

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 79

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2018

УДК 316.42(043)
ББК 60.5
С 54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лісеєнко О. В.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Кривий Ріг); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Мартинюк І. О.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Соболева Н. І.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шапошнікова І. В.**, д. соц. н., проф. (Херсон), **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Гіза Т.** (Республіка Польща); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Солецкі С.** (Республіка Польща).

Голова редакційної ради: **Покатаєва О. В.** д. е. н., д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф.

Заступники: **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф., **Белькова С. В.**, к. н. соц. ком., доц.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 31 жовтня 2018 р.

ISBN 978-966-414-226-4

© Класичний приватний університет,
2018

© Колектив авторів, 2018

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом «Соціологія», згідно з наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328.

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов'язковим електронним варіантом у форматі rtf.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: назва рубрики, УДК, анотації англійською (2000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню цієї проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, КПУ, а. 312.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

Міністерство освіти і науки України

САУ Дніпропетровське відділення

Сілезька політехніка (Польща)

Кафедра прикладних суспільних наук (м. Забже, Польща)

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

Криворізький державний педагогічний університет

Кафедра соціології та економіки (м. Кривий Ріг)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

**«ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА:
ВЕКТОРИ ВЗАЄМОВПЛИВУ»**

9–10 листопада 2018 р.

м. Кривий Ріг

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Н. І. Глебова

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ	7
--	---

В. В. Щербина

ВПЛИВ КРИЗИ МОДЕРНІЗМУ НА СОЦІАЛЬНИЙ АЛГОРИТМ ПОВЕДІНКИ	15
--	----

Я. Руг

СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ	22
--	----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

Л. В. Калашнікова

МОЖЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ СТРУКТУРНО-РІВНЕВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	32
--	----

А. Кохманська

ОРГАНІЗАЦІЯ: ЇЇ БАЗОВІ МОДЕЛІ ТА ФОРМИ	40
--	----

Ю. Обер, Я. Карвот

ЕФЕКТИВНЕ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗМІН В ОРГАНІЗАЦІЯХ ПІДПРИЄМСТВ	48
--	----

О. А. Тарасова, Л. С. Черноус, І. В. Грабовець

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ	56
---	----

Л. М. Хижняк, Л. В. Новікова

КОНТЕКСТИ ОДНОРАЗОВОЇ КУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	64
--	----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

К. А. Агаларова

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ	71
--	----

О. А. Агарков, С. С. Щербина

PR-ТЕХНОЛОГІЇ В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ ..	79
---	----

Ю. В. Візниця

ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РІВНЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ	87
---	----

В. Каритка

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ	95
---	----

А. В. Каркач

Е-МЕДІАСПОЖИВАННЯ В ЗАДОВОЛЕННІ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВИХ ПОТРЕБ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ	102
--	-----

А. М. Комісаренко

ИНТЕРНЕТ КАК ОТРАЖЕНИЕ КОЛЛЕКТИВНОГО БЕЗУМИЯ И АБСУРДА	109
---	-----

<i>О. О. Комарова, Л. Є. Братченко</i>	
СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ БІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	117
<i>А. С. Лобанова, А. Кузьор</i>	
СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ І МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ (НА ПРИКЛАДІ КРИВОРІЗЬКОГО, ДОНБАСУ Й ГОРНОЇ СІЛЕЗІЇ)	125
<i>В. М. Онищук, Є. О. Рудюк</i>	
ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК СТРИЖЕНЬ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	134
<i>О. І. Орлова</i>	
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕАТРУ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	141
<i>О. І. Пархоменко</i>	
ГЕНДЕРНО-СПЕЦИФІЧНІ МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СФЕРІ СІМЕЙНОГО СУДОЧИНСТВА: УЗАГАЛЬНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЧАСТИНА 1)	151
<i>В. А. Полторак</i>	
КОМПЕТЕНТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ОРГАНІЧНА ТА НЕОРГАНІЧНА	163
<i>Л. А. Ляпіна</i>	
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: СУЧАСНИЙ СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС	171
<i>І. Ф. Іванова</i>	
ДОЗВІЛІСВІ ПРАКТИКИ ГОРОДЯН В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ М. МИКОЛАЄВА)	179
<i>Н. М. Гордієнко</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ З ПЕДАГОГІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	186
<i>М. П. Кухта, І. О. Мартинюк</i>	
СТЕРЕОТИПИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ВПЛИВУ НА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ	194
<i>А. М. Фесенко, В. О. Чорна</i>	
МІГРАЦІЙНІ НАМІРИ МЕШКАНЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НА РИНКУ ПРАЦІ РЕГІОНУ	203
<i>Н. П. Чутова</i>	
ВЛИЯНИЕ МАСС-МЕДИА НА ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ	211
РЕЦЕНЗІЯ	
<i>С. Л. Катаєв</i>	
НЕГАТИВНАЯ СОЦИОЛОГИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА	217
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	221

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.42: 005.336.2

Н. І. ГЛЕБОВА

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

У статті розглянуто проблему вивчення феномену соціальної компетентності фахівців водного транспорту як характеристики ефективності соціалізації особистості професіонала в певному соціальному контексті та умови досягнення ним відповідності соціально затребуваним якостям міжособистісної соціальної взаємодії. Проналізовано специфіку дослідження соціальних характеристик галузевого фахівця засобами соціології за результатуючими універсальними та інваріантними формами вияву соціально-професійної взаємодії в умовах професійної діяльності соціальної групи, що знає значних транскультурних і крос-культурних впливів. Відрефлексовано сучасні соціологічно-галузеві підходи до проблеми крізь призму категорій соціальної взаємодії, соціальної довіри та соціальної солідаризації як чинників становлення професійних відносин фахівців у контекстах трансформації культурно-освітнього простору системи професійної освіти галузі водного транспорту.

Ключові слова: соціальна компетентність, соціальна взаємодія, соціальна довіра, соціальна солідаризація, фахівці галузі водного транспорту, соціологічне дослідження, фахова освіта.

Наукові інтерпретації множинності функціональних проявів соціального чинника взаємодії в індивідуальних і групових формах, що ґрунтуються на соціологічних концептах, представлених у працях П. Бурдьє, Е. Гіденса, І. Гофмана, Н. Лумана, А. Селігмана, Е. Фромма, Ф. Фукуями, П. Штомпки, А. Шуца, дають підстави констатувати творення в цих взаємодіях особливої форми обміну смислами й цінностями, що дозволяє, виносячи їх за межі особистої свідомості у процесі комунікації (зокрема професійної), бути певним у сприйнятті їх іншими суб'єктами спільної діяльності. Кожна людина може переконатися в дієвості набутих у процесі соціальної взаємодії навичок і вважати їх своїми (або освоєними), оскільки соціальні смисли – це й звичні внутрішні смисли життя кожної людини. Як характеристика внутрішнього зв'язку соціальних смислів у діяльності людини виступає категорія соціальної компетентності, що розглядають також як актив і реальний, усвідомлений та визнаний більшістю активних членів внутрішній потенціал співтовариства для продуктивного співробітництва між різними індивідами на колективних засадах.

Метою статті є концептуалізація соціальної компетентності в аспектах соціальної взаємодії, соціальної довіри та соціальної солідаризації в контексті соціологічного вивчення чинників становлення професійних відносин в умовах трансформації культурно-освітнього простору системи професійної освіти галузі водного транспорту.

Більшість сучасних досліджень [14] до сутнісних у визначенні соціальної компетентності особистості зараховує знання, цінності, уміння, діяльність та поведінку особистості, яких потребують від неї держава, соціум, родина, фах тощо, що означає не лише способи реалізації знань, а й уміння особистості щодо вільного та свідомого самовизначення у внутрішньому духовному досвіді й у зовнішній соціальній дійсності. На думку Т. Г. Каменської, соціальне знання особистості при налагодженні певного зв'язку навколишнім соціумом здатне виявитися і як соціальна компетенція, оскільки в соціального знання й соціальної компетенції є спільна сфера – знання, як інформація, що пройшла селекцію, і наділяє суб'єкта певними спроможностями, при цьому для суб'єкта із соціальної компетенцією відбір знання здійснюється відповідно до конвенціональних істин і соціального визнання [5]. Соціально-історичний досвід вносить значні корективи в перебіг соціальних процесів, надаючи показникам соціальної компетентності ознак маркера того чи іншого роду діяльності в дослідницьких спробах осмислити й спрогнозувати якість процесів професіоналізації особистості, позначених багатьма чинниками, а також суперечливістю, пов'язаною з глибокою соціальною диференціацією прошарків і груп, що впливає на цілепокладання й динаміку соціалізації особистості через узгодження принципів застосування набутих знань і вмінь на індивідуальному рівні [8].

Вітчизняна система професійної освіти системи водного транспорту сьогодні перебуває у складному пошуку й відстоюванні інтелектуальних, ціннісних і соціально-економічних ресурсів, проте в цих умовах мусить здійснювати відбір моделей професійної ідентифікації і методів інкультурації значних і значущих професійних груп на засадах формування соціальної культури фахівців морської галузі, насамперед, як членів суспільства. Разом з тим, соціологічні дослідження останнього часу фіксують у сфері водного транспорту України такі соціально-трансформаційні чинники впливів на соціалізаційні характеристики фахівців:

- значне розширення можливостей працевлаштування на судна під іноземним прапором, коли, відповідно, розширюється соціальна база для формування світогляду «громадянина світу» з його перевагами і недоліками;

- значне загострення проблеми після рейсової реадаптації для тих, хто повертається після тривалої відсутності, коли «плинність» і хисткість соціально значущих цінностей відверто дезорієнтує, породжуючи стигмати маргіналізації;

- зростання впливів соціальної індивідуалізації на поведінкові й життєві стратегії особистості, що виражається в розбіжності параметрів соціальних підсистем і індивідуальних ситуацій, що, у свою чергу, спричиняє наростання соціальної та психологічної ентропії [7].

Тому важливими дослідними соціологічними маркерами вивчення цих процесів видаються аспекти спрямування діяльності на створення атмосфери «родинності», підвищення задоволеності роботою та заходів з

утримання моряків у професії. Це, з одного боку, вимагає залучення моряка до процесу планування корпоративних перспектив, з іншого – передбачає наявність у фахівця певного набору соціальних знань, що забезпечать віднайдення прийнятного балансу можливостей реалізації власних інтересів і побажань та стратегічних планів судновласника. Достатньо чітко зазначені організаційні тенденції в підготовці фахівців водного транспорту на сучасному етапі розвитку професійної морської освіти виявляє факт створення міжнародного морського кластеру «Палата ІТ-ОПМ» (Палата ІТ-освіти і підготовки моряків) при Херсонській державній морській академії за участю представників іноземних компаній, Міносвіти України, керівництво ОДА та інших зацікавлених сторін [12]. Саме тому, ґрунтуючись на чинних професійних стандартах і нормативах галузі водного транспорту (закріплених рядом міжнародних угод), уже на рівні освітніх стратегій підготовки галузевих фахівців потрібно враховувати чинник сучасних глобалізованих умов професійної діяльності соціальної групи, що зазнає значних транскультурних і крос-культурних впливів. На нашу думку, увага до зазначених вище соціальних аспектів у плануванні та змістовному соціально-гуманітарному наповненні відповідних програм навчального процесу уможливорює здатність системи професійної освіти виконувати свою соціокультурну місію, а ефективність формування соціальної компетентності фахівців стає впливовим чинником розвитку суспільства – інструментом, світоглядною та інтелектуальною основою консолідації й зниження надлишкової соціально-культурної напруги.

Можна стверджувати, що саме в межах цього напрямку сформовано концепцію функціонального комфорту щодо створення такого службового стану моряка, при якому досягається відповідність засобів, умов праці, можливостей та індивідуально-психологічних особливостей людини, що зумовлює адекватну мобілізацію її здібностей. Однак соціологічні засади вивчення соціальної компетентності (і ширше – соціалізації особистості) у сьогоденних реаліях, на нашу думку, розроблені далеко не належним чином, щоб вичерпно відобразити весь спектр соціально значущої діяльності людини в уніфікованих методиках вимірів за показниками, незалежними від різноманіття конкретних умов. Варіації цих співвідношень і інваріантність самих методик формування їх оптимуму в освітянському середовищі не завжди є оптимальними для досягнення позитивного співвідношення соціальної компетентності членів спільноти на індивідуально-особистісному рівні та на рівні розвитку соціальних інститутів суспільства, одним з яких є галузь професійної освіти. Такий стан справ потребує, на нашу думку, аналізу засад і механізмів досягнення ефективного зворотного зв'язку крізь призму розгляду деяких важливих аспектів концептуалізації категорії соціальної компетентності особистості фахівця в соціологічних вимірах.

Дослідники соціальних вимірів трансформації культурно-освітнього простору констатують потребу моделювання таких особистісно орієнтованих світоглядних комплексів професійного становлення індивідів, у яких

соціальні компетенції набувають характеристик засобу збереження автономії при реалізації індивідуальних життєвих стратегій, прагнення до координованого із соціумом «соціального самобудування». Соціально орієнтований професійний розвиток особистості дає їй змогу бути суб'єктом впливу на нові реалії, водночас забезпечуючи формування в особистості «світоглядної системи, здатної знаходити дієві та ефективні механізми самореалізації себе в соціумі» [4].

У цих умовах власне соціалізаційні компоненти реалізації освітнього капіталу особистості додають до загальної та спеціальної освіти, набутого життєвого й професійного досвіду, творчого потенціалу, морально-психологічного та фізичного здоров'я тих мотивів діяльності, що мінімізують ризики в самореалізації. Однак, оскільки сьогодні надзвичайно складно прогнозувати темпи суспільного й індивідуального розвитку, дослідники вважають ці ризики однією із суттєвих властивостей та значущим чинником розвитку молоді [13]. У світлі досвіду найбільш розвинених суспільних систем потрібно визнати безумовну актуальність проблеми комплексного дослідження феномену соціальної компетентності крізь призму тих чинників, що зумовлюють її наявність чи відсутність.

Одним з таких чинників, на нашу думку, є процес солідаризації професійних відносин, який А. С. Лобанова і Т. Г. Коломоєць розглядають:

– як соціальний процес інтеграції (єднання) учасників трудових відносин у єдину професійну групу, яка формується й функціонує в певній сфері діяльності, на основі кооперації праці, спільних професійних інтересів, загально визнаних меті, соціальних нормах і взаємозумовлених професійних діях, що забезпечують ефективну реалізацію трудового та професійного потенціалу як на індивідуальному, так і груповому рівнях;

– як спосіб встановлення солідарності в певній сфері діяльності і/або певній професійній групі, тобто атмосфери взаємної довіри, взаємопідтримки, взаємодопомоги, взаємної відповідальності його членів, що уможливорює розвиток професійної самосвідомості, поглиблення мотивації праці, удосконалення трудових і професійних знань та навичок;

– як стан професійних відносин, що ґрунтуються на солідаризмі як колективно визнаних ідеї спільної інтегрованої діяльності та шляхах досягнення членами професійної групи (підприємства, організації, галузі, сфери діяльності) разом із профспілками спільних цілей для задоволення як індивідуальних, групових, так і суспільних (державних) інтересів [6].

Соціологічні виміри [9; 11] дають змогу зарахувати до структури соціального зв'язку рефлексії соціальної дії, соціальні взаємодії та соціальної поведінки суб'єктів, а до форм вияву – такі складові, як прийняття рішення, реалізація, контроль і корекція. Виходячи з прагматичних засад дії суб'єктів соціального зв'язку, дослідники виділяють такі його види: керівні, виконавські, утилітарно-адаптивні, перцептивні, мнемонічні, розумові та комунікативні. При здійсненні кожної із цих дій відбувається викорис-

тання людиною як засвоєних, так і індивідуально напрацьованих засобів і знарядь [10].

Разом з тим, категорія «соціальна взаємодія», яка виражає характер і зміст відносин між людьми (соціальними групами) як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що відрізняються одне від одного своїми соціальними позиціями (статусами) і соціальними ролями (функціями), містить у собі соціальну поведінку – сукупність або систему актів і дій людини, котрі можуть спостерігати інші люди, у присутності яких вони здійснювалися (як діяльність, яку можна безпосередньо спостерігати, тоді як сама діяльність є свідомою «довільною поведінкою» людини. До основних елементів, що визначають соціальну поведінку, належать потреби, інтереси, мотиви й очікування (або експектації). Аналіз розглянутих підходів дає змогу констатувати важливі в контексті нашого дослідження позиції, на які ми спиратимемося в подальшому:

- соціальні дії притаманні тільки соціальним суб'єктам, тобто індивідам як представникам певної соціальної групи;
- дії людини завжди орієнтовані на іншу людину, тобто вона уявно передбачає реакцію іншої людини на свої дії;
- діяльність містить у собі свідомі цілі та сплановані дії заради якоїсь винагороди (наприклад, заробітку, гонорару, підвищення на посаді тощо), яка виконує функцію зовнішнього стимулу;
- за соціальної дії орієнтація на інших є уявною, а за соціальної взаємодії – реальною, оскільки тут присутня зворотна дія;
- відповідь на соціальну дію такою самою дією є основою соціальної взаємодії, яка передбачає два поведінкових акти: прямий і зворотний;
- соціальна взаємодія є системою взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта одночасно є причиною й наслідком зворотних дій інших суб'єктів;
- соціальна поведінка будь-якого індивіда складає серію взаємопов'язаних соціальних актів і є системою взаємозумовлених соціальних дій;
- поведінка не містить у собі мети як головного, вирішального елемента, найчастіше вона має певні напрями та очікування, потреби й мотиви, котрі, на відміну від стимулів, є не зовнішніми, а внутрішніми спонукками [10].

Отже, оскільки соціальний зв'язок – це, насамперед, соціокультурні взаємозобов'язання індивідів або груп індивідів, що передбачають соціальну взаємодію (інтеракцію) як систему взаємозумовлених дій, за яких дія одного суб'єкта є причиною та наслідком відповідних дій інших, його успішність залежить від того, наскільки учасники взаємодії, переслідуючи власні цілі й втілюючи на соціальній сцені власні наміри, здатні дотримуватися певних стандартів соціальної поведінки. Разом з тим, соціальна дія в сучасному світі містить своїм компонентом управління суб'єктом дій виробленими враженнями [3].

Проведений нами аналіз психологічних моделей довірчої взаємодії у професійних колективах [1] дає підстави для формулювання деяких гіпотез, що заслуговують, на нашу думку, особливої уваги:

- потреба в соціальній довірі є чинником розвитку соціальної компетентності й базовою умовою професійного спілкування, оскільки саме вона переводить акт професійно-соціальної комунікації в акт ціннісно-значущого спілкування;

- соціальна компетентність, як результат цілеспрямованого розвитку особистості фахівця, виконує функцію зв'язку між людьми, онтологічно існує в суб'єктивному світі особистості, проте виникає й функціонує в «навколоіндивідуальному» просторі, куди «виноситься» в момент взаємодії людей і де динамічно змінюється під впливом цієї взаємодії;

- в основі соціально компетентної дії особистості лежить співвідношення ціннісного ставлення до інших осіб і до себе, яке може порушуватися з об'єктивних (соціально-психологічних) та суб'єктивних (особистісних) причин;

- основними умовами соціально компетентних відносин у соціально-психологічній взаємодії є потреба в успішній груповій (колективній) діяльності, значущість для її здійснення іншого й апріорна безпека особистості (групи) у майбутніх діях, пов'язаних з процесом взаємодії з конкретними іншими індивідами.

Висновки. Наведений теоретичний аналіз показує, що соціальна компетентність реалізується фахівцем як автономним суверенним суб'єктом активності, що може по-різному використовувати наявні знання, наявну інформацію. Отже, соціальна компетентність у контексті цього підходу передбачає ціннісне ставлення до особистості іншого, засноване, по суті, на оцінці його діяльності й позитивному прогнозуванні майбутніх спільних вчинків. Тому психологічно реалізація соціальної компетенції будується на основі ставлення до потенційних позитивних можливостей особистості крізь призму їх сприйняття іншою особистістю. Суб'єктні взаємодії індивідів вимагають розгляду комплексу чинників походження та функціонування такого атрибуту соціально розвиненої й адаптованої особистості, зокрема, навичок соціальної компетентності, практичного ефекту такої взаємодії або ефектів виникнення нової суб'єктивної реальності в процесі взаємодії індивіда, у цьому випадку – з іншим індивідом. У вказаному аспекті соціальна є формою знаходження балансу в професійній соціалізації. Таким чином, конкретна компетентність, усвідомлювана індивідом як соціальна, є здатністю створення певного гатунку й рівня значущих відносин і конкретною соціально-ціннісною психологічною позицією в ставленні до конкретного іншого, тобто як феномен, що породжується, виявляється й динамічно змінюється в процесі взаємодії людей [2].

Відтак, соціологічне моделювання цілісної структури соціальної компетентності особистості професіонала, на нашу думку, полягає й у визначенні площин перетину онтологічних реальностей і суб'єктивного світу

людини, яка має привласнити смисли й цінності, що маркуються суспільством категорією «соціальна компетентність», у єдиній системі.

Список використаної літератури

1. Глебова Н. І. Формування культури суспільної довіри: освітній вимір. *Грані*. 2016. № 1 (129). С. 92–99.
2. Глебова Н. І. Підходи та структура соціологічного дослідження соціальної компетентності: на прикладі дослідження фахівців водного транспорту. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2018. С. 147–167.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни : пер. с англ. Москва : КАНОН – пресс-Ц – Кучково поле, 2000. 304 с.
4. Зубов В. О. Кроскультурний пастиш в умовах глобалізації: світоглядний аспект. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2014. 278 с.
5. Каменская Т. Г. Социальная компетенция – категория когнитивной науки – и ее соотношение с социальным знанием. URL: dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1485 (дата обращения: 12.08.2018).
6. Лобанова А. С., Коломоець Т. Г. Солідаризація професійних відносин у сфері праці в умовах суспільних викликів. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. № 1. С. 51–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2016_1_13 (дата звернення: 12.08.2018).
7. Мартынюк И. О., Соболева Н. И. Формирование поведенческих стратегий работников морской отрасли в контексте социальных изменений: методологические вопросы изучения. *Соціально-економічні, соціально-педагогічні та соціально-психологічні проблеми морської освіти*: матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (Мелітополь, 14–16 червня 2012 р.). Мелітополь : Колор Принт, 2013. С. 3–15.
8. Ручка А. О. Компетентність як ресурс життєвої активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. С. 264–274.
9. Туленков М. В. Соціальний захист у соціологічному вимірі : монографія. Київ : ІПК ДСЗУ, 2010. 178 с.
10. Туленков М. В. Організаційна взаємодія як предметна сфера соціології управління. *Соціальна психологія*. 2007. № 1. С. 12–25.
11. Хижняк О. В. Колективна дія в оптиці соціології. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. 340 с.
12. Ходаковський В. Ф. Міжнародний морський кластер «Палата ІТ-ОПМ» («Палата Інноваційні Технології – Освіта та Підготовка Моряків») при ХДМА : інформаційний бюлетень. Херсон : ХДМА, 2016. 12 с.
13. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1 (1). С. 271–283. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_27](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_27) (дата звернення: 12.08.2018).
14. Kurtz T. Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. *Soziologie der Kompetenz*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. 294 Seiten. P. 7–25.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2018.

Глебова Н. И. Концептуализация социологического исследования феномена социальной компетентности специалистов водного транспорта

В статье рассмотрена проблема изучения феномена социальной компетентности специалистов водного транспорта как показателя эффективности социализации личности профессионала в определенном социальном контексте и условия достижения им соответствия социально востребованным качествам межличностного социального взаимодействия. Анализируется специфика исследования социальных характеристик отраслевого специалиста средствами социологии по результирующим универсальных и инвариантных форм проявления социально-профессионального взаимодействия в условиях профессиональной деятельности социальной группы, претерпеваю-

щей значительные транскультурные и кросс-культурные влияния. Отрефлексированы современные социологически-отраслевые подходы и измерения сквозь призму категорий социального взаимодействия, социального доверия и социальной солидаризации, как факторов становления профессиональных отношений специалистов в контекстах трансформации культурно-образовательного пространства системы профессионального образования области водного транспорта.

Ключевые слова: социальная компетентность, социальное взаимодействие, социальное доверие, социальная солидаризация, специалисты отрасли водного транспорта, социологическое исследование, профессиональное образование.

Glebova N. Conceptualization of Sociological Research of the Phenomenon of Social Competence of Water Transport Properties

The article deals with the problem of studying the phenomenon of social competence of water transport specialists as characteristics of the effectiveness of socialization of the personality of a professional in a certain social context and the conditions for achieving its compliance with the socially claimed qualities of interpersonal social interaction. The specificity of the study of the social characteristics of a branch specialist by means of sociology is analyzed on the resulting universal and invariant forms of manifestation of social and professional interaction in the conditions of professional activity of a social group that undergoes significant trans-cultural and cross-cultural influences.

In the modern social ontology special importance belongs to procedurality, as the restoration of individual social rights, a view from the standpoint of cooperation of human activity, that's why subjective is defined as a form of interaction that forms the rhythms of human action and the field of their integration. Theoretical aspect of understanding the problem generated by the «splitting» of social and individual is urgent, as well as practical need to justify the means of diagnostics, fixation, analysis, and resolution of situations that generate differentiation of social and individual human needs.

The sociological discourse in the research of social competence should be based on certain knowledge of requirements for social integration in the modern society ascertained by the subject of communication in the professional activity and process of obtaining a vocational education. The study of the dynamics of social processes reveals the logic of their commonality-separation, it allows us to find out the points of intersection of various procedural forms, which create new conditions for the interaction of subjects of social interaction. The indicated aspects of the considered approach show that social in the professional interaction of researchers relate to the basic characteristics and properties of an individual, based on models of relationships, mastered and assigned in the relationship with social environment, that is, functionally provides it with the status of an intermediate category, which fills the semantic field of realization of personal abilities in conditions of social influence on its behavior. It is obvious that the socially competent behavior of a specialist, acquired in the process of mastering and realization of qualifications in professional activity becomes an intersubjective function that on an individual and group level is a means of ensuring the important social functions of the predictable behavior of an individual through the development of certain samples, models for regulating relations between members of a professional group.

Our research gives a possibility to state that a sociological study of social competence should be based on the intentions of predictability and acceptability due to the positive meaningful perception of the motives and actions of another person's social behavior. Only on condition that social competence is considered as real, conscious and recognized by all members of the professional group, it becomes the potential of the community for productive cooperation between different individuals.

Key words: social competence, social interaction, social trust, social solidarity, specialists in the field of water transport, sociological research, vocational education.

УДК 316.422

В. В. ЩЕРБИНА

ВПЛИВ КРИЗИ МОДЕРНІЗМУ НА СОЦІАЛЬНИЙ АЛГОРИТМ ПОВЕДІНКИ

У статті подано теоретичний аналіз причин і факторів, що визначали історичний розвиток модернізму та впливали на його трансформацію. Досліджено вплив кризових процесів та суперечностей у суспільному розвитку з позицій модернізму та раціоналізму. Зроблено висновки про кризові процеси в сучасному модерні та окреслено напрями декомпозиції та трансформації модернізму як соціологічної теорії і як моделі соціальної поведінки вітчизняного соціуму.

Ключові слова: модернізм, криза, розчарування, раціональність, суперечка, критика, розмежування.

Дедалі більшого тиску з боку суспільства зазнає логіка модерну як культурної та як соціальної течії, що перебуває в процесі переходу до інформаційного суспільства. Нескінченна прогресивність людства [4] є однією з базових ознак модерну. Характер такого тиску зумовлений, з одного боку, діями транснаціональних корпорацій, які вимагають очікуваного попиту та впливають певним чином на розвиток суспільства, а з іншого – складними сучасними соціальними процесами у вітчизняному суспільстві. Транснаціональні корпорації намагаються надавати розвитку суспільства форми споживацької активності, що визначатиме їх потенційні можливості щодо отримання прибутку, тому через використання споживацького раціоналізму намагаються «усереднити» та «нівелювати» систему соціальних цінностей, чим частково трансформують напрями суспільного розвитку. У такому разі комерційний егоїзм намагається використовувати модернізм та раціоналізм як підґрунтя формування певної соціальної моделі поведінки – «споживацької моделі», яка вимагає, у свою чергу, певної стандартності соціальної спільноти та одночасно прогресивності її розвитку.

Переможна хода модерну й раціоналізму як його рушійної сили вичерпувалась з кожним досягнутим успіхом і тріумфом. Більш критично налаштована частина інтелектуалів і просто громадян поступово почала розуміти, що світло просвіти (французькою мовою просвіта позначається так само, як і світло, – la lumière) має також свою потворну тінь, і просвіта функціонує на тлі неграмотності і невігластва, зокрема освіченого, яке потім російський літератор О. І. Солженицин влучно назвав «образованщиною» [2]. Наука в своєму застосуванні посилює бідність, виснажливу інтенсифікацію праці, руйнівні технологічні аварії й зброю масового знищення; міське розселення людей, надаючи певний побутовий комфорт, призводить до соціального відчуження, ізоляції, деперсоналізації й анонімності людських стосунків; підвищення продуктивності праці спричиняє бездумне, безцільне й руйнівне для людської особистості споживання; раціоналістична

секуляризація релігії завершується появою несвідомого атеїста, стихійного безбожника, по суті, вульгарного варвара; архітектурні палаци міських центрів оточуються й стають схожими на собачу конуру халупами чи на військову казарму будинками колективного користування. Рационально-промислова технологія залишила людину як працівника – абстрактного допоміжного знаряддя власного нормального функціонування. Народний контроль за органами влади не здатний вберегти суспільство від повальної й тотальної корупції державних чиновників. Ефективну військову зброю використовують для колонізації й пригнічення, а наукові відкриття породжують все більш руйнівну зброю та не підконтрольні людині технічні засоби й технології. Іншими словами, громадська думка поступово доходить до усвідомлення, що обіцяний ентузіастами модернізму й палкими прихильниками комунізму соціальний рай досить сильно нагадує найбільш жахливі та зловісні картини пекла. Стало для всіх, щонайменше для більшості, очевидним також те, що наукова організація праці Тейлора – Форда завершується перетворенням робітника на просте знаряддя виробництва додаткового прибутку, позбавляючи його найменшої автономії праці, а теорія «людських відносин» продовжує нагляд за робітником також у його побутової сфері, споживацькій активності та під час дозвілля. Одночасно із цим розгортається забруднення довкілля, екологічна криза, яка, зокрема, позначається на людському здоров'ї, а в перспективі загрожує його нинішній антропологічній сутності.

Мета статті – наукове переосмислення класичної модерністської парадигми в сучасних умовах трансформації суспільства, оскільки всі складні соціальні процеси тією чи іншою мірою спричиняють її кризу.

Соціально-політичні свободи скоріше приводять до анархії, ніж до організованої самореалізації й творчості, і завершуються, врешті-решт, анонімним контролем, невидимі пути якого обплутують і в'яжуть людину надійніше від видимих заборон. Крім засобів масового знищення, екологічної кризи, виживальних світових воїн, жорстоких громадянських боїв, викликаних соціальними революціями, модерн і його органічний супутник – раціоналізм, здається, нічого не принесли суспільству й не розв'язали остаточно жодної з вузлових людських проблем. Число хвороб не зменшується, а зростає; рівень споживання зріс лише в деяких регіонах земної кулі, до того ж не стільки в якості, скільки в кількості, перетворивши саме споживання на потенційно загрозливий для людського існування процес. Модерн виривав людину з вузьких рамок аграрної культури селянського побуту й обмеженості «хуторського ідіотизму», але одночасно занурює в ті розбурхані хвилі масової культури, звільненої значною мірою від моральних норм (як наслідку боротьби з «моральними догмами»), чітких естетичних стандартів – ціннісно-орієнтаційних дороговказів. Зростання населення земної кулі, що супроводжується певним зрушенням у виробництві, споживанні й медичному обслуговуванні, перетворює людське життя в «існування серед маси», замінюючи одвічну тугу індивіда за людським

оточенням на «самотність серед натовпу». Іншими словами, ставши звичками, повсякденними й тому ординарними завоювання (переважно науково-технічні) модерну як безмежного в своїх можливостях раціоналізму поступово починають сприймати як тотально негативні на тлі тих очевидних загрозливих наслідків, до яких призводить паралельна недорозвинутість людської культури, мистецтва, моралі, права, гуманістичного начала праці, відпочинку, споживання, дозвілля тощо, тобто всього гуманістичного начала людської суспільності, що очевидно прив'язано до культури й спілкування, проблеми яких усвідомлюються перш за все засобами і в межах соціально-гуманітарних наук.

Розчарування в модерні виявлялось переважно як розчарування в раціоналізмі, а розчарування в останньому – як скепсис чи незадоволення його надмірним інструменталізмом, що можна розуміти, передусім, як розчарування його вульгарно-комерційним застосуванням, надмірним практицизмом. Німецький соціолог Харкхаймер у зв'язку із цим заявив, що возвеличуваний Просвітництвом Розум поступово виродився скоріше в «побутовий розсудок», у результаті чого об'єктивний розум трансформувався в суб'єктивний розумовий інструмент локального практичного призначення, у результаті чого раціоналістське бачення світу перетворилось на технічну властивість розуму слугувати поточним інструментом за баченням соціального суб'єкта, суспільна активність якого слугує приватним або виключно споживацьким цілям. Подібна трансформація розуму досить швидко перетворила його з інструменту Просвітництва людства на інструмент його затемнення, із засобу звільнення на засіб поневолення, із знаряддя пізнання на знаряддя неуцтва [7]. Цим же був свого часу стурбований німецький соціолог М. Вебер, на думку якого, здійснюване під впливом неадекватного застосування розуму розчаклування й демегафоризація дійсності, зведення суті людських проблем до виключно технічних завдань, а моральних почуттів – до естетичних переживань ув'язнює людину в залізну клітку без посередніх і ситуативних потреб та техніко-раціональних засобів їх задоволення. У самого М. Вебера («Протестантська етика і дух капіталізму») це виявилось в тому, що він вимагав розмежовувати мету, як суто технічну операцію, розв'язувану суто технічними засобами, і ціннісні орієнтації, розв'язувані на основі суто людського бачення виключно людських перспектив подальшого розвитку подій [4]. Із цих же, очевидно, міркувань він вводив фігуру харизматичного. У подальшому це набуло більш розвинутої форми в Ю. Хабермаса, який трансформував цю тезу у вихідний пункт і принцип усіх своїх соціалістичних побудов [7]. Певною мірою цим же пояснюється виявлене М. Вебером постійне звітування протестантськи налаштованих бізнесменів перед богом, їх інтерпретація ділового успіху як Божого благословення [4]. У розглядуваному тут аспекті це означає не звірвання алгеброю гармонії (розрахунками – моралі), а навпаки, перевірку мораллю (у самого М. Вебера – вірою) господарських розрахунків (цілераціональної дії), започатковане І. Кантом. Щоправда, у результаті тако-

го підходу з'являється чергове роздвоєння світу, тільки у зворотній, аніж у Канта, інтерпретації. В І. Канта розсудок і розум надає почуттєвому (сенсуальному) досвіду істинності і суттєвості [7]; у М. Вебера – почуттєвий досвід (моральна рефлексія, віра й естетичне споглядання) зв'язують результати мисленнєвого процесу на відповідність істинно людським потребам і споконвічним прагненням. Лише завдяки такому розмежуванню, до речі, М. Веберу вдається поєднати не лише почуттєвий раціональний досвід, а й приватні вірування та публічні справи, підпорядкувавши публічне приватному, у результаті чого суперечність між школою як сферою раціонального та церквою як сферою інтуїтивно-почуттєвого позв'язана в сім'ї як єдності того й іншого, тобто не сім'я набувала своєї легітимізації в державі та церкві, а навпаки: держава й церква визнавались доцільними лише в їх служінні сім'ї та особі. Подібні міркування мали й належний резонанс, маючи на увазі, що політичний раціоналізм Просвіти, особливо в результаті буржуазних революцій, знаходив очевидно статистську (державницьку) спрямованість, ставлячи державу в центр всіх соціальних процесів, що в умовах німецького нацистського й російського більшовицького тоталітаризмів виявилось в особливо потворному вигляді, тобто в повному (тотальному) одержавленні громадянського суспільства.

Варто також зауважити, що спричинене надмірним раціоналізмом Просвіти тотальне розмежування (в умовах тоталітаризму-неупорядкування) церкви й держави негативно позначались на легітимізації й легалізації середнього класу, якому одночасно доводилося боротися проти обох цих інституцій, скільки саме їх використовувала і буржуазія, і пролетаріат (перша – церкву, другий – державу) для підпорядкування, щоб зміцнити на свою користь існуючий соціальний порядок, пролетаріат – щоб його зруйнувати. Обидві групи явно нехтували законним правом середнього класу зберегти існуючий порядок, за якого вони були особливим класом, прагненням до його модернізації, бо лише демократичний і одночасно суворо правовий соціальний порядок гарантує цьому класу виживання та деяку колективну перспективу. Саме неумірним логоцентризмом і універсалізмом Просвіти пояснював німецький лівий марксист Хоркхеймер зруйнування гітлеризмом класичної німецької культури, а також геноцид євреїв, циган, слов'ян та інших народів, які своїми специфічними особливостями (з погляду гітлеризму) не вписувались в універсалістські параметри ідеального соціального порядку німецького зразка. Разом з тим, саме з позицій цієї перспективи достатньо вичерпним числом пояснюється соціологічна схема самої франкфуртської школи соціології, її дивовижна суміш із вимог ідеального порядку по-німецьки з полум'яними закликами до його революційної перебудови.

Декларована Просвітництвом усезагальна консолідація вільних громадян поступово вилилась в універсальну взаємну відчуженість груп, індивідів, формальних структур, інституцій та інших відчужених форм соціальності, яка не лише не пом'якшується чи зникає, а й посилюється та стає

все жорсткішою. Цю взаємну відчуженість, відголоски якої відчуваються вже в працях таких різних мислителів, як Маркс, Ніцше, Фрейд та ін., можна позначити одним терміном – декомпозиція, або внутрішній розпад суспільства [7].

Висновки. Визнання декомпозиції модерну як суттєвої тенденції історичної еволюції потребує визначити її складові та їх роль у загальній композиції модерного суспільства. Сюди, насамперед, можна зарахувати різні форми протесту проти модернізації суспільства, які з'явилися з першими кроками його модернізації. Найбільш очевидним тут можна назвати християнсько-клерикальний протест проти всього, що несе із собою модернізм, і проти науки, техніки, раціональних засад мислення й дії, світськості, безконтрольної свободи, надмірної сексуальності аморалізму, як гедонізму, розвінчання таємниць і чудес, зведення будови світу та Всесвіту до дії законів, причин і наслідків тощо.

Наступним кроком була релігійна, світська й комуністична критика споживацтва. З релігійною критикою все зрозуміло: будь-яка концентрація уваги на тілесному, фізіологічному, матеріальному розглядається нею як відступ від божественного, спіритуального, клерикального. У цьому контексті цілком можна погодитись з Дюркгеймом, який принципово властивістю релігійної свідомості вважав розподіл зовнішнього світу на дві автономні й відносно незалежні частини: вічну, абсолютну і відносну, святую і грішну, безсмертну і смертну, скінченну і нескінченну, піднесену і вульгарну, святкову і буденну, незалежну і залежну тощо, зокрема тілесну і духовну [8]. Зрозуміло, що всі тілесні потреби гедоністського спрямування, включаючи обжерливість і будь-яке споживацтво загалом, у цьому контексті підлягає осуду.

Аналізуючи соціальну поведінку індивідів в умовах вітчизняного сьогодення крізь призму сучасної декомпозиції модернізму, зауважимо, що більша частина населення перебуває в процесі соціалізації одночасно релігійних цінностей аскези та капіталістичних цінностей насолоди. При тому, що в історичній основі онтогенетичного соціального розвитку українців лежать соціалістичні цінності та принципи «розвинутого» соціалізму, де боротьба з буржуазним споживацтвом була виправданням свого безперервного недовиробництва товарів широкого споживання як своєрідного «розвитку недорозвитку». Узагальнюючи сучасний стан розвитку суспільних цінностей та пріоритетів, можна визнати часткову модерністську орієнтованість, при тому, що, з одного боку, модернізм як наукова теорія знає певної декомпозиції, а з другого – українське суспільство має власну, історично зумовлену національну модель модерну.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / сост. и общ. ред. Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. 272 с.
2. Солженицын А. И. Образованщина. *Новый мир*. 1991. № 5. С. 28–46.
3. Tourain A. Crifigne de lamodernite. P. : Fauard, 1992. P. 111–127.

4. Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск : Книжный Дом, 2003. 1312 с.
5. Horkheimer M. Critique of Instrumental Reason. N. U. ; Continuum, 1974. P. 112–134.
6. Habermas J. De discourse de la philosophie de la modernité. Douze conférences. P. : Fayard, 1988. P. 87.
7. Кант И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума; Метафизика нравов : пер. / вступ. ст. Я. А. Силина, с. 5–52. Санкт-Петербург : Наука : Санкт-Петербург. изд. фирма, 1995. 528 с.
8. Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. P. : Seuil, 1960. P. 322–327.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Щербина В. В. Влияние кризиса модернизма на социальный алгоритм поведения

В статье проводится теоретический анализ причин и факторов, определяющих историческое развитие модернизма и влияние на его трансформацию. Исследовано влияние кризисных процессов, имеющих место в общественном развитии, с позиций модернизма и рационализма. Делаются выводы о кризисных процессах в современном мире и определяются направления декомпозиции и трансформации модернизма как социологической теории и как модели социального поведения отечественного социума.

Ключевые слова: модернизм, кризис, разочарование, рациональность, спор, критика, разграничения.

Shcherbina V. The Impact of the Crisis of Modernism on the Social Behavior Algorithm

To date, there are problems of the crisis in modern modernism. In this article, a theoretical analysis of the causes and factors that determined the historical development of modernism and influenced its transformation. An analysis of the impact of crisis processes and disputes taking place in social development from the point of view of modernism and rationalism is also conducted. On the basis of the analysis, conclusions about the crisis processes in modern modernity are made and the directions of decomposition and transformation of modernism as sociological theory and as a model of social behavior of the national society are outlined. The logic of modernism as a cultural and as a social trend is under increasing pressure from the society that is in the process of transition to the information society. Endless progressiveness of mankind, which is one of the basic signs of modernity. The nature of this pressure is determined, on the one hand, by the actions of multinational corporations that demand the expected demand and influence in a certain way the development of society, and on the other, complex modern social processes taking place in the conditions of domestic society. Transnational corporations are trying to ask the development of a society the form of consumer activity that determines their potential for profit, and therefore, through the use of consumer rationalism, they try to «averaging» and «leveling out» the system of social values, which partially transform the directions of social development. In this case, commercial selfishness tries to use modernism and rationalism as the basis for the formation of a certain social model of behavior – a «consumer model» which requires, in the middle, a certain standard of social community, and at the same time progressive development of it. All contradictory complex social processes, to some extent, predetermine the crisis of the classical modernist paradigm and demand a certain scientific rethinking in the present conditions of the transformation of society. The modern man tore up a man from the narrow limits of the agrarian culture of peasant life and the limitations of «farm idiocy.» But at the same time he plunges into those wakeful waves of mass culture, liberated largely from moral norms (as a consequence of the struggle with «moral dogmas»), clear aesthetic standards: value - Orientative guidance. Socio-political freedoms are more likely to lead to anarchy than to organized self-realization and creativity, and end in the end, anonymous control, invisible paths

of which confuse and knit man more reliable visible prohibitions. In addition to mass destruction, the ecological crisis, surviving world warriors of brutal civil battles caused by social revolutions, the modernism of its organic satellite rationalism seems to have brought nothing to the public and have not resolved to the end any of the human's human problems. The number of illnesses does not decrease but increases, consumption has increased only in some regions of the globe, besides not so much in quantity as in quality, turning precisely the consumption into a potentially threatening process of human existence.

Key words: modernism, crisis, disappointment, rationality, dispute, criticism, differentiating.

УДК 316.722:141.78

Я. РУГ

СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Стаття присвячена аналітичному осмисленню соціальних і культурних детермінант та особливостей становлення постмодернізму як нової сучасної реальності. Розглянуто постмодернізм як термін, що вживають для пояснення соціокультурних змін, які відбулися після Другої світової війни. Для постмодернізму як сучасної доби характерні зміни у відносинах між людьми, стилі життя, споживанні, проведенні вільного часу. Проаналізовано передумови виникнення суспільства постмодерну, виявлено його головні риси: індивідуалізм, диференціація, раціоналізація та економізм. Обґрунтовано думку про те, що в сучасному світі нормою людського мислення повинно бути суб'єктивне переконання людини, норма поведінки її суб'єктивної совісті, а основою для розуміння сенсу існування має бути лише специфічна історія, конкретний горизонт досвіду та почуття окремих людей.

Ключові слова: постмодернізм, сучасність, модернізація, глобалізація, споживання, вільний час, суб'єктивність, соціокультура.

У сучасній соціологічній літературі останніх десятиліть розгорнуто широкий дискурс стосовно аналітичного осмислення основних рис постмодернізму та переходу до нової сучасної реальності. Ця тема є актуальною, потребує свого поглибленого соціологічного аналізу.

Метою статті є окреслення соціальних та культурних детермінант постмодернізму.

Постмодернізм – це термін, який вживають для опису соціокультурних змін, що відбулися в поведінці людей після Другої світової війни, а також для опису культури доби капіталізму, для якої характерне перевиробництво знаків і товарів (так зване спокутування споживачів). Унаслідок зникнення існуючих раніше законів і розвитку плюралізму нині не існує жодної непереборної істини (оскільки відбулося так зване падіння великих наративів), але натомість з'являються екстремальні та надзвичайно захопливі форми вільного часу. Наслідком описаних явищ є стилізація елітарної та масової культури. Іншою характерною рисою постмодернізму є естетизація повсякденного життя, що є важливою причиною участі людей у різноманітних (усе більш витончених) формах фізичного відпочинку.

У сучасних розвинених суспільствах діяльність людини має квазі-обов'язковий характер, оскільки співзвучна самооцінці та визначає соціальний статус особи. Великі обсяги діяльності, які проводяться людиною, дають їй відчуття соціальної адекватності. Виникає бажання посилити соціальний статус і відчувати приховане задоволення від тимчасового відчуття себе членом вищого соціального класу, ніж власний. Таким чином, виникає «раціональний гедонізм», моральне визнання безтурботності та пошуку престижу, який ґрунтується на «бутті в часі».

Постмодерністський світ став відкритим «супермаркетом», у якому ми купуємо не лише товари та послуги, а й цінності, прикладом яких може бути, зокрема, отримання похвали від інших завдяки набуттю нового соціального статусу. Людське життя стало «актом набуття».

Тому, аналізуючи феномен споживання, потрібно враховувати проблеми престижу. Відсутність можливості споживати дорогі, поліпшені продукти завдає образ і є доказом неповноцінності. Вільний час ідеально підходить для презентації людиною своїх можливостей споживання.

Нині існує нова тенденція до споживання вільного часу – людина намагається підібрати все більше й більше інформації в однаковій кількості часу. Стосується це так званих замінників вільного часу, які можуть бути зреалізовані за менший час. Крім того, багато дійств проводяться одночасно (без відставки від будь-якого з них), нарешті, планування діяльності робиться так, щоб графіки вільного часу не містили жодних прогалин. Крім того, вільний час стає мозаїчним простором, у якому діяльність збігається – розмивається час праці і вільний час від неї. Виникає так званий позачасовий час, тобто нескінченність, що надає змогу людині одночасно виконувати кілька видів діяльності, у реальних та віртуальних вимірах. Існує також тимчасове накопичення – стиснення найбільшої кількості пропозицій та досвіду в найкоротші терміни.

На думку багатьох соціологів, сучасна форма суспільства визначається процесами модернізації та глобалізації. З початку свого існування соціологія цікавилася, передусім, сучасним суспільством [15, с. 78]. Твори класиків соціології були реакцією на ситуацію прориву та переходу від традиційних форм суспільного життя до нових умов та нового суспільного ладу в Західній Європі, що почав розвиватися наприкінці XVIII і початку XIX ст. [17, с. 557].

Один із творців соціології Огюст Конт, підкреслюючи економічні аспекти, вказував на такі особливості сучасності, а саме другої половини XIX ст.: концентрація робочої сили в міських центрах; організація роботи, орієнтована на ефективність та прибуток; застосування науки й техніки у виробничих процесах; явний або латентний антагонізм між роботодавцями та працівниками; контрасти й соціальні нерівності; економічна система, заснована на індивідуальному підприємстві та вільній конкуренції [17, с. 558–559].

Деякі автори використовували іншу стратегію в описі сучасності: М. Вебер (традиційне суспільство – аграрне і капіталістичне), Г. Спенсер (військове та індустріальне суспільство), Ф. Тьоніс (громада та асоціація), Е. Дюркгейм (суспільство з механічною солідарністю та суспільство органічної солідарності), Г. Мейн (суспільство статусів і суспільство договорів), Р. Редфілд (сільське суспільство та міське суспільство), – пропонуючи полярні, дихотомічні моделі, що суперечать новому суспільному устрою в опозиції до традиційного [11, с. 8–9].

Аналізуючи сучасне суспільство, необхідно підкреслити індивідуальні наслідки нового суспільного устрою: зміцнення національних держав у межах інтегрованої системи міжнародних держав; прагнення до економічної ефективності та влади на національному й міжнародному рівнях, підвищення ефективності через використання теоретичних знань і практичних навичок, демократичних форм управління та формування політики, підвищення рівня освіти й свободи слова та віри, урбанізація, піднесення ідеї індивідуальної суб'єктивності й гідності та прав особи. Усі ці процеси, на думку авторів, що вивчають цю проблему, відкриті та відбуваються дуже різноманітно. Їх спільна риса – це розрив з традиційною основою влади та прискореними темпами змін у всіх сферах життя [5, с. 82–83]. Тому сучасність потрібно розглядати в термінах певного процесу, охоплюючи різні явища, фактори, що зумовлюють трансформацію, еволюцію та перехід від традиційної форми суспільства до сучасності.

Акцентуємо увагу на таких аспектах сучасності: культурному, політичному та соціально-економічному. Найбільш характерною рисою культурного аспекту сучасності є розвиток точних, природничих наук та математики. Традиційне суспільство старих уявлень про реальність, легітимізоване релігією, яке Е. Дюркгейм уже назвав найважливішою силою, що інтегрує суспільство, що сприяє збереженню порядку, соціального порядку шляхом зміцнення колективної свідомості, було знищено через раціоналізм західної культури, підриваючи релігійні структури легітимності.

П. Бергер, теоретик, який пропагував тезу секуляризації в своїх дослідженнях за певний період часу, розглядав найважливіші функції релігії в категоріях номосу, номізації – перетворення хаотичної реальності на одвічний стан порядку та права. Релігія є, на його думку, святим космосом. Уся реальність земного світу – це відтворення цього космічного ладу, встановленого Богом.

Порядок є постійним і має сенс для окремих людей, соціальних груп завдяки пропозиції готових рішень та перевірки тих ролей, які виконуються, узгодженості рішень і виборів [13, с. 21–22]. Питання модернізації в соціологічній теорії не має чіткої цензури, однак, здається, що обговорення проблеми через протидію сучасності дасть змогу зафіксувати його концептуальну схему.

Не варто також розглядати проведений аналіз як питання ступеня сутності, кажучи «ні» про лінійність, можна сказати інше, про різності в сенсі сучасності [2, с. 44]. Як зауважує З. Бауман, однією з найважливіших рис феномену сучасності є його незмінна тенденція, а точніше постулат: «Серед безлічі неможливих до реалізації завдань, які поставила перед собою сучасність і які стали тим, чим є, це – завдання введення порядку (точніше: “визнання порядку як завдання”)» [1, с. 15]. Визначення орієнтації на порядок та боротьбу з хаосом тісно пов'язане з тенденціями, що пов'язані із сучасною схильністю до раціоналізації практик суспільного життя [16, с. 81–85].

Сучасність як формування світогляду пов'язана з подіями XVIII ст., серед яких особливу увагу приділяють Великій французькій революції, промисловій революції в Англії та правовій в Америці. Соціальні трансформації, зумовлені цими подіями, змінили аспекти сформованих поглядів на сучасне суспільне життя, тобто галузі економіки, класової структури, політики та культури. В економічній сфері характерними елементами нового порядку стали висока швидкість економічного зростання, панування промислового сектору економіки, урбанізація та індустріалізація, технологічний розвиток, конкурентоспроможність ринків праці, підприємництво [9, с. 13–14].

Важливе місце в соціологічних теоріях сучасності має розшарування суспільства. Коли йдеться про стратифікацію, то вона є фактом і основою стабільності суспільства. Важливими цінностями, принесеними цими революціями, є: 1) розшарування: матеріальна власність, що визначає соціальний статус; пролетаризація та пауперизація; поляризація соціальної нерівності шляхом капіталістичного реінвестування прибутку елітою власників капіталу; розвиток середнього класу в адміністрації, транспорті, освіті, науці та сфері послуг; 2) політична система: центральна роль держави та верховенство права; поява категорії громадянства; безособова та раціональна система управління; 3) культура: секуляризація, легітимізована розумом; стрижнева роль науки; егалітаризація та демократизація освіти; виникнення та укорінення масової культури, а також її послуг, адресованих широкій громадськості.

Тобто соціокультурний вимір надав змогу розширювати сферу праці разом із прогресуючим капіталізмом, який тоді відкрив шлях до споживчої орієнтації (як у його утилітарній, так і в символічній версії, тобто окремо від потреби накопичення). Наведений перелік, незважаючи на його неповноту, накреслює одне з багатьох визначень сучасності, на основі яких виникають засади постмодерного суспільства.

Підбиваючи підсумок цього аналізу, зауважимо, що деякі соціологи, наприклад, Кришан Кумар, звертають увагу на п'ять основних принципів сучасності:

Індивідуалізм – людина позбавляється введених групових зв'язків і звичок, сама починає вирішувати для себе спосіб свого життя. Вона вибирає між багатьма моделями життя чи кар'єри, сама відповідає за своє рішення та вибір.

Диференціація – пов'язана з принципом індивідуалізму та його доповненням; означає розподіл і різноманітність варіантів у всіх сферах життя: робота (де існує величезна спеціалізація, диверсифікація професій, що вимагає різних навичок, компетенцій, освіти), споживання (необмежений вибір товарів або послуг), освіта, політика (різноманітність сторін), культура (множинність різних стилів життя, смаків, релігій (секти, нові релігійні рухи, альтернативна релігійність) [17, с. 563].

Раціоналізація – у сучасності все більш помітною стає перевага розсудливості, розрахунку та об'єктивності. Класичним прикладом теорії раціоналізації є аналіз М. Вебера, який у контексті сучасності вказує на домінування бюрократичних структур, що означає ліквідацію особистих і неформальних зв'язків для найбільш ефективного та оптимального вирішення завдань. Інша особливість сучасності, на думку М. Вебера, – це секуляризація, яка випроявляється у відмові від магічного та релігійного мислення [13, с. 21–22].

Економізм – всеосяжний принцип економізму, для якого характерні дві властивості, які формують сучасне суспільство. Це виробництво й споживання, а основною ланкою, що їх пов'язує між собою, є товари та гроші. Споживання стає цінністю, основою та метою життя людини [17, с. 82–83].

Експансивність – основним проявом цього є розширення в просторі, охоплення всього світу. Розширення сучасного суспільного устрою пронизує всі сфери життя: звичаї, моральні закономірності, мистецькі стилі, масові культури. Скрізь, де воно проникає, формуються нові форми сімейного життя, освіти, форм відпочинку та розваг.

Сьогодні ми спостерігаємо, що ці елементи сучасності зазнають широкої критики. Цивілізація, у якій ми живемо, увійшла в новий етап своєї історії. Крім швидких і шокуючих змін, що відбуваються практично в усіх сферах людського життя, ми маємо справу з фундаментальною переоцінкою, яка відбувається дуже швидко.

У результаті все більше й більше фахівців з різних дисциплін погоджуються з твердженням, що в II половині XX ст. закінчилася доба модернізму та сучасності, для якої у сфері мислення характерні прагнення до точного, раціонального, наукового пізнання об'єктивної реальності, а у сфері – прагнення до досягнення високої продуктивності та ефективності в усіх взятих на себе зобов'язаннях.

Нові тенденції зазвичай називають постмодернізмом або постсучасністю [10, с. 687–699]. Поняття постмодернізму є дуже загальним і має безліч різних тверджень, що вказує на виникнення нової соціокультурної парадигми та на заміну сучасності завдяки раніше згадуваним новим соціальним порядком.

Згідно з припущенням, прийнятим З. Бауманом, ми живемо в такому проривному періоді, як перехід від традиційного до сучасного суспільства. Відповідно до теорії П. Бурдьє, сучасне суспільство вступає до іншої фази, яка називається *Другою, вторинною сучасністю або рефлексуючою сучасністю* [6, с. 169].

Перша фаза була періодом промислової модерності, і йшлося про модернізацію традицій. Нове суспільство було частково індустріальним, але воно залишалося переважно феодальним. Характерною рисою цієї фази було існування великих соціальних груп – класів. Вони поділяли свої спільні інтереси, подібний спосіб життя та однакові цінності.

Водночас було створено центральну державну владу, накопичено капітал, поділ праці змінився. Зросла соціальна мобільність, виникли урбанізація та масове споживання. Основними мотивами модернізації були збільшення поділу праці, створення самореференційних підсистем (економічних, політичних, освітніх, законодавчих та релігійних інститутів).

Унаслідок цього напруженість між сучасністю та релігією була пояснена так званою тезою секуляризації, згідно з якою релігія відокремила-ся від інших сфер суспільного життя [7, с. 42].

Наступним процесом, який визначає стан сучасного світу, є процес постмодернізму, що означає дедалі більшу різноманітність та диференціацію життєвих стилів. Будь-яка форма життя є одним із варіантів. Значення традицій або інституційних носіїв традиції, включаючи релігійні, знижується. Особа змушена вибирати різні варіанти та рішення, а також їх наслідки. Її життя, мислення та діяння все більше зазнають рефлексії та само-рефлексії.

Індивідуалізація також означає, що ідентифікація особистості припинилася надаватися зверху. Постмодернізм – це посттрадиційний порядок, який щодня вказує, як поводитися, що носити, що їсти та багато іншого, змушуючи кожного відповідати на питання – як жити? і це змушує нас інтерпретувати відповіді в термінах нашої самостійної ідентичності [12, с. 354–360].

Ж. Бодріяр представляє концепції гіперреальності у світі моделювання та симуляції, де ніщо дійсно не справдиться, і реальності не існує. На думку Ж. Бодріяра, ми живемо в світі імітації, у реальності, яка тільки набуває своїх рис, але насправді взагалі не існує. Це означає, що майже неможливо відрізнити реальне від уявного, що, у свою чергу, зумовлює те, що фантастика створює те, що тільки схоже на світ, який нас оточує. Ми часто замислюємося, чи є образ, презентований телебаченням, справжнім, чи такі ситуації можуть статися в нашому житті [3, с. 350–351].

У результаті сама симуляція не приховує реальності, а ховається, що її взагалі не існує. Таке саме нині відбувається із символами, знаками, певними культурними кодами, які є нічим іншим, як словами, за якими нічого не приховано. Реальність перестає посила-тися на щось або когось, вона стає порожньою, без змісту або без поси-лання на символи, ознаки, які мають сенс.

За аналогією Е. Фромм сприймає всю проблему дослідження особистої свободи й аналізує цю діалектику у творі «Втеча від свободи» [7].

Підкреслюючи диспропорції, характерні для поточного часу, між позитивними та негативними свободами, він окреслює можливі наслідки для окремих осіб, таких якостей, як, наприклад, байдужість.

Парадоксом, з яким стикаються соціальні суб'єкти, є неоднозначний характер буття вільною людиною, яка має стійке бажання опинитися під владою та керівництвом (суспільством, референтними групами або владою), навіть якщо воно набуде форми особистісної ідентифікації.

Німецький дослідник дуже конкретно фіксує це явище: «...одночасно люди втратили зв'язок, що забезпечував їм безпеку, тож ця невідповідність змушує свободу ставати нестерпним тягарем. Він стає синонімом сумніву, життя, позбавленого сенсу й мети. Тоді народжується потужна тенденція втекти від такої свободи, або до підпорядкування, або до будь-яких стосунків з людьми та зі світом, що забезпечить свободу від невизначеності, навіть за ціною втрати власної свободи» [7, с. 51].

Стан аномії спостерігається, передусім, у культурі (розподіл цінностей та норм) і соціальній структурі (розлад зв'язків). У соціології цей термін був використаний Е. Дюркгеймом, який описав це поняття як потенційну нестачу регулювання розвитку сучасного суспільства в контексті неконтрольованого розвитку поділу праці, що супроводжується не інтеграцією, а спеціалізацією, диференціацією, що часто призводить до хаосу.

Солідарність, з одного боку, сприяє посиленню соціальних зв'язків, а з іншого – її брак спонукає людей до самогубства [14, с. 49–51]. У цьому контексті Е. Дюркгейм вживає термін «аномічне самогубство», що викликано послабленням впливу на індивідуальні соціальні інститути, такі як: сім'я, церква, професійна корпорація тощо. Описує цей тип самогубства як реакцію на втрату будь-якої орієнтації внаслідок раптових та глибоких соціальних змін, які відбуваються, наприклад, у періоди економічних криз.

Аномія також означає розрив зв'язків між соціальними акторами. На цей аспект вказував і Р. Мертон, згідно з яким аномія означає конфлікт між окремими цілями особи, актором та нормами, за допомогою яких цих цілей досягають. Відповідно до цього, кожна культура визначає конкретні цілі та сподівається, що люди досягнуть їх належним чином. Водночас у спільноті існують визнані засоби, за допомогою яких цілі повинні бути досягнуті. Аномічна поведінка виникає, коли обирають заходи, які не приймаються суспільством, коли засоби не підбираються належним чином. Стан аномії – це ситуація, коли ігнорування існуючої соціальної системи ґрунтується на переконанні, що основні соціальні норми втратили свій сенс і більше не діють. Аномія означає, перш за все, амбівалентне ставлення до цінностей та норм, прийнятих конкретним суспільством, що може призвести до створення злочинних груп, які живуть за межами загальноприйнятої системи права в суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи ці міркування, можна зробити висновок, що постмодернізм – це образ і стан сучасного суспільства, що пронизує всі сфери життя людини, його поведінку та світогляд, структури мислення та діяльності, що домінують, мистецтво, політику й навіть релігію та науку.

Витоки постмодернізму деякі автори шукають у змінах 1960-х рр. у Європі та Північній Америці. Суть цих змін полягала в тому, щоб поставити індивідуальну людину та її суб'єктивність над усією традицією, над усіма інституціями, над об'єктивними істинами чи моральними, звичаєвими та правовими нормами.

Сильна акцентуація особистості та її унікальність – це не специфіка постмодернізму. Це було важливим елементом і в культурі модернізму та сучасності між серединою XIX та серединою XX ст. Проте в ті часи людина не була в такий радикальний, як нині, спосіб протиставлена традиціям, моральним нормам чи інституціям, а суб'єктивізм конкретної людини не був протиставлений об'єктивній реальності, в якій вона жила.

Відповідно до сучасної тенденції, людину розуміють як внутрішньо добра, гармонійну й безконфліктну істоту. Вона узурпує атрибути Бога, сама встановлює норми та цінності, які керують її поведінкою й повсякденним життям. Її суб'єктивні вірування, емоційні переживання або прагнення завжди є правильними та гідними реалізації. Як наслідок, суб'єктивність цієї людини, її індивідуальне «Я» стає найвищою, навіть єдиною нормою мислення, діє і дає сенс своєму життю. Інакше кажучи, в перспективі постмодернізму ця людина не повинна – або скоріше не повинна – керуватися спостереженням об'єктивних фактів і умов або робити логічний аналіз власної поведінки.

Навпаки, нормою людського мислення повинно бути суб'єктивне переконання цієї людини, норма поведінки її суб'єктивної совісті, а основою для розуміння сенсу існування має бути лише специфічна історія, конкретний горизонт досвіду та почуття окремих людей. У постсучасності таку абсолютизацію суб'єктивізму тлумачать як універсальний принцип.

Доба сучасності закінчилася й була витіснена постмодерністською. Процеси територіальної експансії держав досягли апогею, набули поширення ідеї, засновані на раціональності та раціональному розумінні Всесвіту. Унаслідок дії цих фактів були створені концепції загальних прав людини, соціального ладу та стилів лідерства.

Демократія стала універсальною й глобальною моделлю функціонування держави. У результаті цієї універсалізації Ф. Фукуяма оголосив «кінець історії», який, на його думку, був пов'язаний з місією національної держави [8, с. 24–25]. Постмодернізм є виразом модерністської кризи, наукових цінностей. Ідеали інформаційного суспільства та мультикультуралізм дуже добре вписуються в культуру постмодерної доби, підкреслюють важливість багатогранності та протистоять модерністським науковим концепціям.

Для постмодернізму характерні, між іншим, відсутність значущих ідей, що лежать в основі рефлексії над культурою та функціонуванням суспільств, а також чітко визначених культурних цінностей; заохочення до споживчої поведінки, часто обманного та ефемерного досвіду реальності; повага до якості новини, пародії, гумору та шоку, а також значна комерціалізація життя [4, с. 11].

Нині, з одного боку, загальновизнані цінності часто не вимагають жертв від людей, а також віддаляють їх від традицій. З іншого боку, ваги набувають різні типи задоволень, пов'язаних з релаксацією, гедонізмом та індивідуалізмом. Тому є сенс говорити про глобальні зміни в засобах ко-

мунікації, цінностях, стилі життя та соціально-культурних закономірностях.

Список використаної літератури

1. Bauman Z., *Wieloznaczność nowoczesność. Nowoczesna wieloznaczność*, Warszawa, 1995.
2. Bauman Z. *Пłynна nowoczesność*. Kraków, 2006.
3. Baudrillard J. *Симулякры і симуляcje. Rzeczywistość nie istnieje*. Warszawa, 2005.
4. Beck W. *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej rzeczywistości*. Warszawa, 2002.
5. Beckford J. *Teorie społeczne a religia*. Kraków, 2006.
6. Bourdieu P. *Медитacje pascaliańskie*. Warszawa, 2006.
7. Fromm E. *Ucieczka od wolności*. Warszawa, 2007.
8. Fukuyama F. *Koniec historii*. Poznań, 1996.
9. Giddens A. *Socjologia. Zwięzłe, lecz krytyczne wprowadzenie*. Poznań, 1998.
10. Giddens A. *Ramy późnej nowoczesności. Współczesne teorie socjologiczne II* / A. Jasińska-Kania (red.). Warszawa, 2006.
11. Giddens A. *Konsekwencje nowoczesności*. Kraków, 2008.
12. Harrington J. *Moderni socjalni teorie*. Praha, 2006.
13. Motak D. *Nowoczesność i fundamentalizm. Ruchy antymodernistyczne w chrześcijaństwie*. Kraków, 2002.
14. Piwowarski W. *Słownik katolickiej nauki społecznej*. Warszawa, 1993.
15. Szacki J. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa, 2005.
16. Sztompka P. *Socjologia zmian społecznych*. Kraków, 2007.
17. Sztompka P. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Warszawa, 2009.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Руг Ян. Социальные и культурные детерминанты постмодернизма

Статья посвящена аналитическому осмыслению социальных и культурных детерминант и особенностей становления постмодернизма как новой современной реальности. Рассматривается постмодернизм как термин, используемый для объяснения социокультурных изменений, которые произошли после Второй мировой войны. Постмодернизм как современная эпоха характеризуется изменениями в отношениях между людьми, стиле жизни, потреблении, проведении свободного времени. Анализируются предпосылки возникновения общества постмодерна, выявляются его доминирующие черты: индивидуализм, дифференциация, рационализация и экономизм. Обосновывается положение о том, что в современном мире нормой человеческого мышления должно быть субъективное убеждение человека, норма поведения его субъективной совести, а основой для понимания смысла существования должна быть только специфическая история, конкретный горизонт опыта и чувства отдельных людей.

Ключевые слова: *постмодернизм, современность, модернизация, глобализация, потребление, свободное время, субъективность, социокультура.*

Rug Yan. The Social and Cultural Determinants of Postmodernism

In the article, postmodernity is considered as a picture and state of modern society, permeating all areas of human life, its attitudes and worldview, dominant patterns of thinking and behavior, and art, politics, and even religion and science. According to the author, the roots of postmodernism are in the transformation of the 1960s in Europe and North America. The essence of these changes was to put an individual man and his subjectivity above all tradition, above all institutions, over objective truths or moral, moral and legal norms. Strong accentuation of the individual and its uniqueness is not the specificity of postmodernity. This was an important element also in the culture of modernism and modernity between the mid-

nineteenth and mid-twentieth century. However, in that era, the individual was not as radical as it is today, a manner opposed to tradition, moral norms or institutions, and the subjectivism of a particular person was not contrasted with objective the reality in which he lived. According to the current tendency, man is understood as an intrinsically good, harmonious and conflict-free creature. As a consequence, the subjectivity of a given person, his individual «I» becomes the highest, even the only norm of thinking, acting and giving meaning to his own life. The author says that the era of modernity has come to an end and has been supplanted by the postmodern era. Democracy has become a universal and global model of the functioning of the state. Postmodernism is characterized by, among others lack of significant ideas that underlie reflection on the culture and functioning of societies. At present, the values that are celebrated often do not require many sacrifices from people, and also cut them off from tradition. On the other hand, they gained the weight of various types of pleasures associated with relaxation, hedonism and individuality. According to the author, there are global changes within the means of communication, values, lifestyle and socio-cultural patterns.

Key words: *postmodernism, modernity, modernization, globalization, consumption, free time, subjectivity, socioculture.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.62:614.8 (075.32)

Л. В. КАЛАШНІКОВА

МОЖЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ СТРУКТУРНО-РІВНЕВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено спробу визначення можливостей соціологічного дослідження структурно-рівневої організації соціального явища безпеки життєдіяльності, зокрема окреслено ознаки структурування та подано характеристику відповідних їм рівнів. Використання принципів системного та структурно-функціонального підходів дозволило побудувати модель забезпечення безпеки життєдіяльності особистості. Спираючись на теорію управління соціальними системами та концепцію ієрархічної структури безпеки особистості, доведено доцільність вивчення нанотенденцій безпеки з позиції формування особистості безпечного типу поведінки, а також необхідності оцінювання ефективності механізмів захисту на різних рівнях функціонування соціальних систем.

Ключові слова: особистість, безпека життєдіяльності, рівні безпеки, життєздатність, життєстійкість, життєорганізованість.

Потреба вивчення процесів безпечного функціонування, розвитку особистості й суспільства є актуальною протягом усього існування людства. Проте для соціологічного знання впродовж останніх кількох десятиліть характерною є тенденція зсуву фокусу в бік інтегративного, гуманістичного підходу до аналізу соціального явища безпеки, заснованого на необхідності вивчення особистості як основного її суб'єкта та об'єкта одночасно.

Соціальні системи, у межах яких діє особистість, включають компоненти ієрархічної структури (цивілізація, соціум, соціальні групи тощо), крім них, об'єктами практичної діяльності й пізнавальної активності є об'єкти природного середовища, пов'язані з її життєдіяльністю, а також різні сфери її забезпечення (економічна, соціальна, політична, військова, демографічна, інформаційна, психологічна тощо). Кожна із цих сфер по-різному виявляється в життєдіяльності особистості залежно від масштабів, місцезнаходження, умов функціонування та розвитку. Водночас система безпеки являє собою форму взаємодії первинних елементів (суб'єктів та об'єктів) для досягнення балансу інтересів, захисту від потенційних/явних загроз, що піддаються моделюванню, діагностиці й моніторингу з метою управління цією системою.

Провідні засади багаторівневого аналізу процесів безпеки життєдіяльності розглянуто в межах теорії міжнародної безпеки Т. Шеллінга [5], системного структуралізму Н. Лумана [10], структурного функціоналізму М. Дугласа [4], концепції сек'юритизації О. Вейнера, Б. Бузана [2], Р. Доуті

[3], парадигми регіональної безпеки Т. Баркаві, М. Лаффі [1], теорії соціальних змін П. Штомпки [15], концепції культури безпеки життєдіяльності В. Кузнецова [9], теорії особистісної безпеки Ф. Мугулова [13] та ін. Вивченню структурно-рівневої організації безпеки присвячені праці Т. Краснянської, С. Лисенка [11], С. Сулашкіна [14], В. Тилец [8] та ін.

Метою статті є обґрунтування структурно-рівневої організації безпеки життєдіяльності особистості, що передбачає визначення ознак структурування та відповідних їм рівнів, а також з'ясування можливостей їх соціологічного вивчення.

Побудова будь-якої структури вимагає визначення та зіставлення в ній кількох рівнів. У випадку з вивченням соціального явища безпеки життєдіяльності особистості пріоритетними для визначення рівнів можуть стати такі ознаки, як актуалізація потреби особистості бути в безпеці, а також характер комунікації з іншими акторами соціальних систем, що забезпечують її безпечне функціонування та розвиток. Вибір цих засад для конструювання структурно-рівневої організації безпеки зумовлений тим, що вона за своєю природою є латентним, нетривалим у часі станом, оскільки безпосередньо залежить від суб'єктивних переживань, а також усвідомлення необхідності забезпечення захисту за умови появи реальних загроз. Інакше кажучи, йдеться про усвідомлення особистістю реальності загроз її життю та здоров'ю, насамперед, через розмежування понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека», що пов'язано з виявленням темпоральних основ, ресурсних і симуляційних складових механізмів, стратегій забезпечення та самозабезпечення безпеки життєдіяльності.

Водночас потрібно пам'ятати про те, що соціальні практики детерміновані неоднозначним сприйняттям особистістю соціальної реальності, рівнем та масштабами реалізації соціальної комунікації. Соціологія має величезний потенціал вивчення безпеки життєдіяльності на різних рівнях, кожен з яких містить певну ієрархію зв'язків, складних компонентів соціальної системи, що взаємодіють між собою й формують цілісність.

Використання методологічних принципів системного та структурно-функціонального підходів надало змогу побудувати узагальнену модель безпеки життєдіяльності особистості, в якій враховано всі її структурні складові та провідні функції (рис. 1).

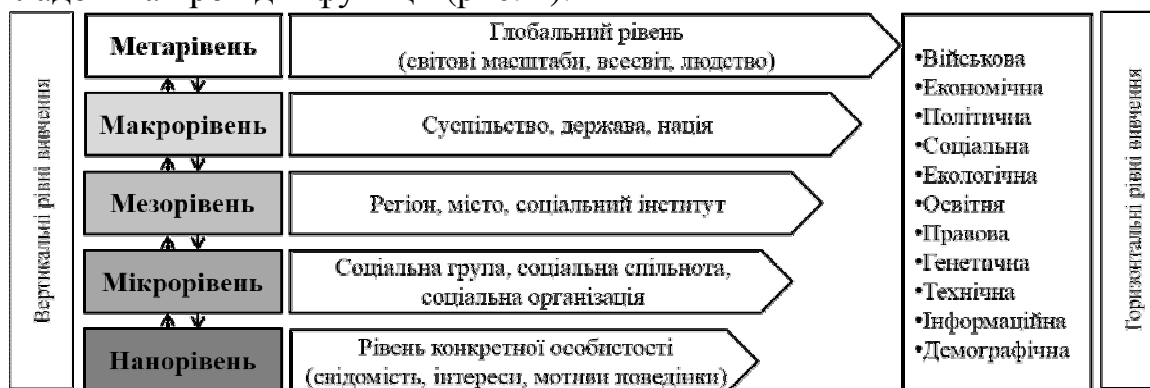

Рис. 1. Декомпозиція рівнів соціологічного вивчення безпеки життєдіяльності [7]

Визначаючи особливості сприйняття ризиків, небезпек і загроз соціальними акторами, маємо можливість оцінити потенціал їх небезпечної/безпечної діяльності. На мікрорівні соціологія може вивчати окремих індивідів, тоді як предметом дослідження на мезорівні є діяльність соціальних спільнот (регіон, соціальні рухи, етнос, нація, професійні групи тощо) щодо відтворення життєво важливих умов самозбереження та розвитку в середовищі існування. Досліджуючи процеси безпеки життєдіяльності на макрорівні, соціологія аналізує відносини у сфері безпеки, натомість, на метарівні – особливості безпечного функціонування людства загалом [7].

Відомо, що безпека людства забезпечується завдяки взаємодії чинників різних рівнів. За наявності факторів нижчого рівня різної сили визначальним у формуванні безпечного поля життєдіяльності є фактор, сила якого більша всередині групи цього рівня. За умов рівнозначної сили факторів взаємне компенсування відбувається в часовому відрізку до зниження сили одного або декількох факторів відповідно до існуючих закономірностей формування безпечного поля життєдіяльності. При цьому, зауважимо, що забезпечення стану безпеки інтересів суб'єктів та об'єктів на вищих і нижчих рівнях вертикалі взаємопов'язані – досягнення стану відносної захищеності на вищих рівнях неможливе за відсутності можливості забезпечення захисту на нижчих рівнях і навпаки. Загрози безпеці, що мають місце на рівні суспільства, обов'язково будуть поширюватися на структурний рівень безпеки життєдіяльності особистості, проте не завжди будуть впливати на безпеку на мезо- та мікрорівнях. Винятком є лише ті загрози, що стосуються значної частини соціуму й можуть вплинути на загальний стан держави загалом. Таким чином, загрози безпеці життєдіяльності об'єкта визначеного структурного рівня обов'язково поширюються на об'єкти всіх попередніх рівнів і лише в окремих випадках можуть мати стосунок до об'єктів наступних рівнів.

З'ясування характеру взаємозв'язку між мікро-, мезо-, макро-, метарівнями прояву безпеки може здійснюватися шляхом дослідження цього соціального явища на нанорівні, де поступовий рух від вивчення життєвого світу конкретної особистості до явищ системної безпеки надасть змогу проаналізувати діяльність і систему відносин соціальних агентів, які володіють важливими для розвитку суспільства ресурсами. Виділення нанорівня посилить ґрунтовність аналізу та уможливить з'ясування детермінант особистісної безпеки, що домінують.

Подібні дослідження вже здійснювали в соціальній психології. Зокрема, Т. Краснянська у своїй концепції ієрархічної структури безпеки особистості, засновуючись на результатах емпіричного дослідження з використанням методів суб'єктивного шкалювання й експертної оцінки, виділила чотири рівні безпеки, що відповідають системі організації безпеки життєдіяльності особистості. Серед них такі рівні, як: фізичний (безпека життя, здоров'я, побуту, харчування, екології тощо); психічний (емоційна, сенсорна, перцептивна, інтелектуальна безпека); психологічний (безпека кому-

нікації та поведінки, захищеність особистісних цінностей, духовна безпека); соціальний (професійна, кримінальна, організаційна, інформаційна, економічна, фінансова та інші види безпеки) [8, с. 32–33].

Відповідно до ієрархії потреб А. Маслоу, нижчий рівень передбачає наявність базових потреб людини як представника свого роду, що забезпечують вітальне виживання й захищеність життя, здоров'я на рівні збереження цілісності організму. Його пріоритетність підтверджена тим, що задоволення цього рівня потреб надає змогу людині ставити перед собою завдання щодо задоволення інших потреб. Натомість, нездатність їх забезпечення фатальна для людини [12]. Детермінантами, що домінують на першому рівні, є об'єктивні, універсальні чинники, що не залежать від культурно-історичного розвитку соціуму.

Для другого рівня безпеки життєдіяльності характерні прояви, безпосередньо пов'язані з функціонування компонентів психіки людини (перцепція, емоції, відчуття). Іншими словами, це рівень суб'єкта безпеки в середовищі його самоствердження та самореалізації. Порушення психічної безпеки може призвести до дезорганізації, змін характеру взаємодії з природним та соціальним середовищами, руйнування фізичної безпеки й навіть смерті. На цьому етапі діють чинники суб'єктивно-об'єктивного порядку, що забезпечують безпеку людини як соціальної істоти. Серед них варто виділити загальновизнані норми, цінності, стандарти поведінки, які детерміновані культурно-історичними особливостями розвитку цього соціуму.

Психологічна безпека, поєднуючи в собі безпеку функціонування ціннісно-орієнтаційної сфери особистості та її поведінкові прояви, є здатністю особистості до автономної, відповідальної життєдіяльності, ефектної міжособистісної взаємодії, поведінкової активності. Порушення стану особистісної безпеки може бути спричинене руйнуванням цінностей, духовних орієнтирів, відсутністю можливості функціонування та розвитку.

Четвертий рівень – соціальної безпеки реалізується у свободі самовираження, самореалізації та саморозвитку під впливом різних соціальних чинників. На останніх двох рівнях найбільш значущими є чинники суб'єктивного порядку, що забезпечують безпеку особистості з урахуванням її індивідуальності.

Усі рівні тісно взаємопов'язані, адже порушення стану безпеки на кожному з них неминуче призводить до деформації інших, які розташовано нижче. Відповідно збереження кожного з рівнів безпеки є необхідною умовою забезпечення існування наступного.

Зокрема, С. Лисенко звертає увагу на те, що доречно розглядати саме узагальнені захисні властивості особистості, окремими випадками яких є безпечне функціонування, можливість розвитку й виживання в екстремальних умовах (рис. 2). Безпечне функціонування особистості передбачає її вміння протидіяти впливу небезпек внутрішнього й зовнішнього середовища (всім небезпекам, крім навмисних), мінімізувати наслідки ризиків у

звичайних умовах життєдіяльності, що акумульоване власними захисними механізмами. Натомість, виживання в екстремальних умовах передбачає наявність здатності протистояти саме навмисним впливам (наприклад, в умовах конфлікту, активних бойових дій, терористичних атак, системної кризи, соціальних трансформацій тощо). Особливістю подібних ситуацій є одночасний вплив як навмисних, так і ненавмисних небезпек. А подекуди ухилення від перших може спричинити посилення дії інших. Властивості особистості безпечно функціонувати й виживати в екстремальних умовах рівною мірою впливають на реалізацію нею здатності до збереження життя [11, с. 186].

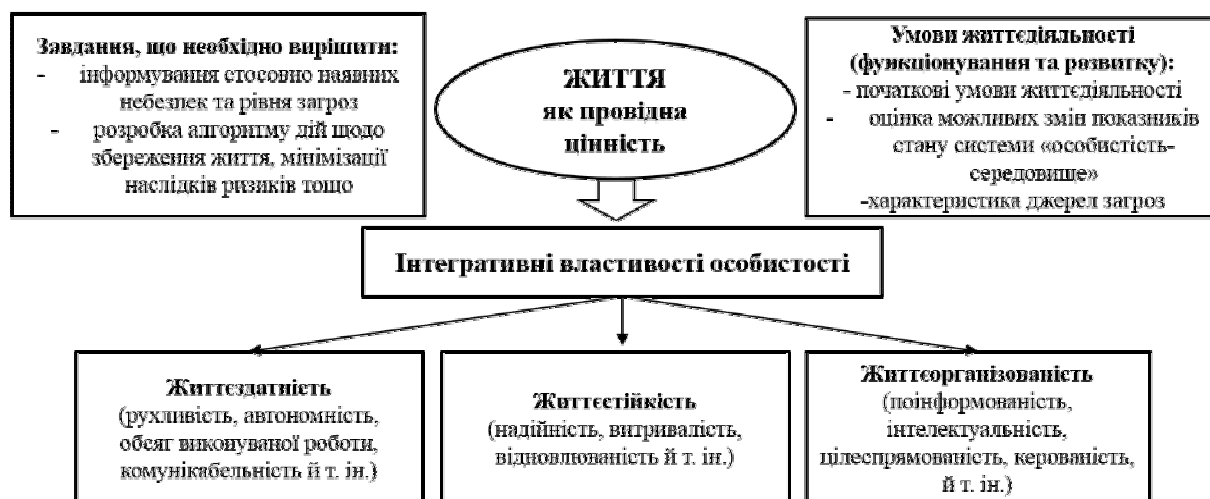

Рис. 2. Структура захисних властивостей особистості за С. Лисенком [11, с. 178]

Підтримка стану безпеки життєдіяльності особистості може здійснюватися ззовні (актуалізація захисних механізмів системи, частиною яких є сама особистість) або зсередини (самозабезпечення). Самозабезпечення, особливо в екстремальній ситуації, є складно організованим процесом, що надає змогу підтримувати стан динамічної рівноваги між середовищем самовираження й саморозвитку особистості на різних рівнях їх функціонування, а з плином часу забезпечувати підвищення ймовірності реалізації головної мети – продовження життя та підтримки фізичного здоров'я.

Досягнення стану підконтрольності суб'єкту зовнішніх і внутрішніх параметрів ситуації є запорукою безпечної життєдіяльності, що забезпечує об'єктивну оцінку умов функціонування, зокрема початкового стану системи й середовища, наявності властивостей речовин, енергії та інформації, необхідних для життя, присутності джерел небезпек. Кожний рівень системи виконує свою функцію в процесі забезпечення безпеки й визначає формування визначеної (часткової) властивості системи. Кожний з таких численних властивостей можна поставити у відповідність показник із зазначенням назви й окресленням можливостей визначення. Іншими словами, усі властивості життєздатності, життєстійкості та життєорганізованості можна визначати й наповнювати відповідним змістом на рівні особистості

(нанорівні), соціальної групи, спільноти, організації (мікрорівні); регіону, міста, соціального інституту (мезорівні); суспільства, держави, нації (макрорівні); людства загалом (метарівні).

Висновки. Оскільки позитивний вплив екстремальної ситуації стимулює в людині потребу до взаємодії з нею, а негативний – потребу в безпеці життєдіяльності, то в межах процесу самозабезпечення безпеки суб'єкта на нанорівні доцільно говорити про прояв життєорганізованості, що передбачає зміну парадигм розвитку свідомості від руйнівного протистояння до співучасті в розбудові. Фактично йдеться про формування та розвиток особистості безпечного типу поведінки з високим рівнем розвитку культури безпеки життєдіяльності.

Успішність побудови стратегії самозабезпечення безпеки життєдіяльності особистості в екстремальній ситуації визначається ступенем узгодженості з природним, соціальним середовищем і конкретизується доцільністю реакції на загрози, актуалізацією особистісних ресурсів, формуванням позитивного досвіду. Головними критеріями сформованості культури безпеки життєдіяльності є швидкість реагування на виклики, потенційні/явні загрози й небезпеки, ступінь володіння технологіями максимального упередження, здатність до мінімізації їх негативних наслідків, а також наявність визначеного рівня довіри до суспільства, держави як визначального чинника забезпечення безпечного функціонування та розвитку.

Зважаючи на те, що захисні властивості соціальних систем забезпечуються завдяки реалізації в ній механізмів безпеки, зауважимо, що найдосконалішим комплексом захисних механізмів володіє саме особистість як розумна система вищого рівня розвитку. Виділення захисних властивостей системи на різних рівнях її функціонування є доволі умовним і неповною мірою відображає особливості соціальних систем, сприяючи лише розумінню фізичної сутності захисних властивостей, проте непридатна для опису процесів забезпечення безпеки при виконанні конкретних завдань. Тож вивчення нанотенденцій безпеки життєдіяльності, спрямованих на самоорганізацію особистості, є найвлучнішим з позиції зміни механізмів захисту, а також оцінки ефективності функціонування всіх рівнів організації безпеки життєдіяльності.

Список використаної літератури

1. Barkawi T., Laffey M. The Postcolonial Moment in Security Studies. *Review of International Studies*. 2006. Vol. 32. P. 329–352.
2. Buzan B., Waver O., Wilde J. Security: a new framework for analysis. London : Lynne Rienner Pub, 1998. 162 p.
3. Doty R. L. Immigration and the politics of security. *Security Studies*. 1999. Vol. 8. № 2–3. P. 71–93.
4. Douglas M. Risk and Blame: Essays in Cultural Theory. London : Routledge, 1992. 323 p.
5. Schelling Th. C. The Strategy of Conflict: Prospectus for a Reorientation of Game Theory. *Journal of Conflict Resolution*. 1958. Vol. 3 (№ 2). P. 203–264.
6. Калашникова Л. В. Безпека життєдіяльності: порівняльний аналіз традиційних та нових парадигм у сучасній соціології. *Грані*. 2017. Т. 20. № 3 (143). С. 11–16.

7. Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності як предмет соціологічного аналізу: уточнення змісту поняття. *Вісник Одеського національного університету* : зб. наук. пр. Одеса : Вид-во Одеського нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова, 2017. Т. 22. Вип. 1 (28). Соціологія і політичні науки. С. 54–65.
8. Краснянская Т. М., Тылец В. Г. Психологический анализ уровней безопасности человека. *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2016. № 2 (95). С. 31–36.
9. Кузнецов В. Н. Социология безопасности : учеб. пособие. Москва : КДУ, 2009. 422 с.
10. Луман Н. Эволюция / пер. с нем. А. Антоновский. Москва : Логос, 2005. 256 с.
11. Лысенко С. А. Теория управления безопасностью социальных систем (организаций): курс лекций. Киев : ДП «Изд. Дом «Персонал», 2014. 460 с.
12. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А. М. Татлыбаевой. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 528 с.
13. Мугулов Ф. К. Теоретико-методологические и прикладные аспекты социологического анализа безопасности личности в современной России : монография. Сочи : Изд-во СГУТиКД, 2003. 302 с.
14. Сулашкин С. Категория «безопасность»: от категориального смысла до государственного управления. *Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание* : материалы Всерос. науч. конф. 4 дек. 2009 г., Москва / Центр пробл. анал. и гос.-упр. проект. ; под ред. С. С. Сулашкина и др. Москва : Научный эксперт, 2010. С. 10–38.
15. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе. *Социологические исследования*. 2001. № 2. С. 3–12.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Калашникова Л. В. Возможности социологического познания структурно-уровневой организации безопасности жизнедеятельности личности

В статье обозначены возможности социологического исследования структурно-уровневой организации безопасности жизнедеятельности, в том числе выделены признаки структурирования и охарактеризованы соответствующие им уровни. Использование принципов системного и структурно-функционального подходов позволило построить модель обеспечения безопасности жизнедеятельности личности. Опираясь на теорию управления социальными системами и концепцию иерархической структуры безопасности личности, доказано целесообразность изучения нанотенденций безопасности с позиции формирования личности безопасного типа поведения, а также необходимости оценки эффективности механизмов защиты на различных уровнях функционирования социальных систем.

Ключевые слова: личность, безопасность жизнедеятельности, уровни безопасности, жизнеспособность, жизнестойкость, жизнеорганизованность.

Kalashnikova L. The Possibilities of Social Cognition Structural-Level Organization of the Health and Safety of the Individual

For contemporary sociology is characterized by a shift of emphasis towards humanistic approach to safety analysis, deterministic necessity of studying of the person as the main subject and object. The social system within which it operates include components hierarchical structures, and objects of natural and social environments. Each of these elements of the system affect the activity of the individual depending on the extent, location, conditions of its functioning and development. While system safety is a form of interaction of the primary elements to achieve a balance of interests, protection from threats that are amenable to modeling, diagnosis and monitoring for the management of this system. This article outlines the possibilities of social research structural-level organization of life safety, including the selected characteristics of

the structure and characterized by their respective levels. The emphasis is on the priority of the actualization of the person needs to be safe, as well as the nature of the communication with other actors of the social system, ensuring its safe functioning and development. The choice of foundations for the construction of structural-level organization is determined, on the one hand, that security by its nature is a latent condition, and the awareness of the need for its provision is determined by the emergence of real threats. On the other hand, despite the fact that social practices are determined by the controversial people's perception of social reality differs significantly from the level and scale of implementation of social communication. Despite this, sociology has great potential to study the safety of life at different levels, each of which contains a hierarchy of relations, complex components of the social system that interact with each other and form an integrity. The use of the methodological principles of the system and structural-functional approach allows to construct a generalized model of the security life of the individual at the nano-, micro-, meso-, macro-, metabrowser. Building on the work of S. Lysenko proposed to identify and fill with the appropriate content properties of the viability, vitality and self-discipline life at the individual level, social group, community, organization, region, town, social institution, society, state, nation, humanity as a whole. Based on the concept of hierarchical security structure of personality T. Krasnyanskaya, V. Tylets, and based on the fact that the protective properties of social systems are ensured through the implementation of it security mechanisms, an assumption was made regarding the feasibility study of personality as a reasonable higher level of development, which has the most advanced set of protection mechanisms. Nanoantennae of safety it is advisable to explore from the perspective of personality safe type of conduct with high level of development of culture of safety or because of the need to assess the effectiveness of protection mechanisms on the level of functioning of a particular individual, community, social group, society, state, humanity as a whole.

Key words: *personality, life safety, security levels, vitality, resilience, self-discipline life.*

УДК 334.7

А. КОХМАНЬСКА

ОРГАНІЗАЦІЯ: ЇЇ БАЗОВІ МОДЕЛІ ТА ФОРМИ

Стаття присвячена аналітичному осмисленню концепцій організацій в контексті їх організаційної культури, цілей і завдань. Зокрема проаналізовано концепції Я. Зеленецького, Дж. Пенца, Ч. Бернарда, Ч. Аргіріса, Б. Малиновського, Р. Рутки, Х. Д. Леавіта та ін. Розглянуто структури, форми, моделі, функції організацій, подано характеристику історичних передумов появи організацій як форм спільної діяльності людей та їх сучасну класифікацію.

Ключові слова: організація, форма організації, моделі організації, формальна організація, корпоративна культура.

Концепції організації останнім часом стали предметом досліджень і широко обговорюються в науковій літературі. Це, насамперед, пов'язано з динамічними змінами на ринках праці, а відтак виникненням проблеми їх адаптації до нинішніх умов.

Метою статті є аналіз сучасних концепцій організації та розгляд її основних моделей і форм у контексті функціонування організаційної культури.

Термін «організація» як у повсякденній, так і в науковій мові вживають у багатьох значеннях, які не завжди чітко та точно окреслені. Тому важливо зіставити різні тлумачення цього поняття. Так, Я. Зеленецький розумію організацію таким чином: «Організація є своєрідним різновидом відносин частин між собою і стосовно цілісності, яку вони становлять: ці відносини формуються таким чином, щоб частини сприяли успішному функціонуванню цілісності» [12, с. 274].

Таке визначення, як зауважував Я. Зеленецький, має багато наслідків. Наприклад, відразу ж очевидно, що для того, щоб ця умова була зреалізована, цілісність повинна бути системою (у тому сенсі, що ми надаємо цьому слову, тобто цілісність, яка складена із частин і розглядається через співвідношення між ними, що виражають певне упорядкування) [12, с. 274].

Звичайно, успіх цілого (системи, наприклад) означає наближення до досягнення мети в ефективний спосіб, завдяки підтримці сприятливого впливу на витрати та досягнення синергетичного ефекту, зумовленого співробітництвом людей, пов'язаних формальними організаційними зв'язками, які зумовлюють гармонізацію їх поглядів та дій із цілями організації в цілому [12, с. 274 та ін.].

У свою чергу, Дж. Пенц доводить, що створення організації, або підбір відповідних частин і об'єднання їх у компакту, логічну цілісність, а також встановлення відповідних відносин між ними завдяки знанням і застосуванню законів залежності, що існують між ними, дає змогу суб'єктам

(частинам), які працюють разом, досягти більшого ефекту, ніж сума ефектів кожної окремої дії [6, с. 20].

Отже, як підкреслює автор, «можна припустити, що основним мотивом створення організації є досягнення синергетичного ефекту або, точніше, “організаційного ефекту”, який виявляється в середньому надлишку прибутку, що припадає на одного члена команди, який взаємодіє з іншими в організованому порядку, порівняно з прибутком, якого можна досягти за умов індивідуальної дії» [6, с. 20].

Відносно раннім і більш багатогранним є визначення Ч. Бернарда (Ch. Barnard), згідно з яким «організація є цілеспрямовано розробленою структурою складових і способів функціонування, що упорядковує типові види діяльності і зміни у масштабах установи в цілісності, що рівномірно й ефективно діє, як це відбувається в природних організмах» [2, с. 37].

У свою чергу, Ч. Аргіріс (Ch. Argyris) пропонує таке тлумачення концепції: «організація складається з безлічі частин, кожна з яких має на меті досягнення конкретної мети (цілей) і яка підтримується завдяки взаємозв'язкам, одночасно адаптуючись до зовнішнього середовища і тим самим підтримує стан взаємозв'язків усіх частин між собою» [1, с. 198].

Отже, розглянуті концепції організації виникли з теорії організації та управління або тісно пов'язані із суміжними з ними дисциплінами. Варто додати до цього огляду концепцію організації, яка була створена на базі, здавалося б, віддаленої дисципліни, а саме соціальної антропології. Ця концепція дуже цікава й водночас подібна до тлумачення системи, хоча вона була створена набагато раніше, у межах функціональної та інституційної теорії культури Броніслава Малиновського.

Концепцію культури він визначав дуже широко, охоплюючи як досягнення цивілізації, так і культури *sensu stricto*. На думку автора, сутність функціональної теорії культури ґрунтується на виведенні культурних явищ з біологічних потреб людини. Людина, на відміну від інших живих істот, прагнучи до задоволення своїх потреб, створює нове вторинне середовище [5, с. 29].

Як підкреслює Б. Малиновський, «це середовище постійно відтворюється і підтримується лише самою культурою. Культура як діяльність людини і як засіб, за допомогою якого вона досягає своїх цілей, – це джерело, що дозволяє йому жити, досягати певного рівня безпеки, комфорту та щастя, джерело, що дає йому силу і дозволяє йому досягти вищого рівня життя, ніж тварина [...], тому культуру потрібно розуміти як засіб досягнення мети, тобто інструментально або функціонально» [5, с. 29].

З поняттям культури в такому розумінні Б. Малиновський пов'язує поняття організації (установи). Тобто люди для досягнення мети самоорганізуються. У кожній спільноті, як примітивній, так і цивілізованій, є організована поведінка людей. Основною одиницею дії людей, пов'язаних спільною метою, є установа. Отже, можна сказати, що без організації немає культури, і кожен феномен культури одночасно є організованим явищем [5, с. 29].

Аналізуючи концепції організації, не варто забувати про проблему формальної організації в контексті організаційної культури. Так, формальна організація, за словами Р. Рутки (R. Rutka), може бути визначена як «кодифікований, формалізований набір взаємопов'язаних моделей дій людей, метою яких є отримання бажаного рівня організаційної ефективності установи (компанії)» [8, с. 18].

Фактична організація, у свою чергу, є неформальною організацією (не в соціологічному сенсі, а як відхилення від формальної організації), формальною організацією (функціонує за чітко визначеними моделями), неформалізована організація (свідомо не здійснена формалізація, хоча це технічно можливо) та організацією позаформальною (не підлягає формалізації, не піддається встановленим стандартам діяльності в тому масштабі, в якому ці дії мають унікальний характер) [9, с.286].

Окремі автори формулюють різні моделі організацій та установ, розрізняючи їх підсистеми та намагаючись продемонструвати відносини між ними. Серед різних спроб схематичного викладу організації найвідомішою є чотирьохланкова організаційна модель, яку запропоновано Х. Д. Левіттом (H. J. Leavitt). Автор стверджує, що кожна організація може бути показана як система із чотирьох основних елементів, які утворюють опори його основної структури. До них можна включати людей, завдання, технології та структуру. Усі ці елементи перебувають у специфічних відносинах між собою та навколишнім середовищем [3, с. 172] (рис. 1).

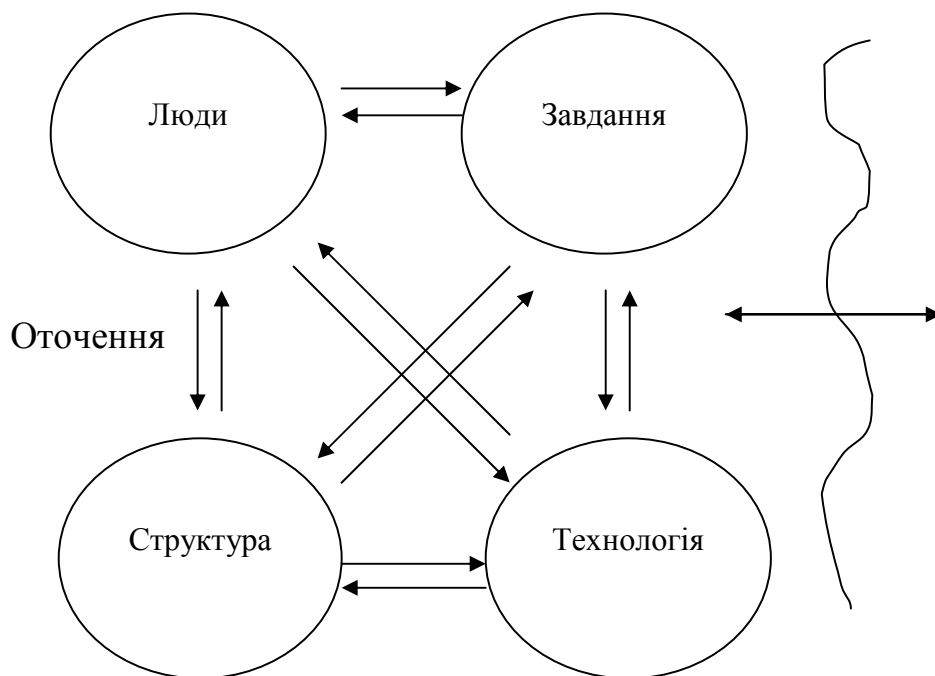

Рис. 1. Чотирьохланкова модель організації Х. Леавітта
Джерело: Л. Кржижановські

Перша ланка (підсистема) складається з людей або учасників організації разом із їх кваліфікацією (знаннями та навичками), ієрархією ціннос-

тей, ставленням та мотивацією до дії. Вони утворюють соціальну підсистему організації, яку можна позначити символом **SP**. Друга ланка вищезгаданої моделі – цілі організації, **G**, яка розуміється як сукупність намірів, що мають бути досягнуті протягом певного проміжку часу, з урахуванням потреб (очікувань) як навколишнього середовища, так і членів організації. Із цілей випливають функції, які виконують окремі частини організації, і відповідні завдання, які плануються до впровадження окремими організаціями [3, с. 173]. Під поняттям технології прихований набір способів, завдяки яким можливо досягнення визначених цілей в організації, виконання функцій та реалізація конкретних завдань. У дещо вузькому розумінні цю частину (ланку) можна розглядати як матеріально-технічну підсистему організації, позначену символом **MT** [3, с. 173]. Останній елемент є структура, **STR**, яка охоплює цілий ряд різномірних відносин, які в основному стосуються відносин та взаємодії всіх типів. Вони виникають як усередині, так і між організаційними ланками [3, с. 173].

Як автор цієї моделі, так і прихильники представлення організації як системи вважають, що між наведеними вище елементами (підсистемами), точніше – між кожною парою існують відносини, які можна назвати «об'єднаними», «взаємодіями», впливами, залежностями, зв'язками. Більше того, зазначені взаємодії є надзвичайно сильними та двоспрямованими, а зміна будь-якого елемента цієї моделі зумовлює зміни в інших [3, с. 173].

Альтернативною моделлю організації може бути п'ятиланкова модель, яка показана на рис. 2.

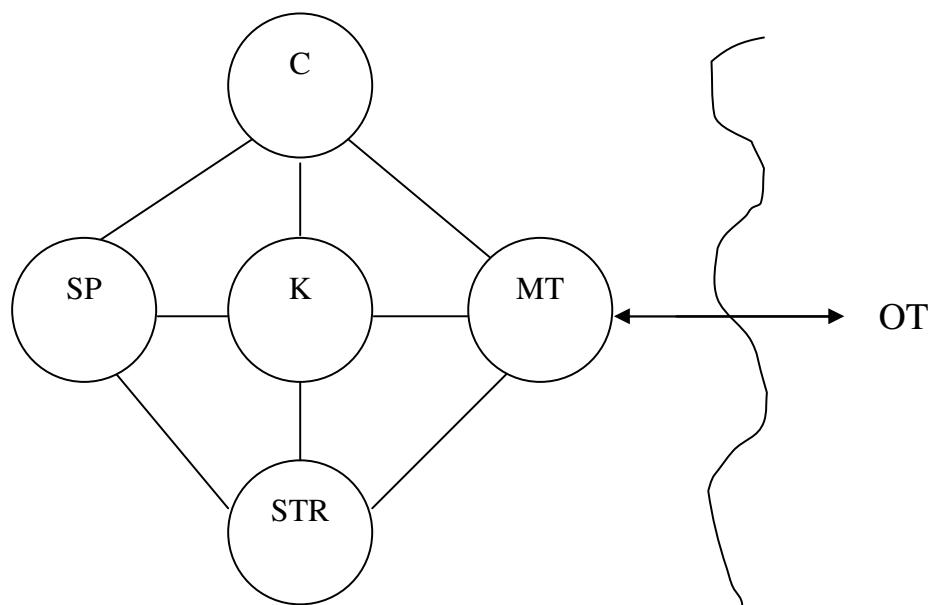

Рис. 2. П'ятиланкова модель організації
Джерело: Л. Кржижановські

У цій моделі керівна частина знаходиться в центрі, а лінії, що з'єднують елементи цієї моделі, більше не мають сенсу. Розміщення на ді-

аграмі ланки *С* у верхній частині малюнка означає «визнання вищої позиції цілей як головного чинника, який визначає функції організації, вибір його компонентів та форму організаційної структури» [3, с. 175].

Серед представлених модель Б. Малиновського заслуговує на особливу увагу. Через розділ функціонального та інституційного аналізу, згаданих на самому початку, В. Малиновський намагається довести загальність культурних явищ: специфічні культурні явища можна пояснити як випадки (дуже часто вони відрізняються один від одного) одних і тих самих основних елементів. Такі основні елементи включають, зокрема, постійні компоненти всіх установ (рис. 3) [5, с. 40].

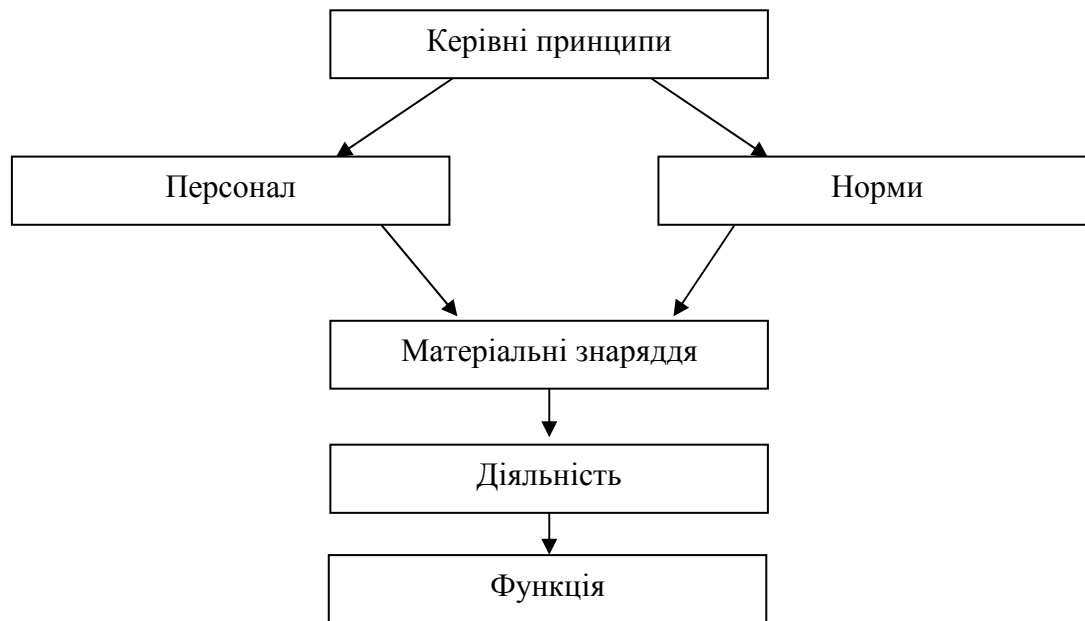

Рис. 3. Усталені елементи інституції
Джерело: Б. Малиновський

Позначені елементи автор розглядає таким чином [5, с. 40–41]:

1) керівним принципом є система цінностей, за допомогою яких люди організовуються або приєднуються до організацій;

2) персонал, у свою чергу, являє собою групу людей, організованих за певними принципами: влада, розподіл як роботи, так і функцій, привілеїв, обов'язків;

3) матеріальні знаряддя (або матеріальне середовище), інакше кажучи, так званий «матеріальний субстрат», тобто частина природних ресурсів, інструментів та прибутку, що впливають із здійсненої діяльності;

4) діяльність – це особлива процедура, яка залежить, насамперед, від сили, цілісності та доброї волі членів. Дії постійно відхиляються від правил, тобто від ідеалу;

5) функція є рівнозначною загальному результату організованої діяльності, на відміну від основного принципу, тобто намірів або цілей, які мають бути досягнуті.

Варто зауважити, що модель організації, проаналізована вище, далека від механічного підходу [5, с. 41].

У контексті розглянутих концепцій заслуговує на увагу одна з перших в історії організацій, в якій предметом як прав, так і обов'язків мусила бути не лише фізична особа. З давніх часів право визнавало певні права (і водночас зобов'язання) групи (спілки) людей. Така правову структуру, в якій юридична суб'єктивність певною мірою є не фізичною особою, а командою людей (корпорація, асоціація) або майновою спілкою (фундація), тепер називають юридичною особою [11, с. 103–104].

Немає сумніву, що навіть у період Республіки поняття правоздатності стосувалося самоврядувань (муніципалітетів, цивітатів), тобто підрозділів, які під підпорядкуванням римської держави сформували окремі державні організації. Подібні рішення щодо надання незалежної юридичної особи стали застосовуватися стосовно колоній, створених за римським або латинським законодавством. Як муніципалітети, так і колонії володіли своїм майном, керували власним бізнесом і, завдяки наданню правосуб'єктності, могли брати участь у економічному обороті [11, с. 103–104].

У період Директорії, асоціації отримали подібні права. Асоціації (так звані *sodalitates*, *collegia*, *corporata*) були об'єднаннями людей, які ґрунтувалися на таких умовах, як: виконання спільної діяльності (наприклад, асоціації ремісників, торговців, судновласників, податкові ренти), мали подібну форму власності (каси самодопомоги) або були пов'язані з релігійним культом (похоронні братства, наприклад) [11, с. 103–104].

Не потрібно було отримувати дозвіл органів державної влади на заснування спочатку асоціацій. Вони могли створювати власні статuti в межах чинного законодавства. Асоціації, які порушили загальний порядок, розглядав і карав Сенат. Наприклад, для дозволу опозиційної політичної діяльності в асоціаціях імператор Август встановив закон про колегіуми, тобто спілки, які здійснюють спільну діяльність (*lex Iulia de collegis*). У законі було встановлено принцип, згідно з яким для створення асоціації необхідно отримати дозвіл Сенату, а їх устами мусили передбачати зустрічі їх членів. А відтак об'єднання, яке було створене без дозволу, підлягало ліквідації, а його майно розподілено між його членами. Необхідною умовою для створення асоціації була група з трьох осіб (*tres faciunt collegium*). Проте вважали, що вже існуюче об'єднання існувало доти, поки воно мало щонайменше одного члена. І його майно, і борги були власністю всіх членів. З часів Марка Аврелія асоціації могли приймати записи, а також спадщини воїнів від часів Юстиніана. Вони мали можливість здійснювати юридичну діяльність через своїх представників (кураторів, економістів, синдикатів) [4, с. 35–36].

За часів християнства правоздатність отримали костельні інституції (еклезії), у зв'язку із чим костели та монастирі почали скуповувати майно (садиби, будівлі тощо) (особливо за заповітами), накопичивши разом з тим великі борги. Варто підкреслити організаційне значення середньовічних монастирів, яке дало «початок» появі та розвитку організацій.

У V–VI ст. н. е. під впливом християнського вчення почали створювати благодійні фонди (*pieae causae*), тобто установи, засновані на майні фонду, призначеного для конкретних цілей. До них належали лікарні, приtulки для бездомних, людей похилого віку та сиріт. Багато благодійних фондів, під наглядом церковної влади, керували економікою. Проте спірним є питання стосовно того, чи розглядали в римському праві благодійні фонди як окремих юридичних осіб [11, с. 104].

Заслужують на увагу також перші державні підприємства, які з'явилися вже в першому столітті імперської епохи як центри імперського утримання. Їх основна мета полягала в наданні допомоги найбільш вразливим дітям. Вони мали характер незалежних частин державного майна (державної скарбниці) [10, с. 111].

Важливою та надзвичайно корисною формою організації є підприємство, яке часто називають заводом або компанією. «Це підприємство, яке діє за власні кошти для досягнення матеріальних благ (прибутку) і яке, ризикуючи своїм майном, несе самостійну відповідальність відповідно до законодавства та ринкових відносин» [6, с. 25–26].

Ще однією формою організації є товариства. Вони генерують створення фондової біржі. За юридичною формою виділяють чотири типи товариств: приватні, акціонерні, громадянські й комерційні.

Партнерство – це компанії, які базують свою діяльність на особистій роботі партнерів, при цьому партнери та компанія несуть повну відповідальність за свої зобов'язання. Серед них: громадянські, державні та товариства з обмеженою відповідальністю [6, с. 25–26].

Акціонерні компанії, у свою чергу, базують свою діяльність на внесеному капіталі у формі акцій чи акцій. У цих компаніях акціонери не несуть відповідальності перед кредиторами, а відповідальність несе товариство зі своїм капіталом. До таких належать товариство з обмеженою відповідальністю та акціонерне товариство [6, с. 35].

У 1844 р. Англійський парламент схвалив Реєстр акціонерних товариств (*Register of Joint Stock Companies*) [7, с. 282]. До 1844 р. товариства були ліцензовані державою (королем).

Громадянські товариства регулюються положеннями Цивільного кодексу, а правила торгівлі – Господарським кодексом. Комерційні товариства мають такі види: відкрите, командитне, товариство з обмеженою відповідальністю та акціонерне [6, с. 36].

Висновки. Сучасні організації, незалежно від форми та моделі, яким вони віддають перевагу, постійно розвиваються та адаптуються до змін навколишнього середовища. Через існуючий на сьогодні ринок працівників, менеджери повинні докладати значних зусиль, щоб мотивувати їх на реалізацію свого трудового потенціалу в організації. Але ці дії варті того, оскільки приводять до посилення позиції організації на ринку.

Список використаної літератури

1. Argyris Ch. Zrozumienie zachowania ludzkiego w organizacji: jeden punkt widzenia. PWN. Warszawa, 1965.

2. Barnard Ch. The Functions of the Executive, Harvard University Press. Cambridge, Mass., 1938.
3. Krzyżanowski L. Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu. Wydawnictwo Naukowe. PWN. Warszawa, 1992.
4. Kunderewicz C. Instytucje prawa rzymskiego w krótkim zarysie, Skrypt dla studentów I roku wydziału Prawa i Administracji, Część I, Uniwersytet Łódzki, Łódź, 1978.
5. Malinowski B. Szkice z teorii kultury, Wydawnictwo Książnica i Wiedza, Warszawa, 1958.
6. Penc J. Skuteczne zarządzanie organizacją, Wyższa Szkoła Marketingu i Biznesu, Łódź, 1999.
7. Rosenberg N. Historia kapitalizmu. Wydawnictwo Signum. Kraków, 1994.
8. Rutka R. Jak budować regulamin organizacyjny w przedsiębiorstwie. Poradnik organizatora, Wydawnictwo: Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, Gdańsk, 2002.
9. Rutka R. Zarządzanie organizacjami, Wydawca: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa. Toruń, 2002. 286 s.
10. Taubenschlag R. W. Kozubski, Historia i instytucje prawa rzymskiego, Wydawnictwo Gebethnera i Wolfa, Warszawa, 1997.
11. Włodkiewicz W., Zabłocka M. Prawo rzymskie – instytucje, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 1996.
12. Zieleniewski J. Organizacja i zarządzanie, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1981.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Кохманьска А. Организация: её базовые модели и формы

Статья посвящена аналитическому осмыслению концепций организаций в контексте их организационной культуры, целей и задач. В частности, проанализированы концепции Я. Зеленеvського, Дж. Пенц, Ч. Бернарда, Ч. Аргириса, Б. Малиновского, Р. Дымянка, Х. Д. Леавитта и др. Рассмотрены структуры, формы, модели, функции организаций, дана характеристика исторических предпосылок появления организаций как форм совместной деятельности людей и их современная классификация.

Ключевые слова: организация, форма организации, модели организации, формальная организация, корпоративная культура.

Kohmanska A. Organization: Its Base Models and Forms

The concept of organization is very widely interpreted in the literature on the subject. This is particularly important in the era of transformation in the labor market.

It is undoubtedly the market for an employee, who is aware of his rights and can afford to change his place of employment when the employer does not meet his expectations.

That is why, contemporary employers must pay special attention to employees and therefore provide them with decent working and pay conditions. In addition to financial reasons, it is important to create the right organizational culture in the organization which can be defined as a set of values that are specific to organization. It is very important for the employee to identify with the culture, because then there is a good chance that he will not change his workplace so quickly. It is worth emphasizing here that organizations use a variety of socialization practices to convince an employee to their own culture. These include integration trips as well as diversified trainings that have an inclusive value.

What is more, to maintain a competitive advantage the modern organizations must constantly improve the quality of services provided. This is a huge challenge for the management staff, who needs to constantly improve and develop to meet him.

The main goal of the article is to bring different approaches to the concept of organization. In addition, a formal organization will be defined in the context of organizational culture, as well as its basic models and forms.

Key words: organization, forms of organization, models of organization, formal organization, corporate culture.

УДК 005.7:334

Ю. ОБЕР, Я. КАРВОТ

ЕФЕКТИВНЕ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗМІН В ОРГАНІЗАЦІЯХ ПІДПРИЄМСТВ

*Стаття присвячена науковим припущенням про ефективні зміни в організаціях з особливим наголосом на соціальних факторах. Доведено важливість відповідної діагностики змін, висвітлено характер та типи змін, які її характеризують, з'ясовано роль соціальних аспектів у введених змінах. Обґрунтовано роль комунікації при реалізації змін і можливих реакцій на зміни діяльності членів економічних організацій.**

Ключові слова: зміна, модифікація, управління змінами, внесення змін, інновації.

Актуальність дослідження змін в організаціях зумовлена тим, що в сучасних реаліях це дає відповідь на дуже важливі питання, пов'язані з пошуком шляхів успішної їх діяльності. А ефективна реалізація змін – це комплексна проблема, що потребує свого розв'язання в межах не лише наук про управління, а й соціологічних теорій. Адекватне управління є найважливішим та невід'ємним елементом змін, оскільки надає змогу людям запроваджувати нові процеси, організаційні структури, поведінкові моделі й інші модифікації, які підлягають змінам.

Метою статті є дослідження соціальних аспектів запровадження змін в організаціях, виявлення особливостей управління ними та обґрунтування найбільш ефективних їх типів і моделей.

Управління змінами – це сукупність прийомів і заходів, які допомагають перейти від поточного стану до іншого, перш за все, зосереджуються на людях та організаційних аспектах, які підтримують весь процес зміни.

Ефективне здійснення організаційних змін вимагає не лише належного діагнозу, який надає змогу виявити характер змін, а й визначення поточної ситуації. Проведення аналізу умов модифікації підприємства потребує вибору адаптаційного методу зміни до поточних вимог та розроблення заходів для зміни. Як слушно зауважує М. Бартницький, виживання та розвиток підприємств зумовлені готовністю впроваджувати організаційні зміни, які становлять здатність підприємств отримувати конкурентні переваги [1, с. 19–20].

В економіці, яка динамічно розвивається, підприємства неминуче змінюються. Виникають нові, які розвиваються, переживаючи піднесення та спади, але й вони із часом, звісно, підлягають ліквідації. Вони оперативно реагують на зміни ринку, отримують та втрачають клієнтів. Можна стверджувати, що жодна компанія сьогодні не є такою самою, якою була кілька років тому. Напевно, ці зміни приводять до кращих результатів їх діяльності. У сучасному світі компанії змінюються неймовірно швидко. Перетворення стосуються, зокрема, явищ, що виникають у сферах фінансів, маркетингу, досліджень і розвитку, людських ресурсів та виробництва

[1, с. 11–12]. Приказка, що зміни – це як смерть чи податки, яких потрібно боятись та затримувати їх якомога довше, не може покращити ситуації. Зміни неминучі, і в наші дні вони стали чимось нормальним. Багато з них є ризикованими і вимагають чимало трудомісткої роботи та жертв.

Чимало підприємств і установ орієнтовані на стабільність. Організації повинні намагатися бути відкритими до змін та виявляти готовність до їх здійснення. Стабільність існування організації та зміна не є протилежними поняттями. Чим більше організація хоче змін, тим більше вона потребує стабільності та стійкості у внутрішніх відносинах, а також у відносинах із навколишнім середовищем.

Таким чином, існує потреба в прагненні до змін і одночасно необхідність збереження стабільності. Щоб ефективно використовувати зміни, потрібно: орієнтуватися в майбутній політиці організації; систематично прогнозувати та передбачати їх; вибирати правильні способи внесення змін; підтримувати правильний баланс між зміною та її безперервністю [4, с. 100–101].

Організації шукають найкращі рішення для створення належних умов роботи в зовнішньому середовищі. Тому вони повинні створити стратегію своєї діяльності шляхом ідентифікації, проектування та прогнозування майбутніх змін. Організація, яка здатна впроваджувати зміни, отримує дуже важливий елемент конкурентної переваги та більшої гнучкості в діяльності.

Зміни можуть мати революційний характер, що призводить певною мірою до відходу від минулої форми до створення «нової» організації. Такі зміни передбачають багатосторонні наслідки в організаційній структурі, зайнятості, розподілі влади, культурі тощо, змінюючи практично всі процеси, що відбуваються в організації [11, с. 179–182].

Зміна в науці про управління є дуже загальним поняттям і означає як планові, так і незаплановані, бажані та небажані події та процеси [14]. Існує багато різних визначень та інтерпретацій змін у літературі. За словами Романа Вендта, зміна – це модифікація певної частини організації, яка може стосуватися будь-якого її аспекту. Зміни – це перетворення існуючої структури вже усталених процедур. Зокрема, Р. Вендт також запропонував визначення зміни як «запланованої та контрольованої модифікації способу функціонування як реакції на існуючі або очікувані зміни в зовнішньому оточенні, які спрямовані на підвищення рівня конкурентоспроможності організації» [12, с. 11].

На відміну від Р. Вендета, Ашок Джашапора (Ashok Jashapora) вважає, що зміна – це «швидкоплинне поняття, яке за своєю суттю є непевним і непередбачуваним. Зміни по-різному можуть впливати на життя людей, тому можуть мати емоційний опір їм» [7, с. 273].

Барбара Кожух (Barbara Kożuch) зауважує, що зміни потрібно розуміти як функцію певної системи, яка полягає в прагненні до вдосконалення та покращення її позиції в зовнішньому оточенні. Таким чином, зміна – це

цілеспрямована й свідома дія, яка передбачає перехід організації з її поточного стану до іншого.

Отже, зміна – це будь-яка значна модифікація частини організації, а також корекція або зміна відносин між цілями, завданнями, людьми та ресурсами в часі й просторі. Разом з тим масштаби та структура здійснюваних змін зумовлені тенденціями, що виникають в оточенні організації [8, с. 117].

Зміни є основою розвитку компанії. Вони є для організації неминучими й невідворотними. Те, що спрацювало в минулому, не завжди буде працювати в майбутньому. Великі підприємства, які припускаються незмінностей, потрапляють у пастку. Новий суперник на ринку та нові технології можуть зробити їх надто вразливими [2, с. 10].

У сучасному світі підприємства зазнають різних невдач, які можуть бути викликані багатьма факторами, наприклад, такими як криза. Захисний механізм, який надасть змогу подолати кризу в компанії, полягає у впровадженні процесів, які можуть мати форму адаптації або інновацій.

Адаптація означає пристосування до зовнішнього середовища організації. Інновації створюють умови, в яких підприємство передбачає зміни в навколишньому середовищі. Обидві форми дуже важливі. Зміни, які все частіше є інноваційними, можуть впливати на організацію з різною силою й можуть мати різну форму та діапазон. З огляду на темпи можна виділити два типи змін: радикальні та нормальні, поступові. Радикальні – такі, які викликані необхідністю реагувати на події в зовнішньому середовищі або всередині організації. Проте поступова зміна є постійним елементом діяльності компанії. Можна припустити, що зміни стануть зразком для діяльності організації в майбутньому [9, с. 15–16].

Адекватно класифіковані зміни сприяють характеристиці запланованих змін та передбачають їх наслідки, що має важливу організаційну роль. Водночас класифікація обмежує ризик невдачі внесених трансформацій і дає можливість вибрати інший їх тип. Зміни можна відрізнити стосовно цілей (тобто того, чого ми хочемо досягти й чого прагнемо) і процесів (тобто того, як ми хочемо досягти цього) [10, с. 452].

Можна виокремлювати зміни в макросистемі (системні, структурні, програмні) та в мікросистемі (інновації, модифікації, вдосконалення). Ще один поділ змін може бути результатом внутрішніх або зовнішніх причин, а також адаптивних і попередніх змін [14]. Завдяки впровадженню нових технологій, виникненню нових ринків і конкурентів організації реагують на різні типи змін, кожен з яких призначений для подолання труднощів та підвищення ефективності роботи компанії.

Такі зміни поділяються на:

- Структурні, які представляють організацію як сукупність функціональних частин. Вони полягають у переконфігурації цих частин для досягнення кращих загальних результатів. Прикладами структурних змін є злиття, поглинання та консолідація.

- Скорочення вартості, яке виявляється в ліквідації непотрібних дій та застосуванні певних методів зменшення витрат. Прикладом цього є суворий контроль за витратами в той період, який є особливо важким для організації.

- Процесні, які стосуються способу виконання певних завдань. Мета цих змін – зробити процеси більш швидкими, ефективними та менш дорогими.

- Культурні, які сфокусовані на людському аспекті та підході компанії до ведення бізнесу. Вони регулюють відносини між керівництвом та працівниками.

Безперечно, кожна організація є соціальною системою. У таких системах люди мають свою ідентичність, погляди, емоції та різні знання. При спробі вносити до організації будь-які зміни названі чинники відіграють певну роль. Ефективне здійснення змін вимагає, таким чином, розуміння соціальної системи та базових людських факторів.

Можна виділити три групи працівників під час процесу змін: постійні працівники, опоненти та агенти змін. Кожна із цих груп має свої характерні риси, і кожна вимагає іншого стилю керівництва [6, с. 98].

Визнання людського фактора в процесі змін підприємства як одного з ресурсів не гарантує їх успіху. Зазвичай це викликає тривожний чинник при внесенні змін. Соціальний аспект цього процесу є одним із найважливіших елементів, оскільки працівники є основними учасниками процесу змін. Щодо людського фактора, то зміни відбуваються на трьох рівнях: інтелектуальному (розуміння, прийняття, постановка питань), емоційному (підтримка, вираження ентузіазму, ідентифікація, задоволення), діяльнісному (діяльність, прагнення до певних ефектів, сприяння певній поведінці) [13, с. 155–156].

Люди, які працюють в організації, а також ті, які співпрацюють з ними, активно беруть участь у процесі зміни. Визначення таких осіб дуже важливе, тому що більшість з них вплине на більшість змін. Варто підготувати перелік осіб, яких будуть стосуватися зміни для розуміння ними причини цього процесу.

Важливим чинником є також визначення рівня обізнаності людей про необхідність змін та способу їх впливу на події, а також підготовка плану дій щодо тих осіб [12, с. 45–46]. Перш ніж розпочати увесь процес зміни, необхідно ознайомити співробітників з існуючими проблемами, оскільки їм потрібно дізнатися про нову філософію та місію підприємства. Зміни, сприйняті працівниками на інтелектуальному рівні, будуть сприйняті й на емоційному.

Для досягнення емоційного прийняття важливе спілкування. Тому потрібно створити умови відкритого та безпосереднього спілкування в компанії [13, с. 156–157]. Керівники, які здатні переконати своїх працівників змінюватися, мають чудові комунікативні навички. Інформація про причини змін повинна бути привабливою та відображати бачення майбут-

нього компанії. Як тільки працівники зрозуміють, наскільки важливою є зміна організації й усвідомлять, як її реалізувати, вони будуть більш схильними до підтримки та виявлення відповідних ініціатив [6, с. 107]. У процесі внесення змін на підприємстві надзвичайно важливо надати працівникам надійну, повну та актуальну інформацію про запроваджені або плановані зміни. Інакше вони можуть зіткнутися із серйозними перешкодами.

Комунікація щодо змін відповідає таким цілям: вона дає можливість дізнатися про місію змін; виконує інформативну функцію щодо ходу змін; допомагає правильно керувати цими змінами та виправдати їх; полегшує розвиток працівників і вказує на можливості; забезпечує вирішення труднощів, що виникли; презентує поведінку та ставлення, які сприяють змінам [13, с. 157–158].

Отже, незалежно від того, на якому рівні відбувається процес змін, інформація, надана в цей момент, є елементом їх реалізації. Інформація, надана менеджерами, відіграє важливу роль у процесі змін. Відповідна інформація про зміну пов'язана з почуттям безпеки та суб'єктивності людей.

Вона надає змогу працівникам зрозуміти причини й сутність змін. Як наслідок, змінити діяльність працівників та прийняти зміни. Надана інформація повинна бути конкретною й надійною; зрозумілою для одержувачів; передаватися в цікавій формі; бути доступною всім співробітникам; бути досить докладною й офіційно поданою.

Під час передачі інформації про зміну також необхідно створити можливість ставити запитання та обговорювати, для чого необхідно створити відповідний клімат. Така ситуація дає можливість дізнатись про позицію людей стосовно запровадження змін [3, с. 167–168].

Для вмілого втілення та управління змінами, необхідно розуміти, у який спосіб працівники отримують їх. В емоційному сенсі та пізнавальній свідомості людина, орієнтована на зміни, проходить багато етапів, залежно від індивідуальних можливостей перебування в новій ситуації. Ці кроки можна схарактеризувати таким чином:

- шок – ситуація, коли людина була здивована новою ситуацією, що може призвести до відмови від зміни;

- заперечення – ситуація, коли людина наполягає на попередніх способах дій; на цьому рівні опір людини є сильним і виявляється в позиції захисту;

- депресія – ситуація, в якій людина бачить, що вона не впливає на розвиток ситуації; результатом є смуток, гнів, плутанина і відхід від процесу зміни;

- примирення – ситуація, коли людина погоджується зі зміною, але не обов'язково приймає її. Це перелом у процесі змін;

- спроба – ситуація, коли людина апробує нові методи роботи та поведінки;

- консолідація – ситуація, в якій новий досвід та нові шляхи трансформації перетворюються на нові норми й повсякденну поведінку;

– асиміляція – людина починає ототожнюватися зі зміною – характерним для цього ставлення є твердження: «світ змінюється, тому вам доведеться змінюватися» [7, с. 274–275].

Будь-яка зміна може викликати тривогу працівників. Навіть позитивні зрушення можуть призвести до тривожності через невпевненість у собі стосовно здатності до змін. Негативні аспекти змін часто пов'язані з втратою контролю над доходами, способом життя та праці, до якого люди звикли. Коли ці фактори ставляться під загрозу, може виникнути невизначеність та хвилювання. Зрештою, люди звикають до змін і готові їх сприймати. Проте це відбувається після проходження декількох фаз:

– фаза шоку – люди відчувають загрозу зміни. Трапляється, що на цьому етапі вони заперечують її необхідність;

– фаза оборонного відступу – на цьому етапі люди, які потрапили до спіралі змін, переходять від шоку до оборонного відступу;

– фаза визнання – більшість людей перестають заперечувати, що зміна стала фактом. Вони визнають, що втратили щось і оплакують це;

– фаза прийняття та адаптації – на цьому етапі більшість людей приймають зміни та вносять усі необхідні пристосування.

Більшість людей проходять ці етапи емоційно. Дехто швидше, ніж інші. Існують також особи, які зупиняються на етапі оборонного відступу, скеровуючи всю свою енергію на опір [5, с. 118–120].

Управління змінами переважно спрямовано на подолання опору людей. Стійкість до змін показує психологічний стан працівників, які можуть перешкоджати або запобігати зміні. Можна виділити три типи опору:

– раціональний – є небезпечним, його можна подолати лише за допомогою логічних аргументів;

– емоційний – виникає внаслідок страху перед незрозумілою ситуацією;

– політичний – результат страху втратити вплив і престижні посади [13, с. 165].

Суть опору – прагнути до того, щоб не змінюватися. Опір може бути двояким: індивідуальним і організованим. У випадку організованого (групового) опору, чим компактніше і сильніше група, тим сильніше опір. Причина того, чому люди приєднуються до організованого опору, є відчуття лояльності до групи, порушення групових інтересів та підвищення ефективності.

За формою можна виділити два типи опору: пасивний і активний. Активний має явний і відкритий характер. Найчастіше виявляється в протесті й запереченні дії; блокуванні доступу до інформації; показі негативів змін; уповільненні темпів роботи; поверненні до попередніх процедур; пошуці союзників проти змін.

Пасивний опір важко зрозуміти й усунути. Найчастіше це такі форми поведінки, як: почуття незадоволеності; суворе дотримання правил; агресія, стрес, апатія; уповільнення темпів роботи.

Опір змінам, представлений вище, також може бути позитивним. Це той випадок, коли опір захищає організацію від хаосу та втрат, які можуть спричинити надмірні зміни й помилки. Такі ситуації можуть бути, коли зміни вводяться без достатньої потреби, ірраціонально, незаконно або неекономічно, коли зміни відбуваються не в той час і без достатньої підготовки. У деяких випадках опір до змін може в певному сенсі захистити організацію від помилок [3, с. 149–150].

Висновки. Більшість людей в організаціях підприємств природно протистоять змінам. Найкращий ефект забезпечить створення для людей можливості оприлюднення своїх пересторог і причин опору. Техніка аналізу поля протистоянь надає змогу виявляти та визначати джерело опору до зміни, а підготовка мапи взаємодії – відповісти на питання, яка буде зміна, визначити обсяг дій, необхідних для переконання основних учасників процесу змін, тим самим мінімізувати їх болючі наслідки [2, с. 157–158].

Список використаної літератури

1. Bartnicki M. *Zarządzanie zmianami w przedsiębiorstwie wydanie II*, Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego. Katowice, 1998.
2. Clarke L. *Zarządzanie zmianą*, Wydawnictwo Gebethner & Ska. Warszawa, 1997.
3. Czarska M. *Jak przygotować zmiany organizacyjne w firmie*, Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr. Gdańsk, 1999.
4. Drucker P. F. *Zarządzanie XXI wieku – wyzwania*, MT Biznes Sp. z o. o., Warszawa, 2009.
5. Harvard Business Essentials, *Zarządzanie zmianą i okresem przejściowym*, przełożyła K. Krzywicka – Szpor, Wydawnictwo MT Biznes, Warszawa, 2008.
6. Harvard Business School Press, *Zarządzanie zmianą, Jak przekonać do niej ludzi*, Wydawnictwo Studio Emka. Warszawa, 2007.
7. Jashapora A. *Zarządzanie wiedzą*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. Warszawa, 2006.
8. Kożuch B. *Zarządzanie publiczne*, Wydawnictwo PLACET, Warszawa, 2004.
9. Kupczyk A., Korolewska-Mróż H., Czerwinka M. *Radykalne zmiany w firmie od reengineeringu do organizacji uczącej się*, Wydawnictwo Prawno-Ekonomiczne, INFOR. Warszawa, 1998.
10. Nogalski B., Apanowicz J., Rutka R., Czermiński A., Czarska M. *Zarządzanie organizacjami*, Wydawnictwo Dom Organizatora. Toruń, 2002.
11. Penc J. *Innowacje i zmiany w firmie*, Agencja Wydawnicza PLACET. Warszawa, 1999.
12. Wendt R. *Zarządzanie zmianą w polskiej firmie*, Dom wydawniczy ZACHAREK. Warszawa, 2010.
13. Zarebska A. *Zmiany organizacyjne w przedsiębiorstwie*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin sp. z o. o., Warszawa, 2002.
14. URL: http://pl.wikipedia.org/wiki/Zarz%C4%85dzanie_zmian%C4%85 (dostęp: 23.03.2018).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Обер Ю., Карвот Я. Эффективное внедрение изменений в организациях предприятий

Статья посвящена научным предположениям об эффективных изменениях в организациях с акцентом на рассмотрении социальных факторов. Доказана важность соответствующей диагностики изменений, освещены характер и типы изменений,

которые их характеризуют, выяснена роль социальных аспектов во внедрённых изменениях. Обоснована роль коммуникации при реализации изменений и возможных реакций на изменения в деятельности членов экономических организаций.

Ключевые слова: изменение, модификация, управление изменениями, внесение изменений, инновации.

Ober Y., Karvot J. Effective Implementation of Changes in Organizations of Enterprises

The aim of the article is to present the assumptions of effective changes in organizations, with special attention to social factors. The introduction emphasized the importance of a proper diagnosis of changes and emphasized that appropriate change management is the most important and inseparable element of the change itself, because it enables people to accept new processes, organizational structures, behavior patterns and other modifications that are subject to change. In the further part of the article, the nature and types of changes are characterized, with particular attention being paid to the fact that durability and change are not opposing concepts, on the contrary the more the organization wants changes, the more it needs stability and continuity in internal relations and relations with the environment. Next, the important role of social aspects in the introduced changes was emphasized, indicating that when trying to introduce any change, one should take into account human identity, attitudes, emotions and different knowledge, which play an important role during the change. Next, the role of communication in the implementation of changes was pointed out and it was pointed out that it is extremely important to provide employees with reliable, complete and up-to-date information on planned or planned changes, including the opportunity to ask questions and discussions during which the appropriate climate in the organizations should prevail. Finally, possible reactions and resistance to changes that may hinder or prevent the change and their potential causes are presented.

Key words: change, modification, change management, making changes, innovations.

УДК 323.1

О. А. ТАРАСОВА, Л. С. ЧЕРНОУС, І. В. ГРАБОВЕЦЬ

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ

Стаття присвячена актуальним проблемам етнополітики – нації та націоналізму. Автори спробували систематизувати різні підходи до трактування цих важливих феноменів суспільно-політичного буття. Розглянуто такі складові етносу, як історична територія, історична пам'ять, мова, релігія, держава. Відзначено, що мова, яка постійно змінює свою структуру й оновлюється, допомагає етносу передавати з покоління в покоління свій історичний досвід, безперервність і зберігати самобутність. Дороговказом для нації є національна ідея, яка зумовлена національним інтересом і тісно пов'язана з національною психологією.

Ключові слова: нація, націоналізм, етнос, етнополітика, історична пам'ять, мова, держава.

Глобалізація й ренаціоналізація світу є провідними тенденціями розвитку сучасності. Актуальності вивченню проблем нації та націоналізму надають сучасні регіональні кризи, зростання популярності праворадикальних і популістських партій та рухів.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існує велика кількість концепцій етносу, нації, національної ідеї, націоналізму. Сучасні теорії націй і націоналізму базуються на соціально-політичних концепціях діячів європейської Просвіти: Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Модернізовані й пристосовані такі ідеї цих мислителів, як принципи народного суверенітету, прав і свобод людини й народу, національної держави, сприяли створенню сучасної Західної цивілізації й стали основою для розробки сучасних теорій нації та націоналізму.

З'ясування сутності таких понять, як: етнос, нація, національна ідея, націоналізм, – є важливим для правильного прогнозування поведінки суб'єктів етнополітики.

Метою статті є аналітичний огляд наукових тлумачень понять «нація» та «націоналізм» і з'ясування політичних аспектів їх явищ, які вони позначають.

Етнос – стійка культурна спільність, що має єдину історичну територію чи зберігає символічний зв'язок з нею, спільні психологічні та культурні риси, які сформувалися протягом століть. Спільна *історична територія*, де відбувалися становлення й розвиток етносу, є важливим елементом. У свідомості членів етносу територія сприймається як священна земля предків. До основних етнічних елементів також належать історична пам'ять, мова, релігія, держава.

Історична пам'ять включає як міфи, так і реальні факти. Реальні факти – це природний ландшафт (краєвиди), елементи культури (могили, храми, замки тощо). Так, сучасні українці вважають себе нащадками Київської Русі, а греки – Античної Еллади, хоча обидва народи якісно відрізняються.

няються від своїх попередників, оскільки зазнали глибоких етнічних змін. *Релігія* закладає основу етнічної ідентичності, надаючи священного змісту нормам співжиття етносу й забезпечує етнічну інтеграцію. *Мова*, що постійно змінює свою структуру та оновлюється, допомагає етносу передавати з покоління в покоління свій історичний досвід, безперервність і зберігати самотутність. *Держава* також виконує функцію етнічної інтеграції, мобілізуючи шляхом воєн різні групи в єдиний етнос. Мобілізація етносу на воєнні дії мала найбільший ефект на рівні етносвідомості, оскільки проводила різку межу між «ми» та «вони».

Етнос утворюється двома способами: *об'єднанням* племен, міст-держав (полісів) і *поділами* внаслідок сектантського розколу або етнічного розпаду, при якому одна з етнічних груп відокремлюється від основного етносу й стає новою етнічною спільнотою. Етнос може оновлюватися, змінюватися або зникати. Повне зникнення етносу можливе лише за умови етноциду або геноциду. Оновленню етносу сприяють культурні запозичення, релігійна реформа, рух широких народних мас, міф про етнічну обраність. Широкий культурний обмін сприяє етнічному виживанню. Так, Японія почала швидко розвиватися, подолавши ізоляціонізм, а Реформація в Європі сприяла консолідації багатьох європейських етносів. Завдяки рухові народних мас часто відбувається самооновлення етносу. В Україні до таких рухів можна зарахувати братства, які не лише протистояли колонізації, а й сприяли культурному розвитку українців. Міф про етнічну обраність надає сили етносу в боротьбі за виживання, зміцнює віру у власне історичне призначення, викликає прагнення змінити себе, щоб виконати цю місію. Прикладом може слугувати історія єврейського народу.

Вищою формою етнічної спільності є нація. Від звичайної етнічної спільноти націю відрізняє не лише рівень соціально-економічного розвитку, а й внутрішня структура, заснована на соціальному принципі, а не на кровному спорідненні. Націю характеризують високий рівень національної свідомості та висока внутрішня згуртованість. В англійській мові під «нацією» розуміють плем'я і його етнічну територію, народ, етнічну спільність, незалежну державу, тобто «нація» позначає і етнічну спільність, і країну. В українській мові поняття «нація» вживають для позначення стійкої етнічної спільності. Нація має визначені ознаки: спільну територію, спільність економічного життя, мову, матеріальну й духовну культуру, етнічну самосвідомість. Більшість дослідників вважають, що основою для формування нації є колективна свідомість, почуття спільності, що виявляється в прагненні жити разом. Вища форма цього прагнення – бажання мати свою державу.

Розуміння нації базується на трьох концепціях: територіальній, етнічній, етнотериторіальній. *Територіальна концепція*, якої дотримуються західні дослідники, виділяє такі основні елементи нації: спільна територія, спільна громадянська культура, спільна економіка, єдині правова та політична системи. Нація включає ті самі елементи, що й етнос, але деякі з них

розуміють по-іншому. Для етносу спільна історична територія має символічний зміст, а для нації – тільки реальний (не може бути нації без території). Нація має ті цінності й норми, які поділяють усі громадяни, незалежно від етнічного чи соціально-класового походження, тобто спільну громадянську культуру. Наприклад, ідеї величі американської нації, рівних можливостей усіх громадян, офіційне визнання англійської мови, індивідуалізму становлять основу громадянської культури США, що формується всіма державними і громадськими інститутами. *Етнічна концепція* акцентує увагу на таких рисах нації, як спільне родове походження, мова, звичаї, народ як суб'єкт історії. *Етнотериторіальна концепція* поєднує в собі етнічний та територіально-громадянський принципи, пояснюючи формування нації навколо історичних цінностей корінного етносу (історичної назви, звичаїв, національно-державної символіки).

У дослідженнях походження націй можна виділити два провідні підходи: примордіалістський і модерністський.

Примордіалісти стверджують, що нації виникають тоді, коли сформувався етнос, який становить ядро імперсько-державного утворення. Вони проходять різні етапи розвитку, зберігаючи при цьому такі основні етнічні ознаки, як: мова, звичаї, національний характер. Відповідно до цього підходу, українська нація виникла в час існування Київської Русі.

Модерністи вважають, що нації формуються в період централізованої держави та зародження капіталістичних відносин, коли спільний ринок і юрисдикція держави створюють спільні політичні, економічні, юридичні та культурні риси на всій території проживання етносу або декількох етносів. Цей підхід передбачає декілька способів формування нації.

1. Державно-централізоване інкорпорування, базується на тому, що централізована держава, ядром якої є аристократична етнічна верства, об'єднує в собі інші регіони, етнічні групи, поширюючи на них єдину юрисдикцію держави, цінності, формуючи єдиний національний ринок. У XVII–XVIII ст. цей шлях пройшли такі європейські держави, як: Англія, Франція, Іспанія, Швеція, а в XIX ст. – Німеччина.

2. Перетворення імперій на національні держави, це характерно для тих країн, де національна держава утворювалась на основі колишньої імперії. Там правляча еліта, відмовившись від колоніальних претензій, на території колишньої метрополії намагалася об'єднати етнічні групи навколо цінностей територіального патріотизму. Таким чином утворилися Японська і Турецька національні держави на ґрунті Японської та Османської імперій.

3. Відокремлення колоній від імперії й утворення нації за територіальним принципом як об'єднання різноманітних груп. Цей шлях характерний для колоніальних народів, які здобували незалежність від імперій, оскільки там не існувало корінного етносу або він був винищений колонізаторами ще раніше, то процес формування нації відбувався за територіа-

льним принципом на поліетнічній основі. Таким чином формувалася американська нація та нації Азії, Африки й Латинської Америки.

4. Відокремлення колоній від імперій і утворення націй за етнічним принципом, шляхом інтеграції різних етнічних груп навколо титульного (корінного етносу). Цей підхід передбачає національно-визвольну боротьбу корінного народу за свою незалежність. Цей процес може мати декілька варіантів: нація формується на політичній основі за територіальним принципом, коли представники інших етнічних груп набувають статусу громадянства, але основою ідентифікації є національні цінності, історична назва, мова, звичаї, національно-державна символіка. Нація формується виключно на етнічній основі, а статус громадянства інші етнічні групи не отримують. Такий шлях формування нації характерний для народів Східної Європи й колишнього СРСР.

5. Відокремлення етносу від національної держави та формування нації на етнічній основі. Цей спосіб передбачає прагнення якоїсь великої етнічної групи відокремитися від національної держави й створити націю на етнічній основі. Наприклад, баски та каталонці в Іспанії, французи в канадській провінції Квебек, валлійці, шотландці у Великобританії.

Таким чином, не можна однозначно говорити про походження й сутність нації. В одному випадку виділяють певні об'єктивні ознаки нації, в іншому за основу беруть самосвідомість, а в третьому поняття «нація» є синонімом поняття «держави».

Дороговказом для нації є національна ідея, яка зумовлена національним інтересом і тісно пов'язана з національною психологією. У вітчизняній літературі національну ідею розглядали Г. Сковорода, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Донцов, О. Бочковський, С. Дністрянський та інші як рівень національного самоусвідомлення своєї сили, ваги, значущості, потреби в тому, щоб націю, народ поважали й шанували.

Послідовним прихильником національної ідеї незалежної української ідеї як ідеї незалежної української держави був В. Липинський. Він стверджував, що націю врятує від економічного розпаду та кривавої анархії тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території. Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський наголошує на її демократичному характері, підкреслюючи, що тільки демократія може стати твердою опорою демократії.

Аналізуючи думки українських учених про національну ідею, можна погодитися із сучасним її визначенням. «Національна ідея – політичний проект майбутньої нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку, певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина; система ціннісних орієнтацій, що полягає в урахуванні інтересів всіх верств суспільства, усіх на-

родів; форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі»[4, с. 386–387].

Національна ідея, з одного боку, спрямовує націю на самовизначення, а з іншого – повинна залишити її в масах загальнолюдської спільноти, утверджувати загальнолюдські цінності й соціальну справедливість.

Зауважимо, що перші нації в Європі формувалися шляхом державної інкорпорації без мобілізації широких народних мас. А нації XIX–XX ст. виникали на основі сильних національних рухів з відповідною національною ідеологією. Це явище дістало назву «*націоналізм*».

Уперше термін «націоналізм», який набув поширення в повсякденній мові із середини XIX ст., застосував Йоган Горфрід Гердер в одному зі своїх творів у 1774 р. Але і в наш час тривають дискусії з приводу того, що таке націоналізм. Вчені так і не дійшли спільної думки з приводу визначення його сутності. Сучасна кількість його тлумачень збігається з кількістю різновидів його проявів, починаючи з XVIII ст. Більш-менш повне визначення націоналізму повинно включати всі його типові прояви протягом XIX–XX ст., зокрема націоналізм як державних, так і бездержавних народів.

У повсякденному мовленні «націоналістом» називають того, хто беззастережно ставить інтереси своєї нації над інтересами інших націй, хто готовий знехтувати інтересами інших націй заради святого егоїзму своєї власної. Виходячи із цього, націоналізм можна трактувати як перебільшену, не толерантну форму національної свідомості. Один з найвідоміших західноєвропейських дослідників націоналізму Е. Д. Сміт, намагаючись знайти спільні ознаки для всіх різновидів націоналізму, наводить такі основні міркування:

- 1) людство природним чином поділяється на нації;
- 2) кожна нація має свій самобутній характер;
- 3) джерелом усієї політичної влади є нація, колектив у цілому;
- 4) задля свободи й самозвершення люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- 5) нації можуть реалізувати себе тільки в їхніх власних державах;
- 6) відданість нації-державі перевершує інші відданості;
- 7) найважливішою умовою всесвітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави [3, с. 13].

Такий підхід можна назвати націоналізмом у широкому значенні слова. Такий націоналізм протягом кількох століть не виступав у Європі у вигляді окремої політичної ідеології. Він був складовою таких традиційних європейських ідеологій, як: консерватизм, лібералізм, соціал-демократизм, комунізм, фашизм. Термін «націоналізм» вживають у широкому значенні як ідеологію, націлену на утвердження нації та національних держав, коли говорять про XIX ст. як про «добу націоналізму».

Явище XX – початку XXI ст. – націоналізм у вузькому значенні слова. Він виникає одночасно з «націоналістичними» політичними партіями,

які позиціонували себе як конкуренти інших партій у боротьбі за політичну владу. Відомий дослідник націоналізму П. Альтер зауважує, що націоналізм є політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть більшою мірою, ніж ідеї свободи. У своїй статті «Націоналізм: проблема визначення» він наголошує, що розмаїття тих політичних явищ, які об'єднують під назвою «націоналізм», вказує на багатозначність цього терміна, який сьогодні широко застосовують у політичному та науковому мовленні [3, с. 211].

Автор численних книг і статей з проблем націоналізму, один з найвідоміших його дослідників Е. Гелнер вважає, що утвердження нації як центральної цінності характеризує націоналізм як політичну ідеологію, головним постулатом якої є вимога збігу кордонів держави з кордонами нації. Таку державу й стали називати «національною». Насправді, націоналізм є ідеологією, що намагається утверджувати державу саме такого типу. Так, Е. Гелнер вважає національну державу базисним елементом міжнародного порядку: відносини між державами є, перш за все, відносинами між націями, а національні інтереси – їхній вирішальний чинник [3, с. 119].

Націоналізм – досить суперечливе політичне і духовне явище. На думку Ентоні Д. Сміта, це політичний рух, який відрізняється лояльним ставленням його учасників до власної етнічної або національної спільноти, ознаками якої є міф про спільне походження та культуру, історична пам'ять, зв'язок з батьківщиною тощо. Ця лояльність, базуючись на спільних родинних зв'язках та спорідненості політичних ідеологій, витісняє прихильність до інших груп і призводить до прагнення етнічних та національних спільнот мати власну незалежну державу.

Націоналізм також визначають як психологію, соціальну практику, ідеологію, світогляд і політику підлеглості одних націй іншим, пропаганду національної винятковості й переваги, розпалювання національної ворожнечі та конфліктів.

У сучасній науці переважають чотири основні підходи до визначення проблем націоналізму: позитивний, негативний, дуалістичний і критичний.

Представники *позитивного підходу* розглядають націоналізм як:

– політичну й антропологічну теорію про природний поділ людства на нації;

– право кожної нації на суверенну державу;

– теорію про збереження національної культури;

– настанову, що підносить національні характеристики народу (мова, культура, традиції).

Представники *негативного підходу* в дослідженні проблем націоналізму вважають його помилкою, яка підриває стабільність, створює конфлікти, призводить до революцій та війн і спричиняє катастрофічні наслідки для людей.

Представники дуалістичного підходу відзначають, що націоналізм – це своєрідний двосічний меч, одне лезо якого може бути силою для

об'єднання, інше – енергією для руйнування. Необхідно підкреслити, що цей підхід, маючи ряд позитивних моментів, «кульгає» на морально-оціночні критерії.

На думку представників критичного підходу, націоналізм – це багатомірне, надзвичайно складне й суперечливе явище, динамічний і об'єктивний процес з певними законами та тенденціями [1, с. 23].

Зауважимо, що феномен націоналізму торкається як раціональної, так й ірраціональної сфери людського буття, а багатоманітність його трактувань свідчить про прагнення об'єктивно пізнати це явище.

Список використаної літератури

1. Іванішин В. Нація. Державність. Націоналізм. Дрогобич, 1992. 177 с.
2. Колодій А. Проблеми нації і націоналізму в сучасній західній науковій літературі. *Народознавчі зошити*. 2002. № 2. С. 199–211.
3. Націоналізм. Антологія / упоряд. Олег Проценко, Василь Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. 872 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник. Київ : Генеза. 2004. 736 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Тарасова О. А., Черноус Л. С., Грабовец И. В. Политические аспекты наций и национализма

Статья посвящена актуальным проблемам этнополитики – нации и национализму. Авторы делают попытку систематизации различных подходов к трактовке данных понятий как важных феноменов социально-политического существования. Детально рассматривают такие составляющие этноса, как историческая территория, историческая память, язык, религия, государство. Отмечается, что язык, который постоянно изменяет свою структуру и обновляется, помогает этносу передавать из поколения в поколение свой исторический опыт, непрерывность и сохранять самобытность. Указателем развития для нации является национальная идея, которая обуславливается национальным интересом и тесно связана с национальной психологией.

Ключевые слова: *нация, национализм, этнос, этнополитик, историческая память, язык, государство.*

Tarasova O., Chernous L., Grabovets I. The Political Aspects of Nations and Nationalism

The article is devoted to topical issues of ethno politics – the nation and nationalism. The authors attempt to systematize various approaches to the interpretation of these concepts as important phenomena of social and political existence.

It is indicated that the modern theories of nations and nationalism are based on the socio-political concepts of the leaders of the European Enlightenment.

The authors consider in detail such components of the ethnos as historical territory, historical mash, language, religion, state. It is also noted that the language, which is constantly changing its structure and being updated, helps an ethnos to transfer its generation experience, continuity and originality from generation to generation. The article describes two main ways of forming an ethnos – association and separation.

The authors agree with the widespread view that the highest form of the ethnic community is a nation. This statement is supported by the fact that each nation has certain characteristics – a common territory, common economic life, language, material and spiritual culture, ethnic identity. In the article, the authors consider the essence of the three main concepts of the nation – territorial, ethnic and ethno-territorial.

In the study of the origin of nations, the authors rely on two leading approaches: primordialist and modernist, as those that define different paths for the formation of nations. Thus, the authors conclude that, according to the first approach, the Ukrainian nation emerges during the times of Kyivska Rus.

The authors consider the unconditional fact that the development index for a nation is a national idea, which is conditioned by national interest and is closely connected with national psychology. Having considered various historical and modern approaches to the essence of the national idea, the authors concluded that the national idea, on the one hand, directs the nation to self-determination, and, on the other hand, leaves it to the masses of the human community, asserts universal values and social justice.

The logical link in the consideration of the stated problem is the study of nationalism as a form of national consciousness. Nationalism is viewed as a rather contradictory political and spiritual phenomenon, which is presented as a psychology, social practice, ideology, worldview and policy of subordination of one nation to others, propaganda of national exclusivity and advantage, incitement of national hostility and conflicts.

Having considered all aspects of the stated problem, the authors concluded that the phenomenon of nationalism concerns both the rational and the irrational sphere of human existence. Moreover, the versatility of his interpretations indicates the desire to objectively know this phenomenon.

Key words: nation, nationalism, ethnos, ethnopolitics, historical memory, language, state.

УДК 316.2

Л. М. ХИЖНЯК, Л. В. НОВІКОВА

КОНТЕКСТИ ОДНОРАЗОВОЇ КУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті показано, що проблема одноразової культури виникла як результат інновацій у різних сферах, вона має як переваги, так і вади, що потребує комплексного її вивчення, зокрема, через фіксацію різних контекстів одноразовості. Виокремлено такі контексти одноразової культури: економічний; екологічний; управлінський; соціологічний; міжнародний; інформаційно-комунікативний; освітній. Контексти одноразової культури не обмежуються сміттєвим ландшафтом сучасної культури. Визначення цих контекстів є умовою розробки науково обґрунтованих соціальних технологій використання переваг та подолання негативних наслідків одноразової культури в різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: одноразовість, ідея одноразовості, одноразова культура, контексти одноразової культури.

Загальноновизнано, що масове використання одноразової продукції приводить до різкого загострення екологічних ризиків, з якими намагаються боротися різні країни, розробляючи навіть національні стратегії управління відходами, які не обмежуються заходами зі збору вторинної сировини та сприяння поширенню «секонд хенду». Так, в Австралії заборонені одноразові пакети в двох штатах і двох великих мережах супермаркетів. А Франція першою в світі відмовилася від пластикового одноразового посуду, і з 2020 р. в цій країні на неї накладено заборону. Однак контексти одноразової культури не обмежуються сміттєвим ландшафтом сучасної культури. Наразі їх визначення є умовою розробки науково обґрунтованих соціальних технологій використання переваг та подолання негативних наслідків одноразової культури.

Ідея одноразовості й шляхи її реалізації – предмет міждисциплінарних наукових досліджень і дискусій, у ході яких визначають переваги та недоліки одноразових речей (одноразового посуду, одноразової білизни, одноразового одягу тощо); прояви одноразового буття в матеріальному й духовному світах; вплив культури одноразовості на повсякденність сучасної людини, на сучасну культуру споживацтва та марнотратства; матеріальне втілення й поведінкові характеристики одноразової культури. Ці аспекти одноразової культури досліджували О. М. Ільїн, О. Тоффлер, О. М. Яницький. Важливим для визначення впливу одноразової культури є визнання того, що вона фіксується не лише в матеріальному вимірі, а й на рівні відчуттів. Зокрема, О. Тоффлер із цього приводу зауважив: «...Ми станемо першою цивілізацією в історії, яка змусить високі технології виробляти найбільш недовговічний, але й найстійкіший продукт: людські відчуття» [5, с. 262]. Ідея одноразовості змінює також суспільну свідомість і поведінкові реакції тих, хто залучений до практик одноразовості. Дослід-

ник А. Ільїн наголошує: «Поведінкова підтримка “одноразовості” і плинності цінностей, які раніше представлялися непорушними, робить світ швидкоплинним, а швидкоплинність світу стимулює схильність людей до “одноразовості” й легковажного ставлення до “здорових” цінностей» [2, с. 30]. Одноразова культура наразі переплетена з екологічними викликами та ресурсними війнами, що точаться в глобальному світі [10]. Так, Б. В. Прикін пропонує низку способів гармонізації життя сучасної людини, яка стикається з низкою проблем, зокрема самозбереження в сучасній культурі [4]. Проблема одноразової культури виникла як результат численних інновацій у різних сферах, вона має як низку переваг, так і вад, які потребують системного й комплексного вивчення, зокрема, шляхом фіксації різних її контекстів.

Мета статті – визначити основні контексти одноразової культури в інформаційному суспільстві.

Під контекстами одноразової культури в інформаційному суспільстві у цій статті ми розуміємо способи, інструменти інформаційно-комунікативної взаємодії між окремими індивідами, між ними й спільнотами різного рівня з приводу ідеї одноразовості, шляхів її реалізації, виробництва та відтворення.

Культуру одноразовості можна розглядати в межах двох основних підходів: технократичного (одноразова культура з позиції її речової й матеріальної складових, інформаційного та технічного супроводу) й інтеракційного (одноразова культура з позицій різноманітних соціальних взаємодій). Наразі є щонайменше дві основні переваги одноразовості у світі речей: а) зручність та утилітарність одноразових речей, що підвищує загальний рівень культури обслуговування в багатьох сферах; б) безпечність (одноразові предмети є умовою для збереження здоров'я й безпеки життєдіяльності). Водночас дешевизна одноразових предметів умовна, оскільки вона загострює проблему сміття й необхідність утилізації дедалі більшої кількості відходів.

Виділимо два тренди в експансії одноразової культури. По перше, через комунікативні механізми одноразова культура стала елементом масової культури, вона відтворюється та поширюється на різні види, форми людського існування. По-друге, одноразова культура наразі перетинається з так званою «сміттєвою культурою», під якою О. Н. Яницький розуміє «...культуру суспільства або його окремих груп, яка презирає і (або) свідомо руйнує життєве середовище, в якому воно живе» [9, с. 418]. При цьому засмічення одноразовою культурою відбувається як через матеріальну (речову) культуру, так і через духовну. В інформаційному суспільстві одноразова культура поширюється не лише через засоби масової інформації, вона існує в різних контекстах, основні з яких розглянемо далі.

Економічний контекст одноразової культури пов'язаний, насамперед, з такими напрямками, як: 1) розвиток безвідходного виробництва, яке передбачає максимальну переробку матеріальних ресурсів і зменшення

відходів; 2) розвиток сміттевого бізнесу (переробка сміття має стати бізнесом, приваблим і вигідним для приватних підприємців); 3) встановлення науково обґрунтованих сміттевих тарифів як елемента комунальних послуг в умовах ринкових відносин.

Екологічний контекст одноразової культури. Відомо, що масове використання одноразової продукції призводить до різкого загострення екологічних ризиків. Тому не випадково екологічна модернізація лежить в основі державної політики та ідеології екологічного руху різних країн світу (набір інструментів вирішення екологічних проблем, принципи взаємодії різних акторів, програми державної екологічної політики, методи промислового екоменеджменту тощо). Екологічна модернізація в сучасному українському суспільстві відбувається на тлі палаючих смітників і суперечливої, нестійкої й багатоваріантної екологічної свідомості. Сучасну екологічну ситуацію дослідники характеризують як глобальну антропогенну екологічну кризу. Передбачити й запобігти її негативним соціальним наслідкам можуть екологічно грамотні управлінські рішення, які базуються передусім на експертному науковому знанні. *Управлінський контекст одноразової культури* супроводжує одноразовість від ідеї до її реалізації й включає такі моменти, як: розробка управлінських рішень з профілактики та подолання негативних наслідків сміттевих криз; розробка національної стратегії управління відходами; розробка та проведення сміттевої реформи; боротьба зі стихійними сміттєзвалищами; відведення місць для офіційних сміттєзвалищ; сприяння своєчасному вивозу сміття і його утилізації; сприяння створенню та ефективній роботі сміттєпереробних заводів.

Соціологічний контекст одноразової культури передбачає вивчення ставлення до одноразової культури як прояв соціальної нерівності; аналіз ролі одноразового досвіду в житті представників різних соціальних і демографічних груп; дослідження сміттевих блоkad як соціальних конфліктів. Одноразовість відкрила нову культуру споживання, в основі якої лежить нове ставлення до використання речей, а саме: коли річ (продукт) після використання просто викидається й не стає елементом традиції, спогадів, передачі нащадкам тощо. «Робота з відходами, життя в їхньому середовищі – це доля бідних і залежних» [9, с. 420]. У цій тезі влучно зафіксовано проблему одноразовості в аспекті одного з її наслідків, яким є відходи, що зростають, як соціальну.

Міжнародний контекст одноразової культури набув актуальності в умовах глобалізації. Він має такі основні прояви: по-перше, збільшуються масштаби так званих «сміттевих островів з пластику» в океані, що створює не тільки екологічну небезпеку, а й загрозу транспортному водному сполученню; по-друге, реальністю стають сміттеві війни, які мають досить неочікуваний прояв у вигляді експорту сміття або «сміттевого туризму», з яким стикаються деякі країни світу (спроба мешканців однієї країни пере-

йти кордон і на територію іншої країни перевезти сміття, щоб таким чином економити на витратах, пов'язаних з його утилізацією).

Інформаційно-комунікативний контекст одноразової культури включає передусім висвітлення в масмедіа переваг та вад одноразової культури. Важливим у цьому контексті є розвиток екологічної комунікації, здатної формувати екологічне мислення, давати зразки суспільно схваленої екологічної поведінки. Науковці справедливо зазначають, що зміст поняття «екологічна комунікація» розвивається й еволюціонує, проходячи процес політизації та нарощування додаткових міждисциплінарних смислів» [8, с. 48]. Інформаційно-комунікативний контекст одноразової культури включає інтерпретацію, значення слів в процесі кодування та декодування повідомлень про одноразову культуру. На динамічний зв'язок між значенням слова й контекстом вказує І. Кечкеш: «Значення слова створює контекст і воно створюється ним.... Контекст дає можливість слову проявити свої приховані потенційні можливості. Але це тільки одна сторона зв'язку між словом і контекстом. Насправді слова або словосполучення можуть створювати свій контекст.... Слово – це склад колишніх контекстів, або преко-нтекстів. Знання зовнішнього світу з'являється в двох типах контексту: 1) актуальні, ситуативні, позамовні контексти, 2) “старі”, попередні, колишні контексти, закодовані в словах та інших лінгвістичних одиницях» [3, с. 7].

Освітній контекст одноразової культури виявляється в тому, що «одноразовість підтримують стандартизовані освітні програми й мотивація частини студентів на отримання технологічного знання у вигляді готових схем, алгоритмів вирішення тих чи інших проблем, завдань тощо. Технологічний підхід поширюється і на мету, і на зміст, і на організацію, і на систему оцінювання й контролю за процесом навчання. Тим часом ризик культурної й духовної одноманітності як наслідок стандартизації освіти небезпечний звуженням індивідуального вибору студента та викладача, втратою ціннісної стійкості. Експансія одноразової культури все більше входить у суперечність з тенденцією до демасовізації, індивідуалізації навчання» [7, с. 283–284]. Існує чимало освітніх ризиків, пов'язаних з експансією цієї культури. Нами визначений найбільш вагомий із цих ризиків (з погляду перспектив його впливу на зайнятість, яка стає гнучкою, флекси-більною). Так, «зараженість людини одноразовою культурою входить у суперечність з необхідністю мати “портфельну”, а не “одноразову” професійну підготовку. Адже зараз на глобальних ринках праці найбільш конкурентоспроможними стають “портфельні працівники”, які здатні до безперервної освіти та самоосвіти й застосовують у своїй роботі сучасні інформаційно-комунікативні технології. Це стосується, передусім, фрилансерів, чисельність яких різко зросла останніми роками, особливо в економічно розвинених країнах світу. Фрілансери як нова соціально-економічна група мають високу мобільність і адаптованість до новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Фрілансерство екстериторіально, однак його

суб'єкти зазнають прекаризації та численних глобальних ризиків, протистояти яким значною мірою може готовність до продуктивної, творчої діяльності та до ризиків, які несе культура одноманітності. Звідси впливає ще один освітній ризик, пов'язаний з професійною підготовкою значного числа фахівців, здатних переважно до репродуктивної діяльності або до створення небагатьох нових рішень, продуктів, які можуть бути економічно успішними в конкретний період, проте не здатні до продуктивної діяльності протягом більш-менш тривалого періоду в професійному житті. Ідеться про творчий потенціал фахівця, формування й нарощування якого вимагає особливих освітніх технологій, націлених аж ніяк не на засвоєння одноразових алгоритмів, схем, процедур» [Там само, с. 283–284]. За цих умов трансформація системи вищої освіти передбачає вирішення таких завдань: «...з одного боку, підготувати сучасного студента, майбутнього фахівця, до життєдіяльності в умовах одноразової культури, а з іншого – розкрити перед ним не тільки переваги, можливості, але і межі використання одноразовості в своїй життєдіяльності. Йдеться не про формування культурних заборон на одноразовість, а, скоріше, про грамотний, науково обґрунтований підхід до неї і до використання закладених у ній можливостей. ... Подолання негативних наслідків освітніх ризиків в умовах культури одноразовості сприяють дестандартизація освіти, новий підхід до характеристик освітніх послуг, перехід до безперервної освіти» [Там само, с. 284].

Для безпеки життєдіяльності мають бути встановлені межі застосування одноразовості. Ці межі варто пропагувати засобами реклами, масмедіа, освіти тощо [6]. Ми також вже акцентували увагу на тому, що найбільша небезпека культури одноразовості полягає в тому, що її поширенню сприяє «...формування різними соціальними інститутами, зокрема інститутом вищої освіти, одноразової людини. Цей процес посилюється в умовах інформатизації сучасного суспільства, упровадження в різні сфери нових інформаційно-комунікативних технологій. Людина інформаційного суспільства, за словами О. Тоффлера, – це взагалі “одноразова людина” [5]. Така людина упокорюється з тим, що до неї ставиться оточення (люди й інститути) за принципом “використовував – викинув”, і сама віддає перевагу одноразовості у відносинах з навколишнім світом, як природним, так і соціальним, зокрема в особистих відносинах. Це призводить до необхідності відмови від традиційної етики відносин взаємин, загострює проблему самотності і соціальної відповідальності» [7, с. 281–282]. Вадю одноразової культури в інформаційному суспільстві здатна долати відповідна інформаційна культура особистості, під якою розуміється «...сукупність інформаційного світогляду й системи знань та вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність із задоволення індивідуальних інформаційних потреб. ... Це передбачає вироблення вміння визначити, яка інформація необхідна для вирішення проблеми, уміння знайти потрібну інформацію,

оцінити її повноту, актуальність, ... уміння оцінити значущість отриманої інформації для вирішення завдання» [1, с. 46].

Висновки. Ігнорування ідеї одноразовості в сучасній культурі (як матеріально-речовій її складовій, так і духовній) стає небезпечним, оскільки зростають не лише масштаби захоплення цією культурою індивідів, груп і спільнот, а й стають усе менш прогнозованими її соціальні наслідки. Мода на одноразовість стала реальністю сьогодення, однак для усвідомлення ризиків, які вона створює, доцільно розглядати її в різних контекстах. Що сприяє поширенню одноразової культури? Маркетинг можна розглядати як управлінську технологію сприяння одноразовій культурі, що відповідає економічним цілям та економічним інтересам, передусім, бізнесу. Культура одноразовості, з одного боку, вимагає фахівців, здатних до продуктивної діяльності з розробки нових технологій виробництва, просування та реалізації одноразової продукції, безпечної для людини, а з другого – споживачів, здатних контролювати процес споживання.

Перспективи подальших розробок у цьому напрямі пов'язані з розкриттям історичного й політичного контекстів одноразової культури.

Список використаної літератури

1. Библикова О. В., Хорват Г. И. Информационная культура личности. *Концепт*. 2017. Т. 32. С. 46–48. URL: <http://e-koncept.ru/2017/771014.htm> (дата звернення: 30.07.2018).
2. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление. Омск : Изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.
3. Кечкеш Иштван. Слово, контекст и коммуникативное значение. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*. 2014. № 1. С. 7–18.
4. Прыкин Б. В. Игра эффектов. Управление инновациями ради устойчивого самосохранения человека, общества, природы. Москва : Academia, 2007. 344 с.
5. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. Москва : АСТ, 2002. 557 с.
6. Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Взаимодействие «Общество – Природа» сквозь оптику кросскультурного менеджмента. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя : КПУ, 2016. Вип. 69–70. С. 175–182.
7. Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Образовательные риски в условиях экспансии культуры одноразовости. *Образовательные риски: суть и подходы к решению* : материалы к ежегод. Междунар. науч.-практ. конф. (Харьков, 15 февр. 2018 г.) / редкол.: Е. В. Астахова (гл. ред.) и др. Харьков : Изд-во НУА, 2018. С. 281–284.
8. Шаркова Е. А. Экологическая коммуникация как информационно-коммуникативная составляющая экополитического процесса. *Власть*. 2014. № 7. С. 43–48.
9. Яницкий О. Н. «Мусорная культура». Новые идеи в социологии : монография / отв. ред. Ж. Т. Тощенко. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2013. 479 с.
10. Яницкий О. Н. Экологическое мышление эпохи «великого передела». Москва : РОССПЭН, 2008. 224 с.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2018.

Хижняк Л. М., Новикова Л. В. Контексты одноразовой культуры в информационном обществе

В статье показано, что проблема одноразовой культуры возникла как результат инноваций в различных сферах, она имеет как преимущества, так и недостатки, что требует комплексного ее изучения, в частности, с помощью фиксации различных контекстов одноразовости. Выделены такие контексты одноразовой культуры: эко-

номический; экологический; управленческий; социологический; международный; информационно-коммуникативный; образовательный. Контексты одноразовой культуры не ограничиваются мусорным ландшафтом современной культуры. Определение этих контекстов является условием разработки научно обоснованных социальных технологий использования преимуществ и преодоления негативных последствий одноразовой культуры в различных сферах общественной жизни.

Ключевые слова: одноразовость, идея одноразовости, одноразовая культура, контексты одноразовой культуры.

Khyzhniak L., Novikova L. Contexts of Single-use Culture in the Information Society

The article considers, under the context of a single-use culture in the information society, the methods, tools of information and communication interaction between individuals, between them and communities of different levels concerning the idea of single-use, ways of its implementation, production and reproduction, use of positive and overcoming of its negative consequences are understood. The problem of a single-use culture arose because of numerous innovations in various spheres; it has both a number of advantages and disadvantages that require systematic and comprehensive study, in particular, through the fixation of different contexts of single-use. The article outlines the following main contexts of a single-use culture: 1) economic (development of non-waste production, garbage business, rubbish tariffs); 2) ecological (mass use of disposable products leads to a sharp increase in environmental risks); 3) managerial (development of management decisions on prevention and mitigation of negative consequences of garbage crises; development of a national strategy for waste management; development and implementation of waste reform; landfill sites; assistance in garbage disposal and utilisation; assistance in the operation of garbage processing plants); 4) sociological (value aspects of single-use culture, the relation to a single-use culture as a manifestation of social inequality, the role of single-use experience in the life of various social and demographic groups' representatives, trash blockade as a social conflict; a single-use discovery has opened a new culture of consumption – when the thing (product) after use is simply thrown away and does not become an element of tradition); 5) international (plastic waste garbage, «garbage tourism»); 6) informational and communicative (in mass media the advantages, disadvantages illumination of single-use culture); 7) educational (educational risks as a consequence of the expansion of a single-use culture). Single-use culture can be considered in terms of two basic approaches: technological and interactive. The single-use culture now intersects with the so-called «trash culture». Single-use culture, on the one hand, requires specialists capable of producing productive activities for the development of new technologies for the production, promotion and realisation of disposable products that are safe for humans, and, on the other, for consumers who can control the consumption process. Contexts of a single culture are not limited to the garbage landscape of modern culture. Currently, the definition of these contexts is a prerequisite for the development of scientifically based social technologies to take advantage of and overcome the negative effects of single-use culture in various spheres of public life.

Key words: single-use, idea of single-use, single-use culture, contexts of single-use culture.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.615

К. А. АГАЛАРОВА

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розглядаються основні тенденції між сформованими традиціями в українській вищій школі та новими віяннями, пов'язаними зі вступом у світовий освітній простір. Зазначається, що головна мета інноваційної освіти – збереження і розвиток творчого потенціалу людини та підкреслюється, що головний принцип інноваційної освіти полягає в тому, що вона спрямована на формування світогляду, ґрунтованого на багатокритерійності рішень, терпимості до інакомислення й відповідальності за свої дії.

У статті наголошується, що нова освітня парадигма як пріоритетне завдання освіти (загальної, середньої та вищої) передбачає орієнтацію на інтереси особистості, адекватні сучасним тенденціям суспільного розвитку. Також, у статті перераховуються основні пріоритетні напрями державної політики в галузі освіти. Розкрито сутність засад Національної доктрини освіти та її концептуальні положення. Підкреслюється важливість Національної доктрини освіти у переході до нового типу освіти.

Ключові поняття: освіта, освітня парадигма, національна доктрина.

З перетворенням України на суверенну державу, удосконалення системи освіти, її докорінне реформування стає основою відновлення інтелектуальної потенції нації, здійснення національного відродження, державності та демократизації українського суспільства. Тому актуальним завданням соціології стає розробка концепції модернізації вітчизняної системи освіти та її змісту. У Національній доктрині розвитку освіти України окреслені тривалі пріоритети освіти та визначені шляхи її трансформації, де першочергового значення набуває освіта саме як чинник розвитку особистості. Це потребує глибинного аналізу основних змін у сфері освіти в контексті соціологічної науки, які зумовлені суспільними змінами – переходом від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства, яке стає більшою мірою людиноцентристським, адже індивідуальний розвиток людини є не лише показником прогресу, а й передумовою наступного розвитку суспільства. Оскільки освіта забезпечує індивідуальний розвиток людини, важливо трансформувати її в контексті вимог і можливостей ХХІ ст.

Становлення соціології освіти в Україні пов'язане з працями багатьох учених-соціологів. Серед вітчизняних дослідників гідний внесок у соціологію освіти зробили В. І. Астахова, яка досліджує соціальні проблеми вищої школи; В. С. Бакіров, М. П. Лукашевич, Ю. О. Чернецький, які роз-

глядають освіту як соціальний інститут; Л. М. Герасіна, Є. А. Подольська, які розкривають освіту як соціально-культурний процес; Ю. М. Комар, В. О. Лозовий, В. С. Журавський, у полі діяльності яких – проблеми самореалізації та самовиховання особистості в системі освіти; Н. Ф. Головатий, що аналізує проблеми студентства як соціальної групи. Водночас недостатньо окресленими є основні засади сучасної освіти в контексті європейського освітнього простору.

Метою статті є розкриття основних принципів сучасної освітньої парадигми.

Десятки років навчальний процес укладався у формулу $S \rightarrow O$, де суб'єктом був викладач, а об'єктом – студент. Таке співвідношення не завжди є ефективним. Адже студент також стає суб'єктом навчання. У новій моделі викладач і студент – це не традиційні вчитель і учень, а два дослідники, які здійснюють спільний пошук істин. Для постмодерного університету характерні «діалогове, дискусійне знання» і зростання значення «локального знання», завдяки чому виникають нові структури авторитету й відкриваються можливості для конструювання альтернативних ідентичностей.

У нових суб'єкт-суб'єктних відносинах викладач уже не стільки навчає, скільки допомагає студентові вчитися самостійно. $S \leftrightarrow S$ -відносини – це активна співпраця, у результаті якої студент здобуває знання, набуває умінь і навичок, а викладач – майстерності. У цих відносинах спільним об'єктом для них є фах, на який спрямована співпраця. Разом із тим, сьогодні навіть у гуманітарних науках такі відносини опосередковані спільними умовами навчання – сучасними технологіями як засобами активізації та спрямування навчального процесу, що перетворює класичну дихотомію на тричленне відношення.

Цю концепцію, яка вище описана доволі схематично, американські вчені Роберт Бар і Джон Таг назвали «ною парадигмою вищої освіти». У соціологічних термінах ідеться про зміну ролей агентів навчального процесу. На студентів перекладається відповідальність за їхнє навчання. Заклад вищої освіти мобілізує студентів, а не просто забезпечує викладання, як раніше. Якщо стара парадигма передбачала переважно розроблення нових програм та курсів, трансляцію їх від викладача до студентів, то нова – створення атмосфери відповідальності, середовища, що стимулює самопідготовку, оцінювання знань на початку, в середині та наприкінці навчального курсу (модульні заліки), роботу з кожним студентом. Результатом роботи студента буде одержання «кредиту», що засвідчує опанування ним необхідних знань, умінь і навичок, незалежно від того, де і яким чином він їх здобув. Саме тому студент повинен бути активним агентом навчального процесу, пошуку та накопичення власних знань.

За новою парадигмою, викладачі зазвичай створюють активне навчальне середовище для студентів, але самі не обов'язково мають бути залученими до окремих форм навчальної активності. Головне – сформувати

потяг і творче ставлення до навчання, створити для цього відповідні умови. Саме тому західні університети переходять на цілодобовий доступ до бібліотек, Інтернету та іншої інфраструктури навчання для забезпечення самостійної роботи студентів. Викладач таким чином, виступає радше не в ролі аудиторного «всезнайки», а як тренер, котрий розробляє план гри, вправи, дає поради й контролює роботу членів команди.

Для реформування системи вищої освіти в Україні характерний пошук оптимальної відповідності між сформованими традиціями в українській вищій школі й новими віяннями, пов'язаними зі вступом у світовий освітній простір. На цьому шляху спостерігаємо кілька тенденцій.

Перша пов'язана з розвитком багаторівневої системи в багатьох університетах України. Переваги цієї системи в тому, що багаторівнева система організації вищої освіти забезпечує ширшу мобільність щодо темпів навчання й вибору майбутньої спеціальності. Вона формує здатність у випускника освоювати на базі здобутої університетської освіти нові спеціальності.

Друга тенденція – значне збагачення закладів вищої освіти сучасними інформаційними технологіями, широке підключення до мережі Інтернет та інтенсивний розвиток дистанційних форм навчання студентів.

Третя тенденція – університизація вищої освіти в Україні й процес інтеграції всіх закладів вищої освіти з провідними в країні й у світі університетами, що зумовлює появу університетських комплексів.

Четверта тенденція полягає в переведенні вищої школи України на самофінансування.

П'ята тенденція – відновлення вищої професійної освіти з урахуванням світових стандартів. Тому спостерігаємо перехід українських ЗВО в режим дослідно-експериментальної роботи з апробації нових навчальних планів, освітніх стандартів, нових освітніх технологій і структур управління.

Освіта – це наука й мистецтво озброїти людей різного віку знаннями про труднощі та проблеми, з якими їм, імовірно, доведеться зіткнутися, і засобами подолання труднощів та розв'язання проблем. Вищого рівня професійної освіти – творчої майстерності – неможливо досягти без загальної гуманітарної освіти й без інноваційних підходів до розв'язання будь-яких проблем (соціально-економічних, виробничо-технологічних, економічних тощо). Орієнтація на ці стратегічні напрями прийнятна, але консерватизм, властивий вищій школі, перешкоджає рухові вперед.

Головна мета інноваційної освіти – збереження й розвиток творчого потенціалу людини. Проте сьогодні недостатньо творчості та проектування. Освіту потрібно сприйняти як загальнолюдську цінність. Для цього, насамперед, необхідно зробити так, щоб вона розвивала гармонійне мислення, побудоване на поєднанні внутрішньої свободи особистості та її соціальної відповідальності, а також терпимості до інакомислення.

Сьогодні мисляча людина зобов'язана спостерігати, аналізувати, вносити пропозиції, відповідати за ухвалені рішення й уміти долати конфлікти та суперечності. А для цього вона повинна мати культуру, багатокритерійну установку розв'язання завдань, а також розуміти, що ніхто не може претендувати на істину в останній інстанції й жодну теорію не можна вважати універсальною та вічною.

Отже, головний принцип інноваційної освіти полягає в тому, що вона спрямована на формування світогляду, заснованого на багатокритерійності рішень, терпимості до інакомислення й відповідальності за свої дії.

Принцип розвитку – розвиток міждисциплінарних зв'язків, формування системи узагальнених понять – передбачає таку організацію інформаційного простору знань, яка дозволила б науці уникнути роздроблення й вузької спеціалізації.

Принцип поліхромантичності мислення, або «бінокулярності інтелектуальної діяльності». Цільове призначення цього принципу подібне до призначення бінокулярного зору.

Аналіз процесів реформування освітніх систем у розвинених країнах засвідчує, що всі вони зумовлені необхідністю формулювати нову парадигму освіти. У зв'язку з інтеграційними процесами, створенням світового освітнього простору така парадигма у своїй основі має бути актуальною й у загальних рисах спільною для всього світу.

У межах ЮНЕСКО 1992 р. створено Міжнародну комісію з освіти ХХІ ст., завданням якої було і є розв'язання сучасних загальнолюдських проблем, які самотужки не спроможна вирішити жодна країна, хоч би яку потужну економіку вона мала. Щоб виконати такі завдання, потрібно поєднати економічні, інтелектуальні й духовні можливості всього світового товариства.

Реалізація цих підходів вимагає розроблення нової освітньої парадигми, спрямованої, насамперед, на розвиток духовності та творчої сутності людини. Головним завданням освітньої практики є не лише вивчення законів природи та суспільства, а й діяльнісне оволодіння гуманістичною методологією творчого перетворення світу, гармонізації відносин у системі «людина – природа – суспільство».

Термін «парадигма» (від грец. – приклад, взірець) означає теорію або модель порушення проблеми, яку певне наукове співтовариство взяло за зразок розв'язання дослідницьких завдань. Принципи загальноприйнятої парадигми – методологічна основа єдності певного наукового товариства (школи, напрям), що значно полегшує їхню професійну комунікацію.

У праці С. Подмазіна «Особистісно орієнтована освіта» поняття «парадигма» визначено так: «Парадигма являє собою модель, що використовується для розв'язання не лише дослідницьких, а й практичних завдань у певній галузі діяльності. Потреба в новій парадигмі виникає у зв'язку з переходом до нових типів мислення і нових способів перетворення дійсності» [3]. Нова парадигма як пріоритетне завдання освіти (загальної, серед-

ньої та вищої) передбачає орієнтацію на інтереси особистості, адекватні сучасним тенденціям суспільного розвитку.

Освіту можна вважати спрямованою на інтереси особистості, якщо через неї можна розв'язувати такі завдання:

- гармонізувати відносини людини з природою через засвоєння сучасної наукової картини світу;

- стимулювати інтелектуальний розвиток і збагачення мислення, творчість через засвоєння сучасних методів та засобів наукового пізнання;

- керуючись тим, що людина живе в суспільстві, домогтися її успішної соціалізації через занурення в наявну культуру, зокрема техногенну, у комп'ютеризоване середовище;

- враховуючи, що сучасна людина живе в умовах насиченого активного інформаційного середовища, навчити її жити в його потоці, створити умови для безперервної освіти;

- зважаючи на інтегративні тенденції розвитку науки й техніки та потребу в новому рівні наукової грамотності, створити умови для здобуття широкої базової освіти, яка дасть змогу доволі швидко переходити до суміжних галузей професійної діяльності [3].

Нова освітня парадигма передбачає стосовно вищої освіти також набуття компетентності, ерудиції, формування творчості, культури особистості. І в цьому її головна відмінність від старої парадигми, що загалом була спрямована на навчання (її гаслами були: знання, вміння, навички і виховання).

Пошук шляхів запровадження нової парадигми й відповідних нових моделей освіти не обмежують збільшенням обсягів змісту навчальних дисциплін або термінів навчання. Ідеться про досягнення принципово інших цілей освіти, які ніколи раніше не формували, і які полягають у досягненні нових, вищих рівнів освіченості кожної особистості та суспільства загалом.

Національна доктрина розвитку освіти в Україні (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 327/2002) – це державний документ, який визначає систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію та головні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст.

Метою державної політики в галузі освіти є створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, які будуть ефективно працювати та навчатися впродовж життя, зберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати й зміцнювати незалежну, демократичну та правову державу як невід'ємну складову європейської й світової спільноти.

Пріоритетними напрямами державної політики в галузі освіти є: її особистісна орієнтація, формування національних і загальнолюдських цінностей, створення для громадян рівних можливостей для здобування освіти, постійне підвищення якості, оновлення змісту та форм організації на-

вчально-виховного процесу, розвиток системи безперервної освіти та навчання впродовж життя, пропаганда здорового способу життя, розширення україномовного освітнього простору, забезпечення освітніх потреб національних меншин, забезпечення економічних і освітніх гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу, запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій, створення індустрії сучасних засобів навчання й виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів, створення ринку освітніх послуг та його науково-методичне забезпечення, інтеграція української освіти в європейський і світовий освітній простір.

У Національній доктрині розкрито обов'язок держави щодо забезпечення основних напрямів діяльності освітніх установ, наголошено на національному характері освіти й виховання, рівних можливостях для здобуття якісної освіти, накреслено шляхи забезпечення безперервності освіти, навчання впродовж життя, підкреслено необхідність застосування інформаційних технологій в освіті. Чітко сформульовано вимоги до сучасного управління освітою, до економіки освіти, вказано на необхідність поєднання освіти й науки, підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів, які були б спроможні забезпечувати соціальні гарантії учасникам навчального процесу. У доктрині визначено стратегічні завдання освітньої галузі у сфері міжнародної співпраці.

В останньому розділі Національної доктрини спрогнозовано такі очікувані результати: «Реалізація Національної доктрини забезпечить перехід до нового типу освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. У результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, в структурі політичних відносин, побуті та культурі» [2].

На основі цих засад розроблено підвалини концепції вищої освіти. А саме:

- відповідність суспільним потребам, що змінюються;
- перехід від жорстких, уніфікованих схем до багатоманітності форм власності, джерел фінансування навчання та наукових досліджень, організаційних структур;
- багатоваріативність навчально-методичної роботи (самостійне визначення закладами вищої освіти форм і методів навчального процесу, запровадження прогресивних педагогічних технологій та різних форм контролю знань студентів, використання пришвидшеного навчання за індивідуальними навчальними планами);
- демократизація управління вищою освітою (розширення прав і повноважень закладів вищої освіти, удосконалення їх структури, розроблення правил та проведення прийому студентів, вирішення кадрових питань, організація виробничої й комерційної діяльності, міжнародна співпраця);

– єдність системи вищої освіти: поєднання демократизації управління з єдиними державними вимогами, з упровадженням єдиних освітніх стандартів з єдиними критеріями оцінювання діяльності закладів вищої освіти та визначення їхнього статусу;

– інтеграція освіти й науки, активізація наукових підрозділів, співпраця з НАН України та галузевими академіями наук;

– удосконалення формування контингенту студентів; пошук, підтримання та стимулювання розвитку обдарованих дітей, підлітків, юнацтва, диференційоване навчання обдарованих студентів;

– формування механізму розподілу та соціального захисту випускників, розроблення відповідної нормативної бази, зокрема відповідальності сторін за невиконання своїх обов'язків;

– посилення виховної роботи, розроблення концепції виховання студентської молоді; суворе дотримання закону про світський характер державної освіти;

– подальша інтеграція української вищої школи й науки до європейського та світового освітнього й наукового простору, співпраця з міжнародними, регіональними та національними фондами, налагодження взаємовигідних зв'язків із закордонними партнерами, заохочення закордонних інвесторів до участі в розвитку вищої освіти та науки в Україні.

Зазначені концептуальні положення документально відображено в Законі України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Законі України «Про вищу освіту», нормативних документах Міністерства освіти і науки України.

Висновки. Таким чином, завдяки реалізації нової національної доктрини зростуть самостійність і самодостатність особистості, її творча активність, що зміцнить демократичні основи громадянського суспільства й прискорить його розвиток; активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищиться її громадянський авторитет, а також статус громадянина України в міжнародному соціокультурному середовищі.

Список використаної літератури

1. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія освіти та виховання» для студентів спеціальності 054 «Соціологія» / уклад. К. А. Агаларова. Харків : НТУ «ХПІ», 2016. 98 с.

2. Стратегія розвитку освіти в Україні. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті. URL: <https://studfiles.net/preview/5539372/page:27/> (дата звернення: 28.07.2018).

3. Освіта в сучасній Україні. URL: http://pidruchniki.com/12461220/pedagogika/osvita_suchasniy_ukrayini (дата звернення: 28.07.2018).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Агаларова К. А. Характеристика и основные принципы современной образовательной парадигмы

В статье рассматриваются основные тенденции между сложившимися традициями в украинской высшей школе и новыми веяниями, связанными с вступлением в мировое образовательное пространство. Отмечается, что главная цель инновацион-

ного образования – сохранение и развитие творческого потенциала человека. Подчеркивается главный принцип инновационного образования, который заключается в направленности на формирование мировоззрения, основанного на багатокритерийности решений, терпимости к инакомыслию и ответственности за свои действия. Отмечается, что новая образовательная парадигма как приоритетная задача образования (общего, среднего и высшего) предполагает ориентацию на интересы личности, адекватные современным тенденциям общественного развития. Перечисляются основные приоритетные направления государственной политики в области образования. Раскрывается сущность основ Национальной доктрины образования и ее концептуальные положения. Подчеркивается важность Национальной доктрины образования в переходе к новому типу образования.

Ключевые понятия: образование, образовательная парадигма, национальная доктрина.

Agalarova K. A. Characteristics and Basic Principles of the Modern Educational Paradigm

The urgent task of sociology is the development of the concept of modernization of the domestic system of education and its content. The National Doctrine for the Development of Education of Ukraine outlined the long-term priorities of education and identified the ways of its transformation, where education is of primary importance as a factor in the development of the individual. This requires a profound analysis of the major changes in the field of education in the context of sociological science, which are conditioned by social changes – the transition from industrial to postindustrial, information society, which becomes more human centered, since individual development is not only an indicator of progress, but also a prerequisite for future development of society. Since education provides individual development of a person, it is important to transform it in the context of the requirements and capabilities of the XXI century.

The article deals with the main tendencies between the established traditions in the Ukrainian high school and the new trends connected with entering the world educational space.

It is noted that the main objective of innovation education – the preservation and development of creative potential of man and emphasizes the main principle of innovation education is that it is aimed at forming a worldview based on multi-criterion solutions, tolerance to dissent and responsibility for their actions.

The article emphasizes that the new educational paradigm as a priority task of education (general, secondary and higher) presupposes an orientation towards the interests of the individual, which are adequate to the modern tendencies of social development. It is noted that the new educational paradigm provides for the acquisition of competence, erudition, creativity, and personality culture in relation to higher education. In this, her main difference from the old paradigm, which was generally aimed at learning (its slogans were: knowledge, skills, skills and upbringing).

Also, the article lists the main priorities of the state policy in the field of education. The essence of the principles of the National Doctrine of Education and its conceptual provisions is revealed. Emphasizes the importance of the National Doctrine of Education in the transition to a new type of education.

Key words: education, educational paradigm, national doctrine.

УДК 316.334.2:659.4

О. А. АГАРКОВ, С. С. ЩЕРБИНА

PR-ТЕХНОЛОГІЇ В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ

У статті розглянуто проблему соціально-політичного маркетингу як технології управління соціальними процесами. Визначено процес організації соціально-політичного маркетингу. З'ясовано місце й роль технологій «наблік рилейшнз» у структурі соціально-політичного маркетингу, їх застосування суб'єктами соціально-політичного маркетингу в напрямі впровадження в масову свідомість цінностей і патернів поведінки, які відображають певну модель соціальної політики.

Ключові слова: соціально-політичний маркетинг, соціальна політика, наблік рилейшнз, технології наблік рилейшнз.

Сучасні перетворення в соціально-політичній сфері українського суспільства вимагають якісно нових підходів в управлінні соціальними процесами. Цьому сприяють декілька факторів. По-перше, суперечності в політико-ідеологічних орієнтаціях як суб'єктів соціальної політики держави, так і населення в цілому. По-друге, виклики глобалізації, які позначаються на функціонуванні сучасних соціальних держав, на поступовій лібералізації соціальної сфери через посилення ринкових механізмів. По-третє, інформаційна доба вимагає застосування в управлінні соціально-політичними процесами соціально-комунікаційних технологій. На нашу думку, ефективною технологією управління на сучасному етапі розвитку суспільства є соціально-політичний маркетинг, у процесі реалізації якого застосовують механізми впливу на масову свідомість, формування певної ціннісної системи, до яких належать і PR-технології.

Метою статті є визначення особливостей застосування PR-технологій у процесі реалізації соціально-політичного маркетингу.

Дослідженню окремих аспектів соціально-політичного маркетингу присвячені праці сучасних російських учених, а саме: А. Ковлера, Є. Морозової, С. Фаєра, Г. Ділігенського, С. Пліцовой (політичний ринок), О. Малаканової, Д. Гончарова, Є. Онуфрієва, М. Хомської (політична участь), Т. Лебедевої, Т. Ляпіної (політична реклама), А. Жмирікова, З. Зотової (соціально-політичне сегментування), О. Кудінова, Г. Шипілова, Л. Кочубей (моделі проведення виборчих кампаній), В. Тихомирова (політичні ризики), Г. Атаманчука (раціоналізація діяльності управлінських органів) [5].

В українській науці питання соціально-політичного маркетингу в тих чи інших аспектах висвітлено в публікаціях О. Антонюка, В. Бебика, О. Вишняка, Є. Головахи, В. Горбатенка, Донченко, О. Картунова, А. Коваленка, Н. Костенко, В. Корнієнка, Л. Кочубей, О. Куценко, Н. Лисиці,

С. Макеєва, Н. Паніної, А. Петрова, В. Пилипенка, В. Полторака, Г. Почепцова, Ф. Рудича, В. Смолянюка, Л. Хижняк, В. Хмелька та ін. [1].

Соціально-політичний маркетинг у наукових студіях сучасних авторів виступає як управлінська технологія, котру можна розглядати на кількох рівнях:

1) проведення окремих політичних кампаній, виборів, програм – мікрорівень;

2) державотворчого процесу (за Е. Гіденсом – націєбудівництво, розвиток громадянського суспільства) – мезорівень;

3) просування моделі розвитку соціальної держави й формування моделі соціальної політики в умовах глобалізаційних процесів і становлення суспільства знань – макрорівень.

Одним із напрямів реалізації соціально-політичного маркетингу є розробка, реалізація й контроль за програмами, спрямованими на підвищення рівня сприйняття певних прошарків громадськості конкретних соціально-політичних ідей або практичних дій у соціальній сфері. Напрямом реалізації соціально-політичного маркетингу стає проведення соціальних кампаній і реалізація соціальних програм, оскільки, що абсолютно очевидно, реалізувати «впровадження» в масову свідомість подібних ідей у процесі окремих акцій практично неможливо. Зазвичай цей процес організований у формі соціальних проектів.

Зокрема, І. Данченков зауважує, що в методологічному плані основними завданнями (етапами, моментами) реалізації таких проектів є такі: вивчення й аналіз громадської думки; розробка стратегії просування соціальної програми, проекту, акції; залучення громадської уваги до проблеми, програми з боку державних і комерційних структур; комплексна інформаційна підтримка; взаємодія з тими, хто формує громадську думку; розробка ефективних каналів комунікації із цільовими групами [3].

Отже, соціально-політичний маркетинг є технологією просування соціальних програм і ідей як на рівні всього суспільства й держави, так і на рівні окремої території (регіону, області, міста тощо). При цьому основним завданням соціально-політичного маркетингу є, з одного боку, вивчення актуальності соціальних потреб, з другого – формування позитивної суспільної думки щодо програмних дій органів управління (державних і недержавних) у вирішенні соціальних проблем і соціальному розвитку регіону або держави загалом.

Таким чином, соціально-політичний маркетинг виступає як управлінська технологія в соціальній сфері, і його використання стосується, насамперед, напрямів, які пов'язані з реалізацією соціальної політики, спрямованість якої визначає як ідеологічну, так і практичну стратегію соціально-політичного маркетингу. У сучасних умовах становлення України як соціальної держави вибір ефективної моделі соціального розвитку й соціальної політики набуває особливого значення та є пріоритетом формування оптимальної системи взаємодії держави, політичних інституцій, ринкової

економіки й громадянського суспільства, що визначає наукове обґрунтування стратегічного механізму соціально-політичного маркетингу.

Організацію реалізації соціально-політичного маркетингу в технологічному аспекті можна подати такою послідовністю: «етап збору інформації і постановки проблем – науково-методологічний етап – організаційно-управлінський етап – етап практичної реалізації – етап оцінювання результативності».

На першому етапі основним завданням соціально-політичного маркетингу є збір інформації й моніторинг соціально значущих проблем. Цей етап пов'язаний із застосуванням дослідницьких методів управління соціальними процесами. Другий етап – науково-методологічний. На ньому розробляють загальну стратегію соціально-політичного маркетингу, виходячи з певної концептуальної моделі соціальної політики, адекватні методи й засоби реалізації практичних маркетингових дій та заходів, а також обґрунтовують систему критеріїв соціальної ефективності реалізації соціально-політичного маркетингу.

Організаційно-управлінський етап пов'язаний з визначенням суб'єктів соціально-політичного маркетингу, координацією їх діяльності, формуванням системи управління реалізацією соціально-політичного маркетингу на державному й недержавному рівні, узгодженням матеріально-технічного та фінансового забезпечення практичних дій реалізації соціально-політичного маркетингу.

На етапі практичної реалізації основною метою соціально-політичного маркетингу є координація й узгодження дій суб'єктів соціально-політичного маркетингу, комунікаційна підтримка маркетингових заходів із застосуванням PR-технологій.

Етап оцінювання результативності соціально-політичного маркетингу пов'язаний з оцінкою відповідності результату й мети соціально-політичного маркетингу згідно із системою критеріїв соціальної ефективності; моніторингом змін у соціальній сфері (в окремому напрямі, території). На цьому етапі визначають проблеми, що виникають, відхилення від заданої системи критеріїв оцінювання практичної реалізації соціально-політичного маркетингу, якщо потрібно, розробляють систему корекційних дій і заходів, необхідних для досягнення мети соціально-політичного маркетингу.

Виходячи з цієї послідовності, можна зазначити, що в реалізації соціально-політичного маркетингу широкого застосування набувають PR-технології як механізми впливу на масову свідомість з метою впровадження цінностей і ідей щодо соціальної політики держави.

В умовах суспільно-політичних трансформацій, утвердження реального політичного плюралізму й становлення інститутів громадянського суспільства особливої ваги набувають технології узгодження інтересів і гармонізації відносин суб'єктів політики, влади з різними групами громадськості. Традиційними та ефективними інструментами соціальних та полі-

тичних технологій є «паблік рилейшнз» (PR) – наука і мистецтво налагодження контактів і підтримки добрих відносин з громадськістю. Технології «паблік рилейшнз» використовують у всіх сферах життя суспільства, вони стали невід’ємним атрибутом сучасних політичних процесів та виборчих кампаній, а етичні та інституційні аспекти PR-діяльності є предметом постійних дискусій в українському суспільстві та ЗМІ.

Використання методів і технологій впливу на громадськість у різних сферах життєдіяльності ґрунтовно розглянуто в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Найбільш фундаментальні праці щодо феномену паблік рилейшнз та пов’язаного з ним процесу встановлення довірливих зв’язків між організацією та громадськістю, створення позитивного іміджу організації та її керівництва, написані такими авторами, як: Е. Аронсон і Е. Пратканіс, Ф. Зімбардо і М. Ляйппе, С. Катліп, А. Сентер і Г. Брум, У. Ліппман, Д. Ольшанський, С. Поцелуєв, Г. Почепцов, Дж. Цаллер, Р. Чалдіні та ін. На жаль, фундаментальних праць з проблеми впровадження теоретико-методологічних і практичних можливостей паблік рилейшнз в управлінні соціально-політичними процесами немає [5].

Американські фахівці в галузі PR С. Катліп, А. Сентер і Г. Брум дають таке визначення паблік рилейшнз як управлінської функції: «Паблік рилейшнз – це управлінська функція зі встановлення й підтримки взаємовигідних відносин між організацією та суспільством, від настроїв і думок якого залежить успіх або невдача цієї організації» [4, с. 25]. Український учений Г. Почепцов тлумачить PR як науку про управління громадською думкою для користі самого громадянина в демократичному суспільстві, зауважуючи: «Коли роль суспільства зростає, PR займає важливу позицію. У нашому минулому і частково теперішньому дві гілки облаштування сучасного світу – держава і суспільство – були нерівномірно розвинуті. Якщо в межах Заходу держава моделюється як апарат, створений для управління грошима платників податків, тобто держава постає від сильнішого компонента – суспільства, то в нашому світі скоріше суспільство виглядає як породження держави. Усі затримки з розвитком PR у нашому світі пов’язані саме з цим. Але до того часу, поки громадянин не посяде в нашому світі гідне для нього місце, не буде не тільки PR, але і справжньої демократії» [5, с. 45–46].

Отже, «паблік рилейшнз» – це технології створення та впровадження при суспільно-економічних і політичних системах конкуренції образу об’єкта (ідеї, товару, послуги, особистості, організації) у ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального й необхідного в житті. Тобто «паблік рилейшнз» виступає, насамперед, як PR-технологія.

PR-технологію Д. Гавра визначає таким чином: «PR-технологія – це соціально-комунікативна технологія управління зовнішніми і внутрішніми комунікаціями базисного суб’єкта PR з його цільовими спільнотами» [2, с. 34]. Це вказує на комунікативну, семантичну й психологічну сутність

PR-технологій. А отже, PR-комунікація є каталізатором політичної PR-програми при тлумаченні та підтримці стратегії й реалізації соціально-політичного маркетингу. Зокрема, С. Катліп, А. Сентер і Г. Брум стверджують, що «комунікація являє собою двосторонній процес обміну сигналами з метою інформування, інструктування чи переконання. Цей процес ґрунтується на однаково зрозумілих смислових значеннях та зумовлюється відносинами комунікаторів і соціальним контекстом» [4, с. 283].

Загалом комунікації в PR-технологіях виконують соціально-політичні (інформаційну, соціалізуючу, ціннісно-орієнтаційну, організаційно-поведінкову, припинення будь-яких дій представниками цільової аудиторії, емоційну, комунікативну) і політико-психологічні (формування адекватної цілям стратегії політичного PR психології мас, інтеграційно-комунікаційну, інформаційну, виховну, організації поведінки цільової аудиторії) функції. Комунікації в соціально-політичному паблік рилейшнз об'єктивно є особливим способом спілкування, який сприяє організації індивідів у групи, а також їхньої самоорганізації. Крім того, PR-комунікації в соціально-політичному маркетингу є набором технічних механізмів для впливу на психіку людей, формою масової свідомості та спеціально організований процес.

Сьогодні існує багато класифікацій PR-технологій, що базуються на різних критеріях: залежно від мети застосування, соціальної групи тощо. У соціально-політичному маркетингу PR-технології спрямовані на створення та впровадження ідеї (комплексу ідей) ціннісної й політико-ідеологічної природи, які визначають певну модель соціальної політики, соціального забезпечення та соціального розвитку держави. Так, Г. Еспінг-Андерсен на основі широкомасштабного дослідження соціальних держав різних індустріалізованих країн відокремив корпоративістську, соціал-демократичну та ліберальну моделі соціальної політики [7], які ґрунтуються на певних політико-ідеологічних ціннісних системах, що визначають патерни соціальної поведінки індивідів. Як зауважує Т. Семигіна, у сучасному глобалізованому світі змінюються пріоритети соціальних держав у бік ліберальної моделі соціальної політики [6], що зазвичай виражається в зростанні соціальної напруги в державах із соціально орієнтованою економікою. Особливо лібералізація соціальної сфери (в її прискореному варіанті реформування) позначається на розвитку країн перехідного типу, до яких можна зарахувати країни СНД і Східної Європи. Саме тому соціально-політичний маркетинг і застосування в його реалізації PR-технологій спрямовані на пом'якшення впливу ринкових механізмів на соціальне забезпечення населення в таких країнах (зокрема в Україні) і на формування ціннісних систем ліберальної ідеології (свобода, відповідальність, приватна власність, індивідуалізм) у масовій свідомості населення.

Висновки. На нашу думку, у контексті соціально-політичного маркетингу доцільним є використання таких видів PR-технологій.

1. Іміджмейкінг, або створення образу, іміджу державного, політичного діяча, привабливого для широких мас. У соціально-політичному маркетингу це суб'єкти соціально-політичного маркетингу (політики, вчені, громадські діячі, бізнесмени тощо).

2. Корпоративний політичний іміджмейкінг, або формування в масовій свідомості впізнаваного позитивного образу державної установи, політичної організації, партії, системи соціального забезпечення

3. Електоральні технології як системна організація передвиборної кампанії.

4. Політичний брендинг (бренд – торгова марка) або внесення в масову свідомість впізнаваних символів, значень, образів, здатних відповідно до цілей суб'єкта політико-технологічного управління об'єднувати людей або, навпаки, роз'єднувати їх на групи, що змагаються. У соціально-політичному маркетингу політичний брендинг пов'язаний з упровадженням символів, образів, зразків поведінки, консистентних цінностей, які відображають певну модель соціальної політики на смисловому, когнітивному й поведінковому рівнях.

5. Технології політичних союзів як діяльність, орієнтована на залучення до вирішення поставлених завдань своїх політичних союзників і опонентів.

6. Технології регулювання й вирішення політичних конфліктів, що припускають пошук шляхів і засобів зниження політичного протистояння та політичної напруженості в суспільстві, що в соціально-політичному маркетингу пов'язано із застосуванням інформаційно-комунікаційних PR-технологій через систему ЗМІ для роз'яснення практичних дій соціально-політичних інституцій у просуванні реформаторських ідей у соціальній політиці держави.

7. Технології лобізму, що є діяльністю, спрямованою на демократичний вплив на державних посадовців, які ухвалюють управлінські рішення в соціальній сфері.

На завершення зауважимо про роль «паблік рилейшнз» у сучасному глобалізованому світі, у процесі формування інформаційної цивілізації й становлення суспільства знань. Неоліберальна глобалізація є процесом заміщення традиційних механізмів суспільних зв'язків технологіями «паблік рилейшнз» як технологіями уніфікованої взаємодії [8; 10]. В умовах культурного постмодернізму й неоліберальної глобалізації в наочному полі технологій «паблік рилейшнз» відбувається тісне переплетення думок, мотивів, інтересів, настроїв, прагнень людей. Людина все більш залежить від створеної нею «техносфери», що трансформує її середовище й деформує внутрішній світ. «Техносфера» активно втручається в соціосферу, вибудовує нові системи суспільних зв'язків, формує нові типи соціальних технологій, вимагає змін традиційної культурної структурованості, форм і принципів самоорганізації людства [9]. Отже, глобальний соціум, що формується

ся, у принципі не може існувати, функціонувати, розвиватися без технологій «паблік рилейшнз».

В Україні «паблік рилейшнз» у комплексі соціально-політичного маркетингу повинен стати однією з найважливіших складових державної управлінської діяльності, заснованої на принципах демократії та покликаній забезпечити взаєморозуміння між державними установами влади, політичними інститутами, бізнесовим лобі й інститутами громадянського суспільства заради підвищення ефективності їхнього функціонування.

Список використаної літератури

1. Бебик В. Політична діяльність як об'єкт політичного менеджменту. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Політичний менеджмент*. Київ, 2008. С. 4–25.
2. Гавра Д. П. Социально-коммуникативные технологии: сегодня и завтра. *PR-диалог*. 2003. № 2. С. 27–43.
3. Данченков И. Нам стоит взглянуть на обратную сторону медали. *Советник*. 2001. № 10. С. 37–38.
4. Катлип Скотт М., Сентер Ален Х., Брум Гелен М. Паблик рилейшнз. Теория и практика : пер. с англ. 8-е изд. Москва : Вильямс, 2001. 624 с.
5. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. Москва : Релф-бук, Киев : Ваклер, 2000. 624 с.
6. Семигіна Т. Глобальні соціальні проблеми та національні моделі їх розв'язання. *Мастеріум*. 2002. Вип. 10. Політичні студії. С. 69–77.
7. Esping-Andersen G. Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton : Princeton University Press, 1998. 260 p.
8. Global Transformations: Politics, Economics and Culture. / H., D., A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton. Cambridge : Polity Press, 1999. 297 p.
9. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton: Princeton University Press, 1997. 440 p.
10. Sassen S. Losing Control. Sovereignty in an Age of Globalization. New York : Columbia University Press, 1996. 128 p.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Агарков О. А., Щербина С. С. PR технологии в структуре социально-политического маркетинга

В статье рассмотрена проблема социально-политического маркетинга как технологии управления социальными процессами. Определены процессы организации социально-политического маркетинга. Выяснено место и роль технологий «паблик рилейшнз» в структуре социально-политического маркетинга, их применение субъектами социально-политического маркетинга в направлении внедрения в массовое сознание ценностей и паттернов поведения, которые отражают определенную модель социальной политики.

Ключевые слова: *социально-политический маркетинг, социальная политика, паблик рилейшнз, технологии паблик рилейшнз.*

Agarkov O., Shcherbina S. PR Technology in the Structure of Socio-Political Marketing

The article deals with the problem of social and political marketing as a technology of management of social processes.

Socio-political marketing acts as a management technology in the social sphere, and its application relates primarily to areas related to the implementation of social policy, the focus of which defines both an ideological and practical strategy of socio-political marketing.

In today's conditions of the formation of Ukraine as a social state, the choice of an effective model of social development and social policy becomes of particular importance and acts as a priority for the formation of an optimal system of interaction between the state, political institutions, market economy and civil society, which determines the scientific substantiation of the strategic mechanism of social and political marketing.

The process of organizing socio-political marketing, which includes: the stage of information gathering and problem-setting, the scientific and methodological stage, the organizational-managerial stage, the stage of practical implementation, the stage of evaluation of the effectiveness, is determined. In the realization of social and political marketing, PR-technologies are becoming widely used as mechanisms of influence on the mass consciousness in order to introduce values and ideas about the social policy of the state.

The place and role of technologies of «public relations» in the structure of social and political marketing, their application by subjects of social and political marketing in the direction of introduction into the mass consciousness of values and patterns of behavior, which reflect a certain model of social policy, is determined.

Socio-political marketing and application in its realization of PR-technologies is aimed primarily at mitigating the impact of market mechanisms on the social security of the population in such countries (including in Ukraine) and the formation of value systems of liberal ideology (freedom, responsibility, private property, individualism) in the mass consciousness of the population.

Key words: *socio-political marketing, social policy, public relations, technologies of public relations.*

УДК 349.988

Ю. В. ВІЗНИЦЯ

ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РІВНЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено пошуку ефективних методів дослідження рівня та стану злочинності як необхідної передумови формування дієвої системи протидії криміналу. Статистичні дані, які є в розпорядженні поліції, – головне джерело інформації про злочинність. Разом з тим, вони не можуть відображати повною мірою реального стану справ зі злочинністю. В Україні вагомою є частка латентних правопорушень. Автор статті ставить за мету пошук додаткових методів виявлення, обліку та врахування кількісних і якісних показників злочинності через комплексне поєднання статистичних методів кримінологічного аналізу з результатами соціологічних методів опитувань населення з віктимологічної проблематики. В оцінюванні стану злочинності та криміногенності ситуації недоречно цілком покладатися виключно на показники правоохоронної статистики. Ефективна політика захисту прав потерпілих має ґрунтуватися на моніторингу ситуації щодо віктимізації населення, практики звернення жертв злочинів до правоохоронних органів. За аналогією з досвідом розвинених країн світу доцільним було б запровадження щорічного моніторингу ситуації із захистом прав потерпілих в Україні. Вкрай важливим видається обов'язкове включення в дослідження рівня довіри населення до правоохоронних органів питань, пов'язаних з віктимологічною проблематикою.

Ключові слова: віктимізація, віктимологічні дослідження, кримінологічний аналіз, злочинність, правоохоронна система.

Формування ефективної системи протидії злочинності в Україні неможливе без аналізу й використання достовірних даних про поточний стан злочинності та її тенденції на сучасному етапі. Актуальність і масштабність вирішення цього завдання пов'язана принаймні з двома групами взаємозумовлених причин. Перша полягає в наявності вкрай негативних тенденцій злочинності в Україні в період з початку 90-х рр. минулого століття і до теперішнього часу, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку злочинності. Останнє відбувається як через об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і через недоліки та помилки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні злочинів та в цілому неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти злочинності. Друга, відповідно, полягає в необхідності розроблення нової концепції протидії злочинності, що враховує високий рівень криміналізації, можливості держави й суспільства здійснювати протидію кримінальним проявам, помилки та недоліки попередніх концептуальних підходів до організації протидії злочинності, її забезпечення й практики реалізації. Відповідно, вивчення та кримінологічний аналіз кількісних і якісних показників

злочинності на сучасному етапі розвитку українського суспільства є необхідною передумовою реалізації кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні [3, с. 207]. Статистичні дані, які є в розпорядженні поліції, – головне джерело інформації про злочинність. Разом з тим, вони не можуть відображати повною мірою реального стану справ зі злочинністю. На показники можуть суттєво впливати такі фактори, як: покращення (або погіршення) інформації про злочини, кількість затримань правопорушників, кількість злочинів, про які стає відомо правоохоронцям у ході розслідувань, якість оперативної роботи тощо. Вагомою залишається частка латентних правопорушень як стосовно цілого ряду видів злочинності, де це зумовлено об'єктивними обставинами специфіки здійснення таких злочинів (службові злочини, контрабанда, економічні злочини), так і незвернення частини потерпілих і свідків злочинних дій до органів правопорядку. Це спричинено рядом чинників, серед яких, наприклад, невпевненість громадян в успішному завершенні справи, страх перед злочинцями, недооцінка серйозності правопорушення, несприйняття тяганини, пов'язаної зі зверненням до правоохоронних органів, невіра в успіх справи, специфічність уявлень про гідність і порядність, за яких частина потерпілих не звертається до правоохоронних органів з повідомленнями про здійснення правопорушень. Фактори, вплив яких призводить до відмови потерпілих і свідків від звернення до поліції, належать як до культурно-історичної площини (низький рівень довіри до поліції), так і зумовлені функціональними вадами правоохоронної системи, серед яких – недостатність у матеріально-технічному забезпеченні, перевантаженість роботою працівників. Ще одна група причин належить до правового поля, а саме надмірна тяганина в кримінальному процесі, недосконалість правових норм про покарання злочинців, відшкодування збитків. Усе це примушує багатьох потерпілих відмовитись від поновлення справедливості вже на етапі подання відповідної заяви до правоохоронних органів чи позову до суду. Не звертання жертв злочину до органів державної влади свідчить про складність реалізації їхніх прав [4, с. 34]. Удосконалення законодавства, запровадження нових організаційних правових заходів має враховувати латентну частку потерпілих від злочину.

Вивчення жертв злочинів дає як теоретичні, так і практичні результати. Проблему віктимізації населення у своїх працях розробляли такі науковці, як: В. В. Васеливич, О. М. Джужа, О. Г. Кулик, А. В. Майоров, О. Є. Михайлов, В. С. Мінська, О. М. Моїсєєв, О. М. Литвинов, В. Я. Рибальська, Д. В. Рівман, В. О. Туляков, Л. В. Франкл, Г. І. Чечель та ін. Дослідники значну увагу приділяють розробці методології побудови соціального портрету жертви злочину, аналізують суспільно-психологічні фактори, що впливають на показники віктимізації суспільства, застосовують та пропонують нові методики досліджень з віктимологічної проблематики. Разом з тим менше уваги приділено спробам використання соціологічних опитувань потерпілих та їх результатам як потужного засобу громадського

контролю за функціонуванням правоохоронної системи, інструменту оцінювання керівництвом діяльності окремих ланок у системі МВС.

Мета статті – пошук додаткових методів виявлення, обліку та врахування кількісних і якісних показників злочинності через комплексне поєднання статистичних методів кримінологічного аналізу з результатами соціологічних опитувань населення з віктимологічної проблематики.

Проблеми стану злочинності та виявлення тенденцій її розвитку є постійним об'єктом дослідження провідних учених-кримінологів як нашої країни, так і їх іноземних колег. Серед вітчизняних авторів цю проблематику розглядали О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, С. Ф. Денисова, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, О. М. Литвинов, В. М. Трубников, П. В. Хряпінський, І. С. Яковець та ін. Проте отримані дані потребують постійного оновлення та актуалізації.

Показники, що містяться в статистичних звітах судової системи, органів прокуратури та МВС, становлять розгалужену базу даних для вторинного аналізу стану злочинності, що дає як матеріал для практичних висновків щодо діяльності правоохоронних органів, так і інформацію, що суттєво доповнює загальну картину стану суспільства. Середньорічний абсолютний приріст злочинності у 2013–2016 рр. становить 32,4 тис., середній темп зростання – 1,021, середній темп приросту – 2,1 % [6]. Незважаючи на негативну тенденцію, враховуючи дію таких потужних факторів, як глибока економічна криза, та війна, статистика ніякого «вибуху» злочинності не відображає. Так, за статистичними даними, в 2013 р. було зафіксовано 563,6 тис. злочинів, 2014 р. – 529,1, 2015 р. – 565,2, 2016 р. – 592,6, 2017 р. – 523,9 тис. злочинів за рік [11]. Взявши до уваги статистичне зниження кількості злочинів у першому півріччі 2018 р. (на 11,3 % порівняно з аналогічним періодом 2017 р.), можна очікувати за результатами 2018 р. загалом вихід на статистичну кількість злочинів на рівні «кращих» років за останні десятиріччя.

У 2013 р. зафіксовано розкриття трьох з кожних чотирьох скоєних злочинів. У 2016 р. кількість розкритих злочинів становила лише чверть від зафіксованих [3, с. 211]. Достатньо важко помітити взаємозалежність між ефективністю діяльності правоохоронців і показниками рівня злочинності. Разом з тим, відчутно почастішали «резонансні» злочини, кримінальна хроніка переповнена драматичними сюжетами, громадськість впевнена, що повертаються «лихі 90-ті».

У 2016 р. відбулося помітне зростання фіксації правопорушень, пов'язаних з перешкоджанням професійній діяльності журналістів (приблизно на 60 %) [3, с. 209]. Враховуючи той факт, що 92 % кримінальних справ з перешкоджання професійній діяльності журналістів, що було внесено до єдиного реєстру, не було розкрито і винуватців не притягнуто до відповідальності [15], важко розраховувати на неупереджене ставлення журналістів до діяльності правоохоронців. Ці обставини мають вплив на

характер висвітлення діяльності стражів порядку і, як наслідок, формування громадської думки відповідного гатунку.

За даними МВС, за перше півріччя 2018 р. порівняно з аналогічним періодом 2017 р. кількість злочинів зменшилась на 11,3 % (з 317 633 у першому півріччі 2017 р. до 261800 за шість місяців 2018 р.) [2]. Зменшилась кількість крадіжок (на 16,5 %), угонів транспортних засобів (на 11,3 %), грабежів, розбійних нападів [11]. Разом з тим спостерігається зростання кількості навмисних вбивств (на 20,5 %), торгівлі людьми (на 20,5 %), на 50 % зросла кількість тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Загалом спостерігалось зменшення кількості злочинів і протягом 2017 р. [10]. Це можна пояснити як відносною стабілізацією стану суспільства, так і підвищенням ефективності діяльності правоохоронної системи. Але було б, мабуть, недоречним в оцінюванні стану злочинності й криміногенності ситуації цілком покладатися виключно на показники правоохоронної статистики. У 2016 р. не засуджено жодного організатора чи учасника організованої групи (ОГ) чи злочинної групи (ЗГ). Як відомо, в 2015 р. було ліквідовано підрозділи МВС з боротьби проти організованої злочинності. У 2010 р. було викрито діяльність 40 ОГ та ЗГ з транснаціональними зв'язками, у 2014 р. – 28, 2015 р. – 4, 2016 р. – 4. Складається враження, що організована злочинність зникає разом з ліквідацією відповідних структур [13].

За 2017 р. поліцейська статистика фіксує різке зменшення кількості випадків нанесення легких тілесних ушкоджень – на 43,5 % [1]. Сам цей факт важко чимось пояснити, хіба що набуттям новими поліцейськими специфічних навичок спілкування зі звинуваченими й потерпілими.

У США в 1966 р. Президентська комісія з охорони правопорядку та управління доручила Центру досліджень громадської думки при Чиказькому університеті провести обстеження 10 000 родин і з'ясувати, чи були вони коли-небудь жертвами злочинів. Було проведено також детальне вивчення криміногенних зон у багатьох містах. Результати були приголомшливими. Встановлено, що постраждалих від злочинів виявилось вдвічі більше, ніж повідомляло ФБР. У дійсності відбулося в 3,5 разу більше зґвалтувань і втричі більше пограбувань. У деяких криміногенних районах виявили в 3–10 разів більше злочинів порівняно з даними, що були надані поліцією. У ході дослідження також встановлено, що в криміногенних районах щорічно здійснюється від 10 000 до 24 000 злочинів на 100 000 мешканців. Але й ці дані, як здається, є заниженими. Можливо, є заниженою кількість злочинів проти дітей. Людська пам'ять ненадійна, забуваються навіть серйозні злочини, не кажучи вже про незначні порушення [14, с. 207–208].

Рівень віктимізації населення в Україні є доволі високим. Щороку лише від зареєстрованих злочинів страждають понад 340 тис. осіб, що в розрахунку на 10 тис. населення становить 75 осіб. Як зазначає В. Туляков, рівень віктимізації в середньому у 2–2,5 разу перевищує рівень зареєстро-

ваної злочинності в Україні [16, с. 246]. За даними міжнародного віктимологічного опитування населення в Україні UNICRI (1996–1999 pp.), 58 % респондентів були жертвами злочинних посягань. Показово й те, що 60–70 % жертв не зверталися до правоохоронних органів. Найчастіше громадяни ставали жертвами таких злочинів, як обман покупців, кишенькова крадіжка, хуліганство, хабарництво, грабіж, розбій, крадіжка з квартири, приватного будинку чи дачі [8, с. 206].

У науковому й практичному плані існує проблема оцінювання кількості жертв злочинів та ефективності роботи правоохоронної й судової системи з питань застосування чинного законодавства щодо захисту прав потерпілого.

Проведений аналіз виявив певний брак результатів широкомасштабних обстежень громадської думки. Очевидно, що на сьогодні в Україні все ще існує проблема оцінювання чисельності потерпілих. Проведені дослідження мають локальний та епізодичний характер, часом неспеціалізований (щодо віктимізації населення й захисту прав потерпілих). Вони охоплюють лише деякі міста країни (зокрема, Київ та Харків) чи соціально-демографічні категорії, що не дає змоги робити висновки про ситуацію зі злочинністю в регіонах і країні в цілому. Анкета часто містить перелік лише окремих видів злочинів, які, до того ж, іноді важко порівняти з формулюваннями статей у чинному Кримінальному кодексі України. Вважається недостатнім стандартний для всеукраїнського соціологічного опитування обсяг вибіркової сукупності (до 2000 осіб), оскільки ряд злочинів не мають значного поширення, інші стосуються лише певних категорій осіб, що зумовлює необхідність збільшення вибірки. Виникають складнощі при порівнянні результатів епізодичних опитувань, котрі проведені за різною методологією (запитання, які ставилися, обсяг і характер вибірки), представлення даних та обчислення загальної кількості потерпілих від злочинів. Спеціалізовані проекти, здійснювані міжнародними організаціями, проводяться в нашій країні час від часу. Інформація певною мірою застаріває й не оновлюється. До того ж у звітах оприлюднюються не всі дані, які збирають у ході опитування, а розгорнуті публікації з аналізом виходять із запізненням [4].

Висновки. Для ситуації в Україні характерна значна частка латентної злочинності, коли потерпілі не заявляють про вчинений проти них злочин чи правопорушення. Із проаналізованих даних доволі обережно (зважаючи на наведені вище зауваження) можна назвати такі показники. Від 10 до 20 % дорослого населення України визнає себе потерпілим протягом року хоча б від одного злочину. При цьому від кількох злочинів потерпіла вже третина населення. Особи протягом року можуть потерпіти від одного й того самого злочину кілька разів. Найбільшою мірою населення України потерпає від вимагання хабара з боку представників державних органів, крадіжок особистого майна (зокрема, кишенькових крадіжок), крадіжок із помешкання, нападів та пограбувань. Громадяни не повідомляють про зна-

чну кількість вчинених проти них злочинів (зокрема, за деякими оцінками за окремими групами поширених злочинів статистикою враховано 1 випадок із 60). У середньому за різними видами злочинів органи внутрішніх справ інформуються в кожному п'ятому випадку. Варто констатувати, що до поліції протягом року звертається з різних питань близько 10 % населення. При цьому частка осіб, що задоволені роботою правоохоронців з різних видів злочинів, не перевищує 30 %. Отже, можна стверджувати, що права та інтереси решти не були належним чином дотримані та поновлені. При цьому причинами невдоволення є відсутність належної зацікавленості до справи з боку поліції, неспроможність знайти злочинця або повернути викрадене, відшкодувати втрати [5, с. 7].

Проблемами для населення нашої країни є, насамперед, вимагання хабара, вчинення крадіжок, нападів і пограбувань. Україна вирізняється серед інших країн значною часткою осіб, які не повідомляють правоохоронні органи про вчинені проти них злочини [9, с. 136]. Причини незадоволення населення наслідками реагування поліції полягають у відсутності суттєвого результату за значною частиною справ. Ефективна політика захисту прав потерпілих має ґрунтуватися на моніторингу ситуації щодо віктимізації населення, звернення жертв злочинів до правоохоронних органів. За аналогією з досвідом розвинених країн світу доцільним є запровадження щорічного моніторингу ситуації із захистом прав потерпілих в Україні.

Згідно з п. 3 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р., «рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції», а в п. 4 визначено, що «оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [12]. Відповідну постанову прийнято в лютому 2018 р. [7]. Вкрай важливим видається обов'язкове включення в дослідження рівня довіри населення до правоохоронних органів питань, пов'язаних з віктимологічною проблематикою.

Список використаної літератури

1. Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя (2012–2017 pp.): судова статистика. *Судова влада України*: офіційний веб-портал. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/ (дата звернення: 20.08.2018).
2. Бандити в Україні стали більш цинічними. *Сьогодні*. 2018. 12 червня. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/bandity-v-ukraine-stali-cinichnee-1153685.html> (дата звернення: 20.08.2018).
3. Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.
4. Бова А. Соціологічні опитування потерпілих від злочинів в Україні. *Український соціум*. 2006. № 1. С. 38–46.
5. Головкін Б. М. Віктимізація населення України: стан, детермінанти, запобігання. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). С. 3–14.
6. Звітність: судова статистика (2010–2016 pp.). *Судова влада України*: офіційний веб-портал. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/. (дата звернення: 20.08.2018).

7. Про затвердження порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58-2018> (дата звернення: 20.08.2018).

8. Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

9. Мошак А. Дослідження діяльності поліції професором М. Кіліасом та їх значення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 131–138.

10. Преступность в Украине: статистика за прошлый год. *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2018/02/16/infografika/obshhestvo/prestupnost-ukraine-statistika-proshlyj-god> (дата звернення: 20.08.2018).

11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2013–2017 рр.): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 20.08.2018).

12. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 20.08.2018).

13. Про результати роботи з організованими групами та злочинними організаціями (2016 рік): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 20.08.2018).

14. Смелзер Н. Социология. Москва : Феникс, 1998. 686 с.

15. Стан та структура злочинності в Україні (2015–2017 рр.): статистика МВС URL: <http://www.mvs.gov.ua/ua/> (дата звернення: 20.08.2018).

16. Туляков В. О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монография. Одесса : Юрид. лит., 2000. 336 с.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2018.

Визниця Ю. В. К проблеме использования данных исследования уровня виктимизации в формировании эффективной системы противодействия преступности

Статья посвящена поиску эффективных методов исследования уровня и структуры преступности как необходимого условия формирования действенной системы противодействия криминалу. Статистические данные, которые есть в распоряжении полиции, являются главным источником информации о преступности. Вместе с тем, они не могут в полной мере отображать реальный уровень преступности. Указывается, что в Украине весомой остается доля латентных правонарушений. Автор статьи ставит целью поиск дополнительных методов выявления и учета количественных и качественных показателей преступности посредством комплексного использования статистических методов криминологического анализа и результатов социологических опросов населения по изучению виктимологической ситуации. При оценке состояния преступности нельзя полностью и безоглядно полагаться на показатели правоохранной статистики. Эффективная политика защиты прав пострадавших должна основываться на мониторинге уровня виктимизации населения, практике обращения жертв преступлений в правоохранительные органы. По аналогии с опытом развитых стран мира было бы целесообразным внедрение ежегодного мониторинга ситуации по защите прав потерпевших в Украине.

Ключевые слова: виктимизация, виктимологические исследования, криминологический анализ, преступность, правоохранительная система.

Viznytsya Yuriy. On the Problem of Using the Data of Research on the Level of Victimization in the Formation of an Effective System of Counteraction to Crime

The article is devoted to the search of effective methods of studying the level and state of crime as a prerequisite for the formation of an effective system of counteraction to crime.

The statistics available at the disposal of the police are the main source of crime information. At the same time, they cannot fully reflect the actual state of crime. Such factors as

the improvement (or deterioration) of crime information, the number of delinquents, the number of crimes that are known to law enforcement officers during investigations, the quality of operational work, etc. can be significantly influenced by indicators. The article states that in Ukraine the fate of latent offenses remains significant in relation to a number of types of crime, this is due to the objective circumstances of the specifics of such crimes (official crimes, smuggling, economic crimes), and not the recourse to some victims and witnesses of criminal acts to the law enforcement agencies. This is due to several circumstances, among which, for example, the uncertainty of citizens in the successful completion of the case, fear of the perpetrators, underestimation of the seriousness of the offense, the lack of perception of red tape related to appeals to law enforcement agencies, disbelief in the success of the case

The author of the article seeks to search for additional methods for identifying, recording and considering quantitative and qualitative indicators of crime through a comprehensive combination of statistical methods of criminological analysis and the results of sociological surveys of the population on victimological issues. In assessing the state of crime and the crime situation, it is inappropriate to completely and unknowingly rely solely on indicators of law enforcement statistics

From the analyzed data, with caution (considering the above remarks), the author considers it necessary to name such indicators. From 10 to 20 % of the adult population of Ukraine, they consider themselves victims of at least one crime within a year. Citizens do not report a significant number of crimes committed against them (according to some estimates for individual groups of common crimes statistics takes into account 1 case out of 60). On average, for each type of crime, the internal affairs bodies are informed in every fifth case. It should be noted that about 10 % of the population applies to the police during the year on various issues. At the same time, the share of those who are satisfied with the work of the Prohohortsev for various types of crimes does not exceed 30 %. Consequently, it can be argued that the rights and interests of the rest were not duly respected and resumed. At the same time, the reasons for dissatisfaction are the lack of proper interest in the case from the police, the inability to find the offender or the return of the stolen, to compensate for the loss.

Ukraine is distinguished from other countries by a significant proportion of people who do not report law-enforcement agencies about crimes committed against them. The reasons for the dissatisfaction of the population with the consequences of police response are the lack of significant results for a large part of cases. An effective policy to protect the rights of victims should be based on monitoring the situation regarding victimization of the population and the treatment of victims of crimes against law enforcement agencies. By analogy with the experience of developed countries of the world, it would be expedient to introduce an annual monitoring of the situation with the protection of victims' rights in Ukraine.

It is extremely important to include in the study the level of people's trust in law enforcement bodies issues related to victimological issues.

Key words: *victimization, victimologicalresearch, criminological analysis, crime, law enforcement system.*

УДК 316.346.32-053.6:502/504

В. КАРИТКА

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

У статті розглянуто питання екологічної відповідальності як якості громадянина й невід'ємної складової виховання молоді. Доведено, що екологічна відповідальність є набутою рисою, яка ґрунтується на загальному рівні культури молодої людини, рівне знань та відчутті патріотизму. Обґрунтовано, що екологічна відповідальність є впливовим чинником формування екологічної культури молоді.

Визначено принципи, що лежать в основі екологічної відповідальності та екологічної культури. Наголошено на необхідності посилення уваги з боку держави до виховання в молоді всіма можливими засобами (освіта, культура, родина, мас-медіа) екологічної відповідальності. Відзначено, що одним із важливих чинників формування екологічної відповідальності молоді є молодіжні рухи.

Ключові слова: екологічна відповідальність, молодіжний рух, екологічна безпека, екологічна свідомість, екологічна культура.

Останніми десятиліттями екологічні проблеми спричиняють загрози екологічній та соціальній безпеці промислових регіонів України. Найважливішими екологічними проблемами є такі: забруднення повітря, знищення закарпатських лісів, накопичення побутових відходів, деградація земельних ресурсів тощо. Як зауважує Л. В. Ковпак, у суспільстві для протистояння екологічним викликам розгортаються суспільні рухи, які розглядають як «один із головних компонентів становлення громадянського суспільства в Україні» [1, с. 63].

Однак суспільні екологічні рухи вирішити екологічні проблеми не в змозі, оскільки не мають фінансової підтримки. Більше того, як свідчить практика, українському суспільству бракує необхідного рівня екологічної культури, а відтак і відповідальності за забруднення навколишнього середовища. Зазвичай у системі виховання молоді бракує дієвих методів формування в них розвинутої екологічної свідомості за майбутнє чисте довкілля. Між тим, учені зазначають, що перспективи збереження й накопичення громадянського потенціалу «нерозривно пов'язані зі здійсненням комплексу заходів з освіти й виховання молоді. Активна позиція громадян часто стає визначальною для розв'язання екологічних проблем і є одним із важливих чинників дієвості громадянського суспільства» [1, с. 64].

Отже, *актуалізується необхідність* дослідження стану рівня екологічної відповідальності молоді, чинників її формування та реалізації в трудовій і побутовій поведінці, адже саме на молодь покладено надії на реалізацію основоположних принципів сталого розвитку в майбутньому ціннісно орієнтованому розвитку держави.

Проблему екологічної відповідальності та екологічної культури досліджували такі науковці, як Г. Бачинський, М. Голубець, А. Гродзин-

ський, М. Реймерс, розглядаючи природу й суспільство як єдину соціоєко-систему. У працях В. Андрущенко, В. Бар'яхтара, А. Качинського, С. Кравченко, В. Крисаченка, А. Яцика висвітлено проблеми екологічного виховання, зокрема молоді. Однак в аналізованих працях недостатньо окреслено особливості формування екологічної відповідальності в молоді, зокрема в студентів, як чинника особистостісної культури [2, с. 24].

Метою статті є дослідження екологічної відповідальності як невід'ємної складової екологічної культури молодих людей та виявлення особливостей її формування в сучасному інформаційному суспільстві. Для досягнення мети необхідно з'ясувати зміст понять «екологічна відповідальність» та «екологічна культура», а також виявити шляхи й методи формування екологічної відповідальності в сучасній українській молоді.

Екологічна відповідальність, за визначенням, яке подавено в аналітичному документі Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля» (2018), являє собою «зобов'язання оператора вжити заходів щодо запобігання настанню екологічної шкоди чи ліквідації наслідків екологічної шкоди для відновлення природних ресурсів до вихідного стану, що існував до її заподіяння, та покриття ним витрат на проведені заходи» [6, с. 7]. У цьому визначенні чітко простежується юридичний характер екологічної відповідальності, який пов'язаний з адміністративною чи нормативною (законодавчою) вимогою до її реалізації. Звісно, є й інший бік екологічної відповідальності, який прихований у її ціннісному чи моральному аспекті. На це звертає увагу Л. І. Білик, зазначаючи: «Екологічна відповідальність – це якість, яка характеризує вищий рівень розвитку людського в людині, вищий рівень розвитку її екологічної свідомості» [7, с. 4]. Більш ґрунтовно, охоплюючи і юридичний, і моральний, і соціальний характер, тлумачить екологічну відповідальність О. О. Охріменко, розглядаючи її як «явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами» [8, с. 9]. Екологічна відповідальність молоді є одним з видів відповідальності соціальної, що, з одного боку означає певні очікування соціального оточення щодо осіб і громадських організацій, а з іншого – усвідомлення цими особами та організаціями свого боргу перед суспільством, колективом, індивідом. [3, с. 64]. Таким чином, екологічна відповідальність – це багатогранне соціальне та індивідуальне явище, яке одночасно можна розглядати і як соціальний та еколого-правовий інститут, який існує в трьох формах: еколого-правовій (юридична відповідальність), еколого-економічній (економічна відповідальність) та ціннісно-моральній (особистісна відповідальність).

Екологічна відповідальність, з одного боку, формує екологічну культуру, а з іншого – є її проявом, реалізуючись в активній діяльності зі збереження довкілля. Однією з основних форм вияву екологічної активності молодого покоління та найефективнішим механізмом взаємодії молоді з

активною частиною суспільства стосовно протидії нещадному використанню природних ресурсів та забрудненню довкілля є молодіжні рухи. У межах молодіжного руху людина не лише набуває необхідного досвіду, а й самореалізується. Ці рухи є осередком формування локальних молодіжних культур та стилів життя, що пізніше, зазнавши певних модифікацій, поширюють свій вплив на культуру й спосіб життя суспільства загалом [4, с. 160]. Звісно, однією з важливих цілей, до яких прагнуть молодіжні рухи, є забезпечення екологічної безпеки для суспільства нинішнього та майбутнього.

Особливості та принципи функціонування екологічної безпеки – багатогранні, оскільки «акумулюють у собі економічні, політичні, гуманітарні аспекти, рівень суспільної екологічної свідомості, який формується через освіту, виховання, етнонаціональні традиції, народний досвід» [2, с. 31]. Усе це в сукупності поступово творить принципи взаємодії суспільства з навколишнім середовищем у національному та глобальному масштабах, екологічну ментальність нації, збагачує риси її самобутності. Звісно, усвідомлення громадянами, зокрема молоддю, неповноти достовірної інформації про глибину екологічних процесів має важливе методологічне значення для практичної діяльності, оскільки від цього великою мірою залежить цільова орієнтація екологічної стратегії, яка нині визначається на основі виробленої в минулому концепції абсолютної екологічної безпеки. Принципова помилковість останньої полягає в крайньому максималізмі суспільних прагнень. Новітній досвід засвідчує, що неможливо реально забезпечити абсолютну екологічну безпеку та нульовий техногенний ризик, але їх можна й потрібно мінімізувати, а відтак управляти їх ступенем. Сучасна політика національної екологічної безпеки, для якої характерна неусталеність поглядів, покликана виконати ряд підпорядкованих їй меті функцій, серед яких визначальне місце належить політичній. Решта функцій є не менш важливими, але похідними від політичної і, діючи в єдності, сприяють її надійній реалізації. Однак вони розвиваються краще при реалізації саме політичної функції, коли остання виступає рушієм, набуває цілеспрямованого характеру. Нині в багатьох розвинених країнах світу розробляють уніфіковані методики «політики екологічної безпеки» та інтегровані методології прийняття рішень щодо зменшення сукупного екологічного ризику в промислових регіонах. Як зауважував Ю. Щербак, відомий письменник, громадський діяч і перший міністр охорони природи – наприкінці 1980 р. – на початку 1990-х рр. особливо гостро постали такі екологічні проблеми: 1) наслідки аварії на Чорнобильській АЕС; 2) оздоровлення екологічного стану Дніпра та якості питної води; 3) забруднення в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні. На думку Ю. Щербака, ці проблеми були особливо загрозливими, оскільки пов'язані з еколого-демографічною кризою, небезпечною для основ існування українського народу [1, с. 63].

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та підвищенні екологічної культури громадян країни відіграють масові природоохоронні заходи: «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело» тощо [1, с. 74]. Природозахисна діяльність молодих людей у різних областях країни включала також проведення мітингів, збір підписів щодо заборони та припинення протиправних дій задля захисту довкілля, які проводили як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Так, місцеві активісти Закарпаття виступали проти надмірного вирубування лісів і реліктових дерев у Карпатах.

Українська політика в галузі інституційно-змістового функціонування екологічної безпеки повинна враховувати існуючі види екологічних небезпек, соціоекологічні принципи їх «динамічної рівноваги», одним з яких є принцип «екологічних порогів». Науковці вважають, що існують три обмеження техногенного природоємного типу розвитку: екологічне, економічне (інвестиційне) та соціальне, – які взаємопов'язані й зумовлюють загрозу як національній, так і екологічній безпеці країни, але водночас сприяють їх подоланню [2, с. 33]. Застосування відповідних природоохоронних заходів у цьому напрямі не лише зменшить екологічні ризики, а й свідчитиме про наявність високого рівня екологічної відповідальності як у підприємців, так і службовців державних структур, а відтак стане предметом розгляду й у сфері вищої освіти.

Важливо звернути увагу на те, що до захисту навколишнього середовища долучаються діячі культури, науки, які наголошують на важливості формування екологічної відповідальності кожного громадянина країни. Відомий український письменник О. Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами української мови, української культури, з майбутніми можливостями розвитку України [1, с. 64]. Звісно, осмислюючи суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації, проблеми збереження природи, потрібно формувати засади управління екологічною ситуацією як раціональним природокористуванням.

Авторський досвід свідчить, що в навчальному процесі закладів вищої освіти всебічно висвітлюють роль природного довкілля в самовизначенні людини – особистісному й національному, розглядають особливе місце природного довкілля у формуванні екологічної культури українського етносу, становлення екологічної свідомості та екологічної культури, висвітлюють проблеми екологічної безпеки, що є ґрунтом для виховання екологічної культури молодих фахівців, а відтак і для формування в них екологічної відповідальності. Для сучасної молоді нашої країни є важливим екологічне виховання – складний процес, який потребує узгоджених дій усіх соціальних інститутів, що беруть участь у вихованні підростаючого покоління: сім'я, школа, позашкільні навчальні заклади, засоби масової інформації [5, с. 31].

До екологічного виховання молоді активно залучаються різноманітні громадські організації. В Україні активно діє українська філія міжнародної

незалежної неурядової організації «Greenpeace International», привертаючи увагу громадськості до найгостріших екологічних проблем. Ще однією з найвпливовіших екологічних організацій України є «Гринпіс – Україна», що заснована як національне відділення всесвітньо відомого «Greenpeace International», котра проводить кампанії, спрямовані на захист природних ресурсів, енергозбереження та розвиток альтернативних видів енергетики, проти ввезення на територію України шкідливих речовин тощо [1, с. 68].

Тісно співпрацювала з українською молоддю Всеукраїнська екологічна ліга, яка була заснована ще в 1997 р. і метою діяльності якої проголошено покращення стану довкілля, захист природних ресурсів у країні, формування нового екологічного менталітету, підвищення рівня екологічної культури й освіти населення. Ліга відкрила свої осередки природоохоронного спрямування в усіх областях – у великих містах, районних центрах і селах. Упродовж своєї діяльності Ліга проводила всеукраїнські акції, зокрема «Посади своє дерево», «Збережи ялинку», «Нове життя джерел» (розчищення, облаштування та догляд території навколо джерел питної води – колодязів, артезіанських свердловин, бюветів), провадився проект «Парк тисячоліть». У подальшому ліга розширила коло своїх акцій: «Амброзія – небезпечна рослина», «Громадський контроль за станом об'єктів природно-заповідного фонду», «Врятуй свою річку», «Громадська інвентаризація зелених насаджень у парках, скверах, на прибудинкових територіях» тощо. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала журнали «Екологічний вісник» та «Екологія», а також ініціювала підготовку та випуск серії карт про стан водних ресурсів, атмосферного повітря тощо. Понад десять років (2001–2011 рр.) ліга організовує щорічні всеукраїнські конференції громадських природоохоронних об'єднань [1, с. 71].

Висновки. Українське суспільство, так само як і людство загалом, стоїть перед суттєвими екологічними проблемами, які пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, нераціональним використанням природних ресурсів, що свідчить про наявність екологічних загроз для майбутнього покоління. Незважаючи на розширення світових і регіональних екологічних рухів, діяльність громадських екологічних організацій, запровадження державних заходів щодо запобігання екологічним проблемам, екологічним ризикам є актуальним, оскільки не призупиняється тенденція економічного зростання. Тому назріла гостра необхідність посилення якості підготовки молодого покоління, зокрема молодих фахівців, щодо формування у їх свідомості екологічної відповідальності як невід'ємної складової екологічної культури. Екологічна відповідальність – це багатогранне соціально-правове явище, яке варто розглядати не тільки в аспекті дотримання правових та нормативних вимог до діяльності людини в будь-якій сфері суспільства, а і як моральний імператив, який мусить бути дороговказом для підготовки й виховання української молоді як носіїв державотворчої ідеї.

Разом з тим нинішня ситуація в державі й українському суспільстві вимагає негайних заходів, спрямованих на формування стратегій екологічної безпеки України, створення більш сприятливих умов для діяльності громадських неурядових організацій, які виступають за збереження природи, проведення екологічних моніторингів, адже це є необхідними умовами для становлення громадянського суспільства, формування належного рівня екологічної відповідальності та екологічної культури в населення, зокрема молоді.

Список використаної літератури

1. Ковпак Л. В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій. *Український історичний журнал*. 2003. № 4.
2. Васюта О. А. Проблеми екологічної політики України в контексті глобального розвитку. Київ, 2002.
3. Амджадин Л. Социальная составляющая современной экологической политики: экологически ответственный бизнес. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. № 1.
4. Головенько В. А. Український молодіжний рух у XX столітті. Київ, 1997. 160 с.
5. Романченко І. *Бібліотеки дітям*. 2005. № 27.
6. «Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України». Аналітичний документ / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2018.
7. Білик Л. І. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості. Київ, 2005.
8. Охріменко О. О. Соціальна відповідальність. Київ, 2015.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Каритка В. Экологическая ответственность как фактор формирования экологической культуры молодежи

В статье рассматриваются вопросы экологической ответственности как качества гражданина и неотъемлемой составляющей воспитания молодежи. Доказывается, что экологическая ответственность является приобретенной чертой, основанной на общем уровне культуры молодого человека, уровне знаний и ощущении патриотизма. Доказывается, что экологическая ответственность является влиятельным фактором формирования экологической культуры молодежи.

Определяются принципы, лежащие в основе экологической ответственности и экологической культуры. Отмечается необходимость усиления внимания воспитанию у молодежи всеми возможными средствами (образование, культура, семья, масс-медиа) экологической ответственности. Обосновывается мысль о роли экологических движений в формировании экологической ответственности и экологической культуры.

Ключевые слова: экологическая ответственность, молодежное движение, экологическая безопасность, экологическое сознание, экологическая культура.

Karytka B. Environmental Responsibility as a Factor of Formation of Youth Ecological Culture

In this article the author considers the issue of environmental liability as a factor in the formation of the ecological culture of youth. The purpose is to study the environmental liability as an integral part of the environmental culture of young people. The article can be used by students who study in a specialty that is closely related to the environment. In addition to the above, this article is of a scientific significance that may be used in various fields.

The article defines the principles within the basis of the environmental liability and ecological culture. The article states that the environmental liability forms ecological crops,

which is an urgent need to increase the attention of the youth on the part of the state in relation to environmental liability. Youth movements are mentioned, i. e. youth movement as a form of manifestation of social activity of the younger generation is the most effective mechanism of interaction of youth with the society and nature. People not only acquire the necessary experience within the youth movement, but also realize themselves. These movements are the focus of the formation of local youth cultures and lifestyles, which later undergo certain modifications, will spread its influence on the culture and way of life of the society as a whole. The special aspects of the ecological upbringing of the modern Ukrainian youth are revealed. It can be said that the situation in the state and Ukrainian society requires significant attention of the state structures to the ecological safety of Ukraine.

Considering the issue of the ecological state of the Ukrainian regions, namely the liability of the modern Ukrainian youth, we can say that the active position of young people often becomes a decisive factor in solving environmental problems and is one of the important factors of the effectiveness of the civil society.

Key words: *ecological responsibility, youth movement, ecological safety, ecological consciousness, ecological culture.*

УДК 316.346.32-053.9

А. В. КАРКАЧ

Е-МЕДІАСПОЖИВАННЯ В ЗАДОВОЛЕННІ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВИХ ПОТРЕБ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

У статті розглянуто питання е-медіаспоживання та споживчої поведінки соціальних інноваторів – людей похилого віку, які в силу життєвих обставин і біографії експериментують з інституційними можливостями е-мас-медіа, що відкриваються. Особливу увагу приділено е-медіаспоживанню як дозвіллевим практикам і культурному споживанню.

Ключові слова: літні люди, споживання, мас-медіа, е-медіаспоживання, культурно-дозвіллеві практики, соціальні інновації, поведінка споживачів.

Спосіб життя людей похилого віку в умовах сучасного світу постає для соціології як надзвичайно складний феномен, який досліджують у різних аспектах. Важливу роль у зміні ціннісно-нормативної системи діяльності та радикально новому сприйнятті реальності людьми похилого віку відіграють мас-медіа.

Мас-медіа (ЗМІ) були і є однією з основних сфер суспільного життя й засобом соціалізації та ресоціалізації населення. Динаміка їх розвитку відбувається найбільш швидко та прямо й опосередковано впливає на більшість соціальних інститутів [12, с. 132–137]. Дедалі більше людей похилого віку включаються до інтернет-простору й залучаються до активного споживання медіаресурсів. Саме тому засобам мас-медіа відведено значну роль у процесі ресоціалізації літніх людей [6].

Споживанню як різновиду соціальних практик різних категорій населення та соціальному інститутові суспільства, споживчій поведінці в Україні присвятили увагу у своїх працях В. Бакіров, С. Вакуленко, О. Герус, В. Городяненко, Я. Зоська, Н. Лисиця, В. Максименко, М. Мاستинець, І. Набруско, Ю. Пачковський, В. Пилипенко, В. Полторак, Є. Суїменко, В. Тарасенко, Н. Удріс, Ф. Хрустальов та ін.

Недостатній рівень соціологічних знань про процес функціонування інституту е-медіа споживання (електронне медіаспоживання) літніх людей як окремої сфери споживання вимагає теоретичного визначення та емпіричного обґрунтування соціокультурних детермінант задоволення потреб літніх людей, конструювання соціальної ідентичності, поведінки цілісної соціодемографічної групи літніх людей як споживачів е-медіапродукту. Усе це визначає наукову, теоретичну та практичну актуальність теми дослідження.

Метою статті є визначення особливостей сучасного е-медіаспоживання серед соціально-демографічної групи літніх людей. При цьому під е-медіа споживанням ми розуміємо сукупність різних соціальних практик використання інтернет-ресурсу для отримання та освоєння символіч-

ного змісту е-медійних продуктів, а також здійснення соціальних зв'язків і взаємодій у задоволенні культурно-дозвіллевих потреб людей похилого віку.

З 2009 р. до сьогодні в межах реалізації проекту «Труднощі долаємо разом» у територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Подільського району м. Полтави досліджували підуніверсуми життєвого світу літніх людей в умовах змін соціально-економічних характеристик зовнішнього середовища. Особливу увагу приділяли вивченню поведінки у сфері медіа й культурного споживання, як найбільш типових практик організації дозвілля та вільного часу, що надало змогу виокремити й охарактеризувати серед людей похилого віку групу соціальних інноваторів, відмінну від більшості літнього населення. Інтерес до теми зумовлений тим, що, поряд з професійною сферою, споживання є однією з основних сфер взаємодії індивіда із соціальним оточенням і утвердженням свого статусу та ідентичності [3, с. 325–328; 9, с. 67–172; 15, с. 65–74].

Суттєвими характеристиками сучасності як такої соціологи вважають споживацтво, конс'юмеризм, які стали частиною будь-якого прояву сучасного життя [1; с. 4, 99–106.; 8, с. 55–62; 10].

Авторитетні науковці відзначають, що сучасне суспільство можна охарактеризувати і як «цивілізацію дозвілля», відмітними рисами якого є підвищення цінності вільного часу в житті індивіда й перетворення дозвілля на одну з основних життєвих потреб [2; с. 5, 132–133; 11, с. 114–122; 13; 14, с. 130–137].

У ході реалізації проекту «Труднощі долаємо разом» використовували різні якісні й кількісні методи дослідження, що надало змогу отримати об'ємний портрет досліджуваної групи літніх людей як соціальних інноваторів. На етапі збору первинної соціологічної інформації про поведінку і ціннісну орієнтацію людей похилого віку використано такі методи: аналіз документів, роздаткове анкетування та глибинне інтерв'ю (зокрема експертне).

Основна гіпотеза полягає в домінуванні споживчих практик у повсякденній поведінці членів референтної групи в сучасному українському суспільстві. Відповідно, схильність до інноваційної поведінки може бути зафіксована за допомогою схильності людей похилого віку до новацій у практиці споживання, зокрема в е-медіаспоживанні.

За даними емпіричного дослідження, проведеного нами протягом 2014–2017 рр. ($n=2856$), літні люди – соціальні інноватори вирізняються з-поміж своїх однолітків залученістю до сучасних практик споживання за основними п'ятьма позиціями: долучення до інформаційних технологій; прагнення до розширення світогляду; оптимізація свого часу; активне залучення до культурно-дозвіллевих практик; використання медіаресурсу. У розрізі цих п'яти практик у ході дослідження викристалізувалися такі маркери: користування мобільним телефоном; користування смартфоном (ай-

фоном); користування планшетом; користування комп'ютером; використання електронної пошти; здобуття додаткової освіти; користування Інтернетом.

Ті особи, які виявилися долученими до будь-яких трьох і більше з названих маркерів, відповідно до методології ФОМ, були зараховані до групи літніх людей-інноваторів. Згідно з результатами емпіричних досліджень, частка таких осіб становить 15 % клієнтів територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг). Здебільшого це слухачі Університету третього віку.

Вивчення соціальної групи людей похилого віку-соціальних інноваторів надало змогу виявити стійкі соціальні та економічні характеристики групи. Результати емпіричних досліджень свідчать, що вони суб'єктивно відчують себе за віком молодшими від своїх однолітків (60–68 років); добре обізнані та активно використовують різні технічні новинки – від смартфонів до планшетів; показують високий рівень заглибленості в Інтернет; активно користуються інститутами культур індустрії – від перегляду ТБ, читання книг і газет до е-медіаспоживання. Більшість референтної групи літніх інноваторів (74 %) регулярно відвідує театри, концертні зали, тоді як серед однолітків і старших вікових груп таких тільки 19 %, а споживають е-медіа серед літніх інноваторів 87 %, тоді як серед консервативних однолітків і старших за віком цей відсоток дуже незначний (2 %).

Судячи з отриманих даних, люди похилого віку, зараховані до соціальних інноваторів, активно проєктують своє майбутнє й усвідомлено накопичують і мобілізують освітні, соціальні та матеріальні ресурси, демонструють самостійність і соціальну стійкість. Органічною формою самореалізації є для них сьгодні конс'юмеризм і активне дозвілля (подорожі, фізична культура, фітнес, заглибленість в Інтернет, е-споживання; читання книг і газет, перегляд е-медіапродукту). Тому референтна група прагне до все більшого споживання для накопичення різних видів капіталу (людського, культурного, освітнього), що збільшує можливості підвищення їх соціального статусу.

Чим глибше й краще будь-який орган масової комунікації відповідає на запити людей, тим ширше й більше стає його аудиторія. Таким чином, з одного боку, величина аудиторії є показником значущості органу мас-медіа, з іншого – масштабів його впливу [12, с. 132–137].

Серед респондентів, консервативних споживачів літнього віку, ранжир переваг у медіаспоживанні виглядає таким чином: телебачення – 49 %; газети, журнали – 23 %; радіо – 19 %, і лише 9 % належить е-медіаспоживанню.

Кардинальним чином відрізняється ранжир переваг серед літніх респондентів – соціальних інноваторів: радіо – 1 %; газети і журнали – 3 %; телебачення – 9 %, і 87 % належить е-медіаспоживанню.

Як свідчить емпіричне дослідження, серед консервативних споживачів найбільш поширеним каналом масової комунікації продовжує бути те-

лебачення. І хоча респонденти похилого віку (консервативні споживачі), опитані нами, використовують телебачення для перегляду новин (31 %) й отримання актуальної інформації про суспільно-політичні процеси в країні та регіоні (17 %), проте, більша частка часу (52 %) належить цілому блокові задоволення культурно-дозвіллевих потреб (розважальні передачі – 34 %, серіали – 27 %, художні фільми – 22 %, передачі туристично-рекреаційного спрямування – 19 %, науково-популярні передачі – 17 %). Значно меншою мірою ця група респондентів виявляє інтерес до спортивних подій та документального кіно.

Щодо літніх споживачів – соціальних інноваторів, то можемо стверджувати, що задоволення культурно-дозвіллевих потреб у них беззаперечно (81 %) відбувається через споживання інтернет-ресурсу.

Відбувається взаємозумовлений процес розвитку е-медіаспоживання й підвищення інформаційної культури літнього населення.

Підтверджуючи свою репутацію, люди похилого віку, які належать до групи соціальних інноваторів, зорієнтовані на активну діяльність – 96 % опитаних респондентів референтної групи відзначили, що є включеними до кібер-простору. Ті, які не входять до цієї групи, реалізують свій е-споживчий потенціал помітно рідше.

Інтернет стали активно використовувати не лише як засіб пошуку інформації й обміну нею, спосіб оплати різних послуг, а і як частину споживчої інфраструктури для задоволення своїх культурно-дозвіллевих потреб.

У ході емпіричного дослідження встановлено, що лідерами серед спонук до е-медіаспоживання є: розмаїтість інформації (3,58), швидший доступ до інформації (4,52), задоволеність попиту (4,87) (Середні бали розраховували відповідно до 5-бальної шкали Лайкерта, де 1 означає «зовсім не згодний» і 5 – «цілком згоден»).

Сутність медіааудиторії може бути емпірично зафіксована у двох специфічних сукупностях ознак. Перша характеризує внутрішню єдність аудиторії, відносно незалежну від конкретного органу мас-медіа: рівень освіти, вікову, соціально-професійну структуру, її соціально-психологічні ознаки, структуру духовних потреб та інтересів. Ці характеристики щодо джерела інформації існують як об'єктивна реальність і від мас-медіа не залежать. А ось друга специфічна група ознак, які характеризують аудиторію, реалізується у вигляді оціночного ставлення аудиторії до системи мас-медіа, її компонентів. Ця сукупність характеристик аудиторії мас-медіа виявляється у вигляді мотивації поведінки щодо джерел інформації, у вигляді оцінок, думок, очікувань, вимог, пов'язаних зі змістом і різними якісними ознаками інформації.

Основними мотивами надання переваг е-медіаспоживанню є: доступність інформації у сфері особистих інтересів (4,87), можливість проводити час в он-лайн спілкуванні в соціальних мережах (3,52), можливість участі в різноманітних форумах (3,27), онлайн отримання актуальної інфор-

мації про суспільно-політичні процеси в країні та регіоні (4,92), перегляд фільмів та серіалів у зручний час (3,67), отримання онлайн-консультацій різного характеру (3,42), можливість отримання посиленої надомної роботи (3,11) тощо (Середні бали розраховували відповідно до 5-бальної шкали Лайкерта, де 1 означає «зовсім не згодний» і 5 – «цілком згоден»).

Висновки. Проведене дослідження повною мірою засвідчує, що основними характеристиками інституціональної модернізації культурно-дозвіллевої сфери є зміна ціннісних орієнтацій, багатоманітність культурних інтересів літніх людей, що знаходить вираз у виборі видів та форм культурно-дозвіллевих практик споживання, диференціації останніх. Таким чином, культурно-дозвіллева діяльність відображає основні тенденції суспільних змін, які відбуваються в соціальній структурі сучасного українського суспільства.

Висновки за результатами проведених досліджень дають підстави цілком підтвердити припущення щодо позитивної ролі інституціоналізації е-медіаспоживання в процесі задоволення культурно-дозвіллевих потреб людей похилого віку. Становлення та розвиток нових форм культурно-дозвіллевої діяльності відбуваються за допомогою інноваційних інтернет-технологій, запровадження яких сприяє оптимізації їх функціонального наповнення, задоволенню й розвитку культурних потреб людей похилого віку – соціальних інноваторів. Запорукою успіху в житті вони частіше, ніж їхні однолітки, вважають свої особистісні якості, престижну освіту.

Органічною формою самореалізації літніх соціальних інноваторів є е-медіаконс'юмеризм як активне дозвілля (е-подорожі, заглибленість в Інтернет, е-споживання; перегляд е-медіапродукту).

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры : пер. с фр. Москва : Культурная революция: Республика, 2006. 269 с.
2. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллезнавство : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 208 с.
3. Зоська Я. В. Суспільство споживання: український контекст. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків : ХНУ, 2011. Вип. 17. С. 325–328.
4. Зоська Я. В. Цінності суспільства споживання в Україні. *Соціологічні дослідження*. Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, 2010. № 10. С. 99–106.
5. Костенко Н. Движение культуры в социологическом рассмотрении. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. 11 Конгрес САУ : тези доповідей* (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. С. 132–133.
6. Огаренко В. М., Романенко Ю. В., Скідін О. Л., Согорін А. А. Теоретичні засади соціологічної рефлексії адаптаційних процесів у засобах масової комунікації : монографія. Энергодар ; Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2010. 225 с.
7. Пачковський Ю. Ф. Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд як вступ до проблеми. *Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології»* : зб. наук. пр. Дрогобич : Посвіт, 2009. С. 167–172.
8. Пачковский Ю. Украинский потребитель и интернет-потребление: общий анализ проблемы. *Konsument w europejskiej przestrzeni* / red. Anna Dbrowska, Irena Ozimek. Warszawa : IBRKiK, 2009. С. 55–62.

9. Пачковський Ю. Ф. Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд як вступ до проблеми. *Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології»* : зб. наук. пр. Дрогобич : Посвіт, 2009. С. 167–172.

10. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. Киев : Ин-т социол. НАН Украины, 2008. 544 с.

11. Ручка А., Скокова Л. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі. *Вісник Маріупольського державного ун-ту. Серія: Філософія, культурологія, соціологія* : зб. наук. пр. Маріуполь : Маріупольський держ. ун-т, 2012. Вип. 3. С. 114–122.

12. Хрустальов Ф. С. Особливості медіаспоживання різних соціальних груп (на прикладі м. Запоріжжя). *Грані*. 2014. № 2. С. 132–137.

13. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти : монографія. Київ : ДАКККІМ, 2003. 224 с.

14. Цимбалюк Н. М. Соціальна трансформація інституту дозвілля. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : міжвуз. зб. наук. пр. Київ : Вид. центр ДАКККМ, 2001. № 11. С. 130–137.

15. Bearden W. O., Teel J. R. Jr., Durand R. M. Media usage, psychographics and demographic dimensions of retail shoppers. *Journal of Retailing*. 1978. № 54. P. 65–74.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Каркач А. В. Е-медиапотребление в удовлетворении культурно-досуговых потребностей людей преклонного возраста

В статье рассматриваются вопросы э-медиапотребления и потребительского поведения социальных инноваторов – людей преклонного возраста, которые в силу жизненных обстоятельств и биографии экспериментируют с открывающимися институциональными возможностями э-мас-медиа. Особое внимание уделяется э-медиапотреблению как досуговым практикам и культурному потреблению.

Ключевые слова: пожилые люди, потребление, мас-медиа, э-медиапотребление, культурно-досуговые практики, социальные инновации, поведение потребителей.

Karkach A. E-Media Consumption in Meeting the Cultural and Leisure Needs of the Elderly

Changes that take place in modern society underline the profound transformations in both economic and social life, which are associated with significant technological innovations (computerization, active use of Internet technologies, etc.). For this type of society, cultural factors, norms, values, cultural patterns of consumption, both symbolic and traditional, are of great importance. Actual issues are the study of consumption patterns, the formation of social practices of older consumers in the context of the formation of an information society in Ukraine.

Consumption is seen as a dominant social process in consumer society, which serves as a constructor of social identity. The consumption of educational services of Third Age Universities becomes a socio-cultural factor that influences the formation of the social identity of the elderly in modern society.

The consumption process is also associated with modern technology. Most clearly, this is represented in the processes of sales through the Internet (Internet consumption, or E-consumption – comes from the word e-mail). E-consumption is part of the so-called «new economy».

The term «new economy» is largely due to the proliferation of the Internet. In the new economy, wealth is determined by the possession of humanitarian capital, although capital invested in material resources does not disappear.

E-media are rapidly entering the life of Ukrainian society, having managed to occupy the leading position in prevalence for a quarter of a century. Including the ability to transfer information in various forms (text, images, audio, video), the Internet is starting to crowd out

of other channels of mass communication. Being not only a medium but also an environment of communication, cyberspace translates within it the value orientations that are most often associated with the acts of consuming characters that are also created on the network.

Given the rapid dynamics of changing the peculiarities of e-media, ongoing monitoring and research in this area is seen as a promising area for studying in contemporary sociology. The article deals with the peculiarities of modern e-media consumption in the Ukrainian society. The trends related to the development of e-media, the emergence of cyberspace and mobile technologies are analyzed. Assumptions are made about the impact of e-media on the elderly, most of whom are included in the consumption of new media, which are distinguished in the social subgroup of social innovators sociodemographic groups of the elderly.

The article deals with the issues of consumer behavior of social innovators – the elderly, who, by virtue of life circumstances and biographies, experiment with the institutional possibilities of the emerging e-media and use them. Particular attention is paid to leisure practices and cultural consumption in order to meet the needs of the elderly.

Key words: *elderly people, consumption, mass media, e-mediaconsumption. cultural and leisure practices, social innovations, consumer behavior.*

УДК 101.1:316.3

А. М. КОМІСАРЕНКО

ИНТЕРНЕТ КАК ОТРАЖЕНИЕ КОЛЛЕКТИВНОГО БЕЗУМИЯ И АБСУРДА

В статье представлено авторское видение феномена коллективного безумия в современном интернет-пространстве. Анализируются конкретные проявления коллективного безумия и абсурда в социальных сетях, на сайтах, в виртуальных сообществах, которые реализуются в Интернете. Презентуется онтологическая концепция причин и следствий постмодерного хаоса в современных потоках информации.

Ключевые слова: Интернет, коллективное безумие, абсурд, постмодернизм, информация, хаос.

Древнегреческий философ Гераклит говорил: «Ничто не мыслимо без своей противоположности» [6, с. 33]. Необходимо в таком ключе рассмотреть и проанализировать феномен Интернета. К сожалению, современность заставляет сконцентрировать наше научное внимание не на достоинствах или достижениях глобальной информационной сети. На сегодня актуальным становится исследование именно противоположной сущности Интернета – его негативного влияния на личность и на социальные процессы.

В области человеческой коммуникации многие мыслители неоднократно пытались решить проблему взаимопонимания между индивидами. Но возникновение Интернета, социальных сетей, различных сайтов и виртуальных сообществ стало поворотным пунктом и истинно новаторским явлением в социальной философии. В свою очередь, средства массовой информации уже неоднократно попадали под глубокую и всестороннюю критику. Достаточно вспомнить исследования В. Шейнова [12] и П. Слотердайка [10], которые отметили фундаментальное влияние информации на сознание индивида и на общественное мнение.

Потому актуализируется потребность философского исследования феномена коллективного безумия в современном интернет-пространстве. Актуальность данного исследования имеет научно-философское значение: описание и анализ феномена коллективного безумия в сети Интернета не только как отдельного вида абсурда, но и как специфической формы иррационализма. В современной социальной философии воздействие информационных потоков в Интернете на душевный мир человека и на его моральный облик занимает одно из центральных мест. Данная область на сегодня остаётся мало исследуемой с точки зрения морально-этических проблем.

До изобретения Интернета каждый индивид жил своими мыслями в своей голове, своим индивидуальным миром. Завесу тайны человеческой сущности пытались приоткрыть многие мыслители и философы, начиная от Сократа, Р. Декарта, И. Канта [4] и заканчивая психоанализом З. Фрейда

[11] и К. Юнга [14]. Анализ особенностей взаимодействия человеческого, индивидуального Его с информационным пространством СМИ можно найти в работах Ж. Бодрийяра [3] и А. Барда [2]. Но истинная сущность человеческой природы всё время ускользает.

Объектом исследования выступает феномен Интернета как специфическая форма отражения абсурда и коллективного безумия. Мировая информационная сеть трактуется здесь как активная форма отражения и опредмечивания коллективного бессознательного.

Предметом исследования является трактовка и интерпретация сущности коллективного безумия и абсурда в интернет-пространстве.

Данное исследование направлено на решение таких основных философских *проблем*: 1) определить основы и первопричину феномена коллективного безумия в Интернете; 2) раскрыть и исследовать проблему логического абсурда и бессмысленности, которые возникают в потоках информации; 3) выявить агитационное и пропагандистское использование интернет-ресурсов в политико-социальных процессах.

Целью нашего исследования является анализ и описание философско-онтологической природы коллективного безумия и абсурда в Интернете с точки зрения логики, морали и этики.

Хотелось бы начать исследование феномена коллективного безумия и абсурда в Интернете с эмпирического, практического эксперимента. Для начала в поисковике «Google» сделайте запрос: «алкоголь *вреден* для здоровья». Просмотрите полученные результаты поиска. Потом в том же поисковике «Google» сделайте противоположный запрос: «алкоголь *полезен* для здоровья». Проанализируйте полученный результат и сравните его с предыдущим. Вы увидите огромное количество научных статей, доказательств, фундаментальных исследований. В них будет одновременно утверждаться как первый тезис, так и второй. Парадокс? Противоречие? Антиномия? Да!

Из-за большого потока данных в интернет-пространстве одно утверждение очень часто противоречит другому. Следовательно, информация, которую находят поисковые службы on-line, чаще всего имеет антонимичные, противоречивые или ложные количественно-качественные характеристики. С точки зрения формальной логики Аристотеля, такой метод постижения сущности бытия (с помощью Интернета) скорее бессмысленный, чем рациональный. Наглядный пример этого абсурда можно назвать «*Google-парадокс*» или «*интернет-антиномии*».

Следующий эмпирический эксперимент на практике осуществил сам автор этих строк. Имея свою страничку в социальных сетях, он умышленно наполнял собственный контент изображениями, надписями определённого значения или содержания. В частности, были опыты с политическими лозунгами, эротические фото и записи с религиозным догматизмом.

После такого обновления собственной странички в виртуальной сети автор этих строк имел трудности в общении с друзьями и близкими в ре-

альном мире. Окружающие индивиды воспринимали, в первую очередь, не самого автора странички, а саму страничку и её содержание. То есть бытие живого человека было подменено на бытие социальной, виртуальной сети. Страничка жила своей активной жизнью, обладала социальной активностью, формировала убеждения окружающих людей и полностью стирала личность своего живого хозяина! Окружающие люди верили не живому человеку, который доказывал всем ясно и очевидно, что просто шутит в виртуальном мире. Все и каждый твёрдо верили непосредственно самой страничке и содержанию в социальной сети!

Если у Ж. Бадрийера информационные симулякры порождают гипер-реальность [3, с. 20–23], то феномен Интернета сегодня тотально искажает само бытие и разрушает реальность. В результате, человек как индивид полностью растворяется и стирается. Он становится «ничем», превращается в «ничто». Тут мы имеем дело не с физической смертью индивида, а со смертью его индивидуальности за пределами социальной сети. Индивидуальность, сама по себе, как она есть, исчезает в момент реальной коммуникации без помощи Интернета. В живом общении с окружающими людьми, социальная сеть продолжает тотально заменять конкретного человека и влиять на восприятие его сущности другими.

Так же стираются и растворяются общественные эτικο-моральные нормы. Полностью исчезает логическое мышление, шкала ценностных ориентиров и целостность идеологии. В результате, картина мира становится расплывчатой, неясной, запутанной и полностью лишённой какого-либо смысла. Интернет убивает личность, а после этого Интернет убивает само бытие и сам смысл бытия. Наступает хаос в головах индивидов, полная дезориентация, приводящая к коллективной шизофрении. Два эксперимента, что выше изложены, как примеры, эмпирически и практически подтверждают выявленную абсурдность интернет-бытия.

К сожалению, компьютерные технологии и Интернет позволили некомпетентным людям получить широковебательную трибуну. В результате, люмпенизированное, примитивное мышление простого обывателя заполнило все источники информационной реальности и все информационные каналы. Фильтры цензуры, корректировки, редактуры, рамки литературного языка и стиля коммуникации – все разрушились.

Коллективное бессознательное вырвалось наружу и наглядно продемонстрировало, какие мысли бродят в умах пользователей Интернета. Мнение домохозяйки о политике или об искусстве стало ориентиром для рекламных агентств и примером для научного анализа. Интернет-технологии и социальные сети эмпирически показали, что человечество в большей своей массе – не совершенно и думает примитивно. Оно обладает парадоксальным, противоречивым и алогичным мышлением. Да, теперь человек действительно – не рациональное существо!!! Фрейдистское «Оно» обрело физическую оболочку на форумах, в чатах, на порно-сайтах и в социальных сетях. То, о чём люди большую часть своей истории пред-

почитали молчать, что считалось неприличным, низменным, не тактичным, табуированным, теперь стало обыденным, повседневным, известным и общественно значимым.

Интернет обнажил иррациональность человека. Внезапно наши аккаунты «раздели» нас друг перед другом! Стёрлись границы приличия, исчезли все различия: классовые, социальные, профессиональные, идеологические, этические и морально-нравственные. Регалии, официоз, ритуалы, бюрократия, этикет – всё это стало бессмысленным, ненужным и абсурдным.

Интимное теперь превратилось во *всеобщее*, а *личностное* стало достоянием *общественного*. Сформировался цифровой интернет-разум, форма и содержание которого заполнены абсурдом, парадоксом, инстинктом, эмоциональной реакцией и... ложью. Логика и законы рационального мышления теперь мертвы. Да, в философии Ф. Ницше умер Бог [9]. Сегодня в Интернете умерла логика. В Интернете невозможно вести рациональный диспут на основе силлогизмов и чётких разумных правил. Мемы, демотиваторы, тролл-фейсы, гифки, видеоролики обладают куда большей силой воздействия и убедительностью, чем компетентно изложенные факты, гипотезы и научные теории. Авторитет «Википедии», цинизм «Луркоморья»¹ или «Dramatica»² убедят быстрее, чем научная статья профессора или многолетнее, глубокое исследование.

Апофеозом интернет-эпохи стал *троллинг*. Троллинг – это не просто спор ради спора или желание любыми способами интеллектуально победить соперника. Троллинг – это циничное извращение, целью которого является *убийство правды*. Троллинг *разрушает* грань между истинной и ложью. Тролль воплощает в себе сущность античных софистов. Если Сократ считал, что в споре рождается истина, то современный Интернет утверждает: «*Троллинг убивает истину!*» Отныне не бытие определяет мышление, а *Интернет определяет мышление*.

Критическое мышление теперь трактуется как ущербное и примитивное. Плюрализм мнений и убеждений рассматривается как абсолют. Коммунист может быть капиталистом, анархист может быть госчиновником, патриот – предателем, предатель – героем, преступник – святым, святой – грешником... «Война – это мир», – говорится у Оруэлла [3, с. 58–59]. Автор этих строк советует вам вбить в поисковик «Google» фразу: «Христос был...». Google выдаст вам варианты ответов, среди которых будут: «Христос был евреем», «Христос был украинцем», «Христос был негром», «Христос был геем»!

«Человек разумный» (*homo sapiens*) через Интернет инволюционировал в «Человека безумного» (*homo insanus*). И это сегодня глобальная проблема.

¹ **Луркоморье** (англ. *Lurkmore*) – неформальная, неформатная, фривольная и юмористическая интернет-энциклопедия.

² **Dramatica** – сатирическая интернет-энциклопедия.

Когда-то великий мыслитель К. Маркс в своих «Тезисах о Фейербахе» призывал изменить мир [7]. Но, как показала практика, изначально *необходимо изменить самого человека в этом мире*. Нужно познать сущность человеческой природы и откорректировать её. Но как и какими методами изменить? Тоталитарными или воспитанием? Евгеникой или через просвещение и образование? Это сложнейшие вопросы, которые требуют срочного решения. Но сначала необходимо выяснить: Что есть человек? Какова природа человека? Что есть сущностью личности?

В своей работе «Об изначальном злом в человеке») И. Кант указывал на фундаментальное несовершенство человеческой природы [4]. В наши дни это несовершенство отражается в интернет-жизни через безумие и абсурд. И. Кант дал основательный ответ на вопрос «Что есть человек?» Сущность этого ответа: человек – это то, что он *делает*. Если мы эмпирическим путём проанализируем, что конкретно человечество делает в Интернете, то получим результат: 95 % – это безумие и абсурд. К сожалению, данная природа человека неизменна, ибо она базируется на несовершенстве его инстинктивных потребностей и биологии.

На фоне такого мощного потока противоречивой информации и несовершенства человеческой сущности появляется возможность успешного проведения любого вида внушения или пропаганды. В итоге, возникают искусственные революции, гибридные войны, безосновательная ненависть, неконтролируемая агрессия и злость. Такой расклад может привести к полному уничтожению нашей цивилизации и планеты Земля в целом.

Самым элементарным методом разжигания ненависти через Интернет можно назвать «hate-speech» (англ. «язык ненависти»). Понятие «hate-speech» обозначает устную, языковую форму расизма, шовинизма и нацизма. По сути, это словесная, языковая микроагрессия, словесное унижение и оскорбление представителей других наций и религий.

Hate-speech используется умышленно, для формирования в обществе ложных стереотипов по отношению к другим людям. Например: «русские – это балалайка, водка и медведи», «евреи – это торгаши», «украинцы – это сало и вишиванка», и т. д., и т. п. Как результат, человек воспринимает других людей не такими, какие они есть на самом деле, а через сформированные стереотипы. Следовательно, он имеет дело не с *реальностью* как таковой, а с навязанными *иллюзиями*. Такое искажённое восприятие через Интернет порождает ненависть, розни, конфликты, войны и геноцид.

Коллективное безумие и абсурд, воплощённые в сети Интернета, под действием пропаганды или агитации приводят к аморальному цинизму. Коллективный психоз, антигуманный цинизм часто проявляются в социальных сетях в виде чёрного юмора и насмешек. Можно погуглить и найти массу подобных примеров злорадства или смеха над Небесной Сотней или над сожжёнными людьми в Одессе.

И. Кант в своей «Критике способности суждения» [5] и Ф. Шеллинг в «Философии искусства» [13] утверждали то, что искусство воплощает

идеи. Необходимо ещё указать на тот факт, что сегодня Интернет, также как и искусство, тоже воплощает идеи. Но Интернет в силу своей специфики делает идеи наглядными, а, следовательно, убедительными. Одновременно любые подобные идеи (политические, моральные, религиозные, и т. д.) успешно внедряют в сознательные подсознательные уровни человеческой психики. Если, как мы уже указали выше, *Интернет определяет мышление*, то Интернет также способен управлять и поступками личности.

Иными словами, мы можем рассматривать Интернет как мощный способ пропаганды, агитации, манипуляции и формирования общественного мнения. О подобном использовании техники писал Ж. Бодрийяр: «Тщательное манипулирование технологией служит моделью для тщательного манипулирования социальным» [3, с. 54].

Интернет стал массовым, психотропным, информационным оружием. Кто обладает и контролирует это оружие – тот владеет коллективным разумом и способен управлять общественными нормами, идеологией, ценностями, убеждениями. Современная власть опирается на тотальный контроль над доступом к информации [2]. Кто владеет информацией, у того есть возможность либо спасти нашу природу и планету, либо окончательно уничтожить. Наличие других цивилизаций во Вселенной, кроме нашей, учёные ещё не обнаружили.

Выводы. Полагаем, что интернет-технологии и социальные сети доказывают, что человечество в большей своей массе – не совершенно и думает примитивно. Оно обладает парадоксальным, противоречивым и алогичным мышлением. Современный человек на самом деле – не рациональное существо (*homo insanus*). Интернет обнажил иррациональность человека. Иррациональность и парадоксальность человеческой сущности и являются основной причиной коллективного безумия в интернет-пространстве. Наглядным доказательством коллективного безумия в Интернете является троллинг как современная форма софистики. Сущность троллинга – не находить истину, а убивать её.

Интернет-пространство абсурдно из-за огромного потока данных, когда одно утверждение противоречит другому. Информация (её количество и качество), которую позволяют найти поисковые службы, чаще всего антонимична и противоречива, иногда ложна. С точки зрения формальной логики Аристотеля, такой метод постижения сущности бытия через Интернет скорее бессмысленный, чем рациональный. Наглядный пример этого абсурда «Google-парадокс».

Потоки информации в Интернете сами по себе противоречивы, аморфны, поверхностны. Следовательно, появляется возможность успешного проведения любого вида внушения, пропаганды или агитационных установок. В результате такой деятельности со стороны государственных структур возникают искусственные революции, гибридные войны, безосновательная ненависть, неконтролируемая агрессия и злость. Иными словами, Интернет можно интерпретировать как инструмент особого вида массового,

психотропного оружия, поскольку в современном мире теперь именно он практически доминирует в определении мышления и поступков человека.

Список использованной литературы

1. Аристотель. Сочинения в четырёх томах / под ред. В. Ф. Асмуса. Москва : Мысль, 1976. Т. 2. 687 с.
2. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма : пер. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики, 2005. 252 с.
3. Бодрийяр Ж. Симулякр и симмуляции / пер. с фр. А. Качалова. Москва : ПО-СТУМ, 2015. 240 с.
4. Кант И. Об изначальном злом в человеке. *Сочинения в шести томах* / под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Москва : Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 5–57.
5. Кант И. Сочинения в шести томах / под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Москва : Мысль, 1966. Т.5. 562 с.
6. Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. Філософія: dtv-Atlas : пер. з 10-го нім. вид. / наук. ред. пер. В. П. Розумний. Київ : Знання-Прес, 2002. 270 с.
7. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.* 2-е изд. Т. 3. С. 1–4.
8. Медведев Н. В. Теория отражения и её естественно-научное обоснование / под ред. В. Викторова. Москва : Изд. Социально-экономической литературы, 1963. 286 с.
9. Ницше неизвестный и неожиданный / Н. А. Таранов, А. А. Руденко, В. В. Руденко. Симферополь : Реноме, 1998. 526 с.
10. Слотердайк П. Критика циничного розуму / пер. з нім А. Богачова. Київ : Тандем, 2002. 544 с.
11. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / пер. с нем. ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва : Просвещение, 1990. 448 с.
12. Шейнов В. П. Пиар «белый» и «чёрный»: Технология скрытого управления людьми / ред. И. В. Резько. Москва : АСТ, Минск : Харвест, 2007. 672 с.
13. Шеллинг Ф. В. Й. Философия искусства / пер. П. С. Попова. Москва : Мысль, 1966. 496 с.
14. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное : сборник : пер. с англ. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 544 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Комисаренко А. Н. Интернет як відбиття колективного невігластва та безумства

У статті подано авторську візію феномену колективного невігластва в сучасному інтернет-просторі. Проаналізовано конкретні прояви колективного невігластва та абсурду в соціальних мережах, на сайтах та у віртуальних співтовариствах, які є розповсюдженими в Інтернеті. Презентовано онтологічну концепцію розуміння причин і наслідків постмодерного хаосу в сучасних потоках інформації.

Ключові слова: *Интернет, колективне невігластво, абсурд, постмодернізм, інформація, хаос.*

Komisarenko A. Internet as a Reflection of Collective Madness and of Absurd

In the area of human communication, many thinkers have repeatedly tried to solve the problem of mutual understanding between individuals. But the emergence of the Internet, social networks, various sites and virtual communities has become a turning point and a truly innovative phenomenon in social philosophy. The media has repeatedly come under deep and comprehensive criticism. It is enough to recall the studies of V. Sheynov and P. Sloterdijk, who noted the fundamental influence of information on the consciousness of the individual and on public opinion.

This research has a scientific and philosophical significance: the description and analysis of the phenomenon of collective madness on the Internet, not only as a separate type of absurdity, but also as a specific form of irrationalism. The article reveals that Internet technologies and social networks have shown empirically that humanity for the most part is not perfect and thinks primitively. Humanity has a paradoxical, contradictory and illogical thinking. The modern man is not a rational being (homo insanus). The Internet has exposed the irrationality of human. The irrationality and paradox of human nature are the main cause of collective madness in the Internet space. The most graphic evidence of collective madness on the Internet is trolling, as the modern form of sophistry. The essence of trolling does not find the truth, but trolling kills it.

Because of the huge flow of data in Internet space, one statement often contradicts the other. Consequently, the information which search services find on-line, most often has antonymic, contradictory, or false quantitative and qualitative characteristics. From the point of view of Aristotle's formal logic of, this method of comprehending the essence of being (using the Internet) is rather meaningless than rational. A good example of this absurdity can be called «Google-paradox» or «Internet antinomies.»

In other words, we can consider the Internet as a powerful way of propaganda, agitation, manipulation and the formation of public opinion. The Internet has become a psychotropic, information weapon. Who possesses and controls these weapons, he owns the collective reason and is able to govern social norms, ideology, values, and beliefs. The modern power relies on total control over access to information.

Eventually, the author of article proved that the Internet space is absurd due to the huge flow of data when one statement contradicts the other.

The research revealed and described that a powerful flow of information on the Internet is in itself contradictory, amorphous, superficial. Consequently, it is possible to successfully conduct any kind of suggestion, propaganda or propaganda installations. As a result of such activities on the part of state structures, artificial revolutions, hybrid wars, baseless hatred, uncontrolled aggression and anger arise. In other words, the Internet can be interpreted as a method of mass, psychotropic weapons. In the modern world, the Internet determines the thinking and actions of a person now.

Key words: social philosophy, Internet, being, insanity, absurd, paradox.

УДК 364.622 (477)

О. О. КОМАРОВА, Л. Є. БРАТЧЕНКО

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ БІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджено проблему бідності в Україні, зокрема методи її вимірювання, сучасний стан захищеності та платоспроможності окремих соціально-демографічних верств населення. Бідність як економічне та соціальне явище в сучасному світі формує серйозну загрозу соціальній безпеці як країни, так і окремої людини. Проаналізовано ознаки бідності, які мають низку специфічних особливостей в українському суспільстві, зокрема: низький рівень життя населення в цілому, висока питома вага людей, котрі вважають себе бідними, психологічне неприйняття економічної нерівності та поширеність бідності серед населення, яке працює. Розглянуто способи пом'якшення бідності серед населення, а саме: дії пасивного характеру (адресні грошові виплати, субсидії) й активного (допомога в працевлаштуванні, відкритті власної справи, зокрема безоплатні консультаційні послуги юридичного характеру, а також сприяння в здобутті необхідної кваліфікації та перекваліфікації певних видів професій).

Ключові слова: *рівень бідності, абсолютна бідність, відносна бідність, межа бідності, рівень життя населення, соціальні стандарти.*

Актуальність дослідження проблеми бідності пов'язана з тим, що Україна належить до країн не просто з високим, а з таким, що зростає, рівнем бідності. Економічні трансформації, які відбуваються на тлі політичних суперечностей і сутичок в Україні, призвели до зменшення реальних доходів та заробітної плати, зниження платоспроможного попиту населення. Унаслідок значного спаду виробництва, інфляції, зниження продуктивності праці, зростання рівня та тривалості безробіття, в Україні на сьогодні за межею бідності живе близько 60 % населення. До того ж психологи визнали, що бідність негативно впливає на організм та психічний стан людини. Бідність формує серйозну загрозу соціальній безпеці країни, адже це стосується не лише окремої людини, а й суспільства в цілому. Це зумовлено тим, що незаможне та бідне населення постійно відчуває тривогу, невпевненість та незадоволення внаслідок нездійснення очікувань та надій щодо результатів соціальних реформ. Експерти та науковці виокремлюють низку специфічних рис, які притаманні бідності саме в українському суспільстві, які ми пропонуємо розглянути з огляду на сучасні реалії.

Проблему бідності в Україні, зокрема її вимірювання та специфічні ознаки, методичні підходи до визначення бідності, особливості прояву цього явища та його наслідки, фінансові важелі подолання, досліджували такі вітчизняні вчені, як: В. Горин, Н. Карпшин, О. Кириленко, Т. Кізима, А. Колот, Н. Кравчук, Е. Лібанова, Б. Малиняк, О. Палій, В. Письменний, А. Ревенко, В. Русін, Ю. Саєнко, В. Скуратівський, Н. Ткачук, Л. Черенько та ін.

Дослідження бідності своїм корінням сягає в класичну політекономію та соціологію. Так, А. Сміт, Д. Рікардо, Д. Мілль, Т. Мальтус, Ж. Прудон, Е. Реклю, К. Маркс стверджували, що бідність є логічним наслідком індустріального розвитку, а розподіл доходів між різними класами визначає розподіл власності. За Г. Спенсером, бідність – явище не соціальне, а особиста проблема тих, хто не зміг вписатися в існуючі соціальні рамки. Він вважає втручання держави в природний розвиток суспільства недоцільним, бо бідність – явище позитивне, воно стимулює людський розвиток. Зокрема, Ф. Гіддінгс визнавав існування бідності поруч із багатством. За Ф. Хайєком, бідність – невідворотна реальність у будь-якому суспільстві [3, с. 200].

Упродовж XX ст. змінювалася концепція бідності, але методи вимірювання, по суті, залишилися незмінними. До речі, термін «бідність» тривалий час не вживали в офіційних документах СРСР. Поняття бідності було зведено до поняття прожиткового мінімуму, а дохід був єдиним індикатором добробуту, його застосовували для вимірювання нормальної життєдіяльності населення. Між тим проблема бідності загострюється, а відтак потребує свого дослідження.

Метою статті є характеристика основних проявів бідності в сучасній Україні; визначення специфічних рис цього поширеного соціально-економічного явища та суспільної проблеми в Україні.

Попри поступове запровадження низки соціальних реформ, підвищення мінімальних зарплат та пенсій, лівова частка населення України має грошове забезпечення значно менше від норм, встановлених ООН та міжнародними стандартами. Відповідно до стандартів ООН, наразі у світі встановлено межу бідності на рівні витрат у 5 доларів США за день. Так, за міжнародними нормами, бідність настає за межею, коли людина в місяць має дохід менше від 150 доларів (враховують не лише їжу, а й витрати на комунальні платежі, проїзд тощо), тобто забезпечення лише базових біологічних потреб кожної людини. В Україні, згідно з нормами чинного законодавства, прожитковий мінімум у день становить 1,8 дол. США, тобто більш ніж у 3 рази менше від встановлених міжнародних норм. До того ж, хоча уряд і підвищив мінімальну заробітну плату до рівня 3200 грн, але ж офіційний прожитковий мінімум, визначений Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік», становить 1544–1700 грн, що за поточним офіційним курсом НБУ дорівнює 56–62 долари США. У 2008 р., після початку світової кризи, рівень бідності зріс до 21 %, але згодом ситуація змінилася на краще, про що свідчить низка соціально-економічних показників. Так, перед початком військового конфлікту, в 2013 р., рівень бідності становив 9 %, а у 2014–2016 рр. збільшившись майже вдвічі – до 17 %. Тобто в нашій державі, де близько 1,7 млн внутрішньо переміщених осіб (а за прогнозами експертів, їх кількість дедалі буде збільшуватись), 2,8 млн людей мають статус інвалідів, більша частина населення недостатньо вживає якісних продуктів харчування, також не в змозі купити необ-

хідний одяг та взуття, обмежується дешевими й не завжди ефективними ліками. Тобто елементарні базові потреби населення не задовольняються [5; 6].

Під поняттям «бідність» експерти та науковці розуміють «злиденне існування фізичної особи, за якого через брак коштів неможливо підтримувати достойний спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду» [6].

Вітчизняні науковці розрізняють абсолютну, відносну та суб'єктивну бідність. Так, абсолютна бідність має місце тоді, коли люди не володіють достатніми ресурсами для підтримання мінімуму фізичного здоров'я та працездатності. Цей вид бідності часто виражають у спожитих калоріях на добу або рівні харчування. Основним елементом визначення абсолютної межі бідності є вартість набору товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних потреб, характерних для цього суспільства. Кінцева мета боротьби з абсолютною бідністю полягає в цілковитому подоланні її шляхом поєднання мінімальних соціальних гарантій і створення умов, за яких бідні матимуть змогу самостійно забезпечити себе. Соціальна захищеність від абсолютної бідності, на думку експертів, істотно залежить від зростання національного багатства й удосконалення механізмів цілеспрямованої соціальної допомоги. Відносна бідність визначається загальним рівнем життя в різних суспільствах, більшою мірою базується на культурному визначенні. При відносному визначенні бідності через посилення на рівень життя, характерний для більшості населення, рівень залежить від конкретного суспільства та від конкретної історичної доби. У цьому разі бідність розглядають як відсутність доходу й ресурсів, необхідних для підтримання життєвих стандартів, які в межах цієї культури вважають нормальними та гідними. Суб'єктивна бідність визначається винятково суб'єктивними судженнями людей про соціально прийнятний мінімальний рівень життя в цьому суспільстві. Реальне відчуття бідності в індивідів або соціальних груп зумовлює не лише співвідношення рівня життя з деякими абсолютними показниками, воно радше є результатом порівняння своїх можливостей у задоволенні потреб із забезпеченістю й зразками рівнів споживання інших людей або зі своїм становищем у минулому.

ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення із суспільного життя.

Проте поряд із такими загальними ознаками, українська бідність має цілу низку специфічних особливостей. Одна з найважливіших, на наш погляд, це *низький рівень життя населення в цілому*. Про це свідчить низка показників, а саме: низький рівень раціону їжі; постійний відтік громадян за кордон; низька народжуваність; високий рівень захворюваності та смертності; незадоволеність широких верств населення загальноекономічною ситуацією та своїм матеріальним станом. Низька якість харчування в поєд-

нанні з погіршенням медичного обслуговування, недоступністю для широких верств населення багатьох ліків, відмовою від занять спортом, хронічними психологічними й емоційними перевантаженнями, роботою в несприятливих умовах тощо – усе це позначається на стані здоров'я нації. При цьому, як констатує представниця Інституту соціології НАНУ О. Іващенко, спостерігається незначне збільшення середньої тривалості життя в країні (жінки – 77 років, чоловіки – 67 років). Цей показник не тільки набагато нижче від рівня західноєвропейських країн, але ще і є меншим за середню тривалість життя в світі, яка, згідно з даними ООН, становить 71 рік. Низький рівень життя призводить до міграційного відтоку населення. Так, унаслідок міграції загальна чисельність населення щорічно в Україні скорочується приблизно на 90 тис. осіб [9]. Через військовий конфлікт у східній частині країни багатьом чоловікам призовного віку, що підлягають мобілізації, заборонено вільно залишати територію України. До того ж значна частина мігрантів-чоловіків залишає територію країни нелегально, без дозволу на роботу та володіння мовою. Незважаючи на агресію з боку Російської Федерації, за даними Національного інституту українсько-російських відносин, лише в Росії працюють понад 300 тис. українців. Але тут варто нагадати, що трудова міграція почалась іще в 2014 р., коли стрімко впала економіка. І відтоді цей потік не дуже змінився. Виїжджають із країни ще й з питань особистої безпеки. Це дуже важливий чинник. Загалом працездатне населення України на 2018 р. становить близько 30 млн жителів, при цьому офіційна робота є тільки в 16 млн українців. Важливою ознакою бідності в країні є зниження народжуваності. Так, усе менше людей прагне заводити сім'ї, а отже, і народжувати дітей. За 2017 р. на території України народилося близько 200 тис. дітей. Однак, як уже було сказано вище, у країні різко падає народжуваність. До кризи й військових конфліктів у середньому за добу народжувалися до 1000 немовлят, а станом на 2018 р. ця цифра впала до 800 новонароджених малюків [8]. Не менш важливою рисою є *психологічне неприйняття економічної нерівності*. Як відомо, рівень доходів є одним з критеріїв стратифікації суспільства. Бідність не лише поділяє суспільство на класи, а і є стимулом для того, щоб людина прагнула у своїх досягненнях. Проте в сучасних умовах бідність перешкоджає розвитку та стабільності суспільства. Останніми роками досить новим для України явищем стала *раптова неочікувана бідність*. Це бідність через втрату майна та джерел для існування внаслідок бойових дій на сході України. Межа психологічної та економічної вразливості до цієї форми бідності є досить високою. Адже людям, які раптово та неочікувано втратили майно, необхідно покривати такі необхідні витрати, як оренда житла, оновлення домашнього майна, одягу та взуття тощо [2, с. 22].

На нашу думку, уряду потрібно також звернути увагу на загрозу появи *застійної бідності*, так званої «*бідності поколінь*». Діти з таких сімей, не маючи доступу до повноцінної освіти, закладів культури, найбільшою

мірою наражені на ризик у дорослому житті опинитися на нижчій соціальній сходинці, ніж їхні батьки. Люди, які тривалий час перебувають у стані бідності, втрачають віру в себе, не говорячи про віру до соціальних інституцій.

Наразі в українському суспільстві зросла питома вага людей, *котрі вважають себе бідними*, цей факт теж можна вважати специфічною рисою бідності. Це підтверджено низкою соціологічних досліджень, адже за різними методиками, як зазначає О. Балакирева, сьогодні від 40 до 60 % українців вважають себе бідними. На сьогодні прожитковий мінімум, який для себе люди нині вважають достатнім, перевищує мінімальний рівень, гарантований державою, і становить 7–7,5 тис. грн на одну людину. Згідно зі статистичними даними, загальна тенденція така: ті, хто був багатим, за минулий рік іще більше збагатились, а бідні – відповідно, збіднішали. Адже є опосередковані показники: зростання економічної активності, кількість інвестицій, створення робочих місць, трудова міграція. На все це треба зважати [5; 9]. Якщо говорити про суб'єктивну оцінку свого стану, то чимало людей неадекватно це роблять. Тут варто наголосити на суто *емоційному аспекті суб'єктивної бідності*. З об'єктивних причин економічна, політична ситуація погіршилась через війну, яка призводить до занепаду. Тому це посилює відчуття незадоволеності, і все більше людей говорять, що стали жити гірше.

Поширеність бідності серед населення, яке працює, виникла як наслідок низьких стандартів оплати найманої праці, відтак – зайнятість абсолютно не захищає від бідності. Як результат, українські працівники, маючи навіть стабільне джерело трудового доходу, за умов низьких стандартів оплати праці фактично позбавлені можливості вести повноцінне життя. Водночас рівень життя населення, яке працює, безпосередньо залежить від рівня оплати праці [12]. Скорочення обсягів виробництва й відповідне зниження попиту на робочу силу обернулися зниженням зайнятості, насамперед у промисловості, будівництві та сільському господарстві, які традиційно визначали структуру ринку праці України, призвело до поширення вимушеної неповної зайнятості, зростання рівня й тривалості безробіття. Тому бідність в Україні серед освіченого й кваліфікованого населення, яке працює, – явище досить поширене. Цілком слушно зауважила Е. Лібанова: «В Україні зайнятість не убезпечує людину від бідності. Рівень бідності серед працюючих не поступається рівню бідності серед пенсіонерів» [7]. За словами експерта, до категорії бідних в Україні найчастіше потрапляють члени багатодітних сімей, особи без вищої освіти, мешканці невеликих міст і містечок (до 100 тис. населення), безробітні, а також родини, в яких проживають одночасно три покоління. Зрозуміло, що соціально-економічні негаразди, перш за все, вплинули на ті родини, що мають у своєму складі дітей, інвалідів, безробітних, чи то повністю складаються з непрацездатних осіб. Але не кращим виявляється становище тих, хто працює за наймом у режимі повної зайнятості. Протягом усього пореформено-

го періоду вкрай гостро постає питання низького рівня оплати найманої праці. Таким чином, за існуючого рівня оплати праці в Україні навіть двоє працюючих батьків не завжди можуть забезпечити гідний рівень життя своїм дітям [7; 8]. Отже, формується так звана спадкова бідність. Діти з бідних родин не отримують необхідної фахової підготовки й згодом не можуть одержати гарну високооплачувану роботу. Як показують дослідження, існує чітко виражена пряма залежність між рівнем освіти й матеріальним становищем. Наявність же в сім'ї бодай однієї людини з вищою освітою вдвічі знижує ризик бідності.

Висновки. Цілком зрозуміло, що процес подолання бідності – це довготривалий процес, який потребує чітких дій, координації зусиль як на державному рівні, так і на рівні органів місцевого самоврядування, а також визначення їх пріоритетів на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу. При цьому достеменно невідомо, скільки в країні є отримувачів соціальної допомоги або ж таких, що отримують кошти від держави. Звісно, не можна ігнорувати можливості бюджету надавати матеріальну підтримку незаможним членам суспільства. Але головну, визначальну роль відіграють діючі в суспільстві установки.

Ставлення держави до проблеми бідності в сучасному суспільстві залежить не лише від фінансових можливостей держави, а й від суспільного вибору.

Звичайно, бідність цілком подолати неможливо. Проте можна зменшити масштаби та пом'якшити її прояви, зменшити розшарування населення за рівнем доходів, а також вживати заходів, спрямованих на запобігання бідності. Соціально орієнтована модель України поширює опіку на досить широкі верстви населення. У цьому контексті встановлення офіційної межі бідності набуває особливого значення. Людей вважають бідними, коли рівень їхнього життя є нижчим за мінімально припустимий поріг, тож визначення цієї межі є вихідною точкою будь-якого аналізу бідності. Тому, аби мати об'єктивну картину дійсності, необхідно провести перепис населення. Але ця процедура дорого коштує та реалізувати її надзвичайно складно. На наш погляд, це перший конкретний реальний крок. Крім цього, для подолання бідності необхідно, зокрема, зменшити в Україні податковий тиск, спростити дозвільну систему, створити конкурентоспроможні умови для ведення бізнесу, а відтак створити нові робочі місця й збільшити заробітну плату працівників, а також зміцнити гривню щодо долара США. Так, на нашу думку, діями переважно пасивного характеру (адресними грошовими виплатами, субсидіями) можна зменшити кількість абсолютно бідних. Тоді як зменшення відносної бідності, яка пов'язана насамперед з економічною нерівністю населення, потребує більше часу й зусиль, переважно активного характеру. До таких дій належать допомога в працевлаштуванні, відкритті власної справи, зокрема безоплатні консультаційні послуги юридичного характеру, а також сприяння в здобутті необхідної кваліфікації та перекваліфікації певних видів професій. Щодо зниження

рівня суб'єктивної бідності, наявність якої в українському суспільстві викликає соціальні конфлікти, що останніми роками мають тенденцію до загострення, то її викоринити цілком, звичайно, неможливо, але для пом'якшення її наслідків потрібні час, а також довіра до влади на всіх рівнях, узгоджені дії майже всіх соціальних інститутів суспільства.

Список використаної літератури

1. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 81–85.
2. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання : монографія. Харків : Видво ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. 232 с.
3. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики : навч. посібник. Київ : МАУП, 2002. 200 с.
4. Фінансові важелі подолання бідності в Україні / Білоус І. І., Кравчук Н. Я., Ткачук Н. М. та ін. ; за ред. Кириленко О. П. Тернопіль : Вид-во Тернопільського економ. ун-ту, 2010. 430 с.
5. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000–2015. Національна доповідь. Київ, 2015. 73 с.
6. Коваленко Н. В. Бідність як соціально-економічна категорія. Харків. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/1/08.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
7. Либанова Э. Уравниловка СССР и падение уровня жизни украинцев. *Новое время*. 2015. 24 октября. URL: <http://nv.ua/opinion/libanova/uravnilovka-sssr-i-padenie-urovnja-zhizni-ukraintsev67779.html> (дата обращения: 20.08.2018).
8. Населення України на 2018 рік кількість на сьогодні. URL: <http://2018.pp.ua/novini-2018/2834-naselennya-ukrayini-na-2018-rk-klkst-na-sogodn.html> (дата звернення: 20.08.2018).
9. ООН: Близько 60 % українців живуть за межею бідності. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/03/30/7139761/> (дата звернення: 20.08.2018)
10. Задорожна С. Стратегії подолання бідності в Україні. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2016. № 3. С. 20–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-rreu_2016_3_5 (дата звернення: 20.08.2018).
11. Фесенко А. М. Бідність працюючого населення в Україні: причини, прояви, наслідки, засоби подолання. URL: <http://www.sworld.education/conference/year-conference-sw/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2015> (дата звернення: 20.08.2018).
12. Харченко А. М. Соціальна проблема глобалізації – бідність – шляхи її подолання. URL: <http://fp.cibs.ck.ua/files/1201/12kamspo.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
13. Центр Разумкова. Соціологічне опитування. Ситуація в країні. URL: http://razumkov.org.ua/ukr/poll_php?poll_id=1056 (дата звернення: 20.08.2018).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Комарова А. А., Братченко Л. Е. Специфические признаки бедности в украинском обществе

В статье исследуется проблема бедности в Украине, в частности методы ее измерения, современное состояние защищенности и платежеспособности отдельных социально-демографических слоев населения. Бедность как экономическое и социальное явление в современном мире формирует серьезную угрозу социальной безопасности как страны, так и отдельного человека. Проанализированы признаки бедности, которые имеют ряд специфических особенностей в украинском обществе, в частности: низкий уровень жизни населения в целом, высокий удельный вес людей, которые считают себя бедными, психологическое неприятие экономического неравенства и рас-

пространение бедности среди работающего населения. Рассмотрены способы смягчения бедности среди населения, а именно: действия пассивного характера (адресные денежные выплаты, субсидии) и активного (помощь в трудоустройстве, открытии собственного дела, в частности бесплатные консультационные услуги юридического характера, а также содействие в получении необходимой квалификации и переквалификации определенных видов профессий).

Ключевые слова: *уровень бедности, абсолютная бедность, относительная бедность, черта бедности, уровень жизни населения, социальные стандарты.*

Komarova O. O., Bratchenko L. E. Specific Signs of Poverty in Ukrainian Society

In this paper, the authors examined the problem of poverty in Ukraine, in particular its measurement, the current state of protection and solvency of individual socio-demographic groups, in particular the working population. Poverty as an economic and social phenomenon in the modern world forms a serious threat to the social security of both a country and an individual. The signs of Ukrainian poverty, which have a number of specific features in Ukrainian society, are analyzed: low living standards in general, high proportion of people who consider themselves poor, psychological rejection of economic inequality and the prevalence of poverty among the working population. The main manifestations of poverty in modern Ukraine and ways to assess poverty are also considered. The authors consider ways to mitigate poverty among the population, namely: passive actions (targeted cash payments, subsidies of nature (employment assistance, opening of own business, in particular free legal advice services, as well as assistance in obtaining the necessary qualifications and re-qualification of certain types occupations.) Attention is also paid to subjective poverty as a social and economic phenomenon, the presence of which in the Ukrainian society causes social conflicts that are currently the last. Usually it is impossible to use this kind of poverty, but it takes time to mitigate its consequences, as well as confidence in power at all levels and the concerted actions of almost all social institutions of society.

The authors state that the state's attitude towards the problem of poverty in modern society does not always depend only on the financial capabilities of the state, but also on the public choice. In turn, the state's orientation towards paternalism, or individual responsibility towards the poor, depends on historically established social justice standards, the level of tax pressure traditional to one or another country (poverty control programs are funded from tax revenues), economic stability. Depending on these factors, the state chooses a strategy to combat poverty.

Key words: *poverty level, absolute poverty, relative poverty, poverty line, living standards of the population, social standards.*

УДК 314.15(477+438)

А. С. ЛОБАНОВА, А. КУЗЬОР

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ І МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ (НА ПРИКЛАДІ КРИВОРІЗЬЖЯ, ДОНБАСУ Й ГОРНОЇ СІЛЕЗІЇ)

У статті розглянуто особливості сучасної соціально-демографічної та міграційної ситуації в промислових регіонах. Зокрема, порушено проблему значного зменшення працездатного населення в промислових регіонах України та Польщі: Криворізькому регіоні внаслідок незадовільного екологічного стану, Донбасі – внаслідок військового конфлікту, Сілезії (Польща) – внаслідок відтоку людей середнього віку та старіння населення. Доведено, що міграційні процеси, які характерні як для України, так і для Польщі, призводять до порушення соціально-професійного балансу, що виявляється в зменшенні питомої ваги чоловіків працездатного віку, які мають високу професійну кваліфікацію. Зазначено, що сучасні соціально-демографічні та міграційні процеси мають бути систематично моніторованими вченими й пріоритетними для формування державної політики в галузі відтворення людських і природних ресурсів.

Ключові слова: промисловий регіон, соціально-демографічна ситуація, міграційні процеси, соціальна рівновага, соціально-професійний баланс, рівень життя.

Останніми роками науковці, зокрема економісти й соціологи, значну увагу приділяють обґрунтуванню та науковій пропаганді зрівноваженого розвитку, реалізація якого уможлиблюється завдяки раціональному використанню та збереженню природних і людських ресурсів у сфері суспільного виробництва. Звісно, основний акцент зроблено на ситуації в промислових регіонах країн, де сконцентрована основна маса промислових підприємств з видобутку сировинних копалин і виробництва промислової продукції.

В Україні одними з найбільших промислових регіонів є Криворізький, Донецький, а в Польщі – Верхня Сілезія. Промислове виробництво, яке домінує в цих регіонах, вочевидь, негативно впливає на стан здоров'я їх мешканців, що погіршує соціально-демографічну та міграційну ситуацію, але найголовніше – порушує соціальну рівновагу в них, що деструктивно позначається на всіх сферах суспільного життя. А в Донецькому регіоні погіршення ситуації посилюється ще й військовим конфліктом, який триває на Сході України з березня 2014 р. Державна політика як України, так і Польщі орієнтована на підтримку населення в цих регіонах, однак проблеми залишаються й тому потребують наукового обґрунтування та вирішення. Постає нагальна потреба проаналізувати соціально-демографічні та міграційні процеси в названих промислових регіонах, порівнюючи їх особливості й державницький підхід до їх покращення в Україні та Польщі.

Соціально-демографічна й міграційна проблематика є особливо за-
требуваною вітчизняними та польськими соціологами останніми роками,

оскільки спостерігається значне збільшення міграційних процесів. Проблеми стану й змін соціально-демографічної структури суспільства досліджують в Україні В. Матусевич, Г. Мімандусова, О. Симончук та інші, а у Польщі – Г. Доманьські (H. Domański), А. Дукачевська (A. Dukaczewska), З. Савінські (Z. Sawiński) та ін. Як ми зазначали в статті «Міграційні настрої молоді України та Польщі як виклик соціально-економічним проблемам» [7, с. 147], міграційні процеси є предметом системних досліджень багатьох економістів, політологів і соціологів як у Польщі: М. Дущик (M. Duszczuk), А. Малькевіч (A. Małkiewicz), Г. Халупчак (H. Chałupczak), Е. Сенковська (E. Sękowska), Х. Бояр (H. Bojar) та інші, так і в Україні: Е. Лібанова, А. Позняк, І. Прибиткова, А. Надточий, Ю. Гуменюк, А. Федорако та інші, завдяки яким зроблені істотні теоретичні обґрунтування міграції, її детермінант, стану, особливостей і наслідків як у внутрішньо регіональному, так і міжнародному масштабі.

Водночас питання, пов'язані з аналізом соціально-демографічної та міграційної ситуації в *промислових регіонах* України та Польщі, є недостатньо дослідженими, а відтак актуалізуються, потребуючи соціологічного осмислення.

Метою статті є соціологічний аналіз специфіки соціально-демографічних та міграційних процесів у промислових регіонах України та Польщі (Криворізький, Донецький і Верхньосілезький), а також виявлення ознак порушення соціальної рівноваги в них, його наслідків та пошук конструктивних заходів щодо покращення соціально-демографічної ситуації в них.

Ключовими поняттями для розгляду окресленої проблеми є такі: «соціально-демографічні та міграційні процеси», «міграція», «соціально-демографічна ситуація», «соціальна рівновага», «професійний баланс» та «рівень життя».

Уточнимо зміст та соціологічні обґрунтування окреслених понять і соціальних явищ. Соціально-демографічні процеси характеризують динаміку змін у соціально-демографічній структурі суспільства, зокрема в статусних групах, представники яких, як зауважує В. Матусевич, «помітно різняться від інших особливостями свого способу життя, тобто соціальними практиками і відповідними їм соціальними настановами і орієнтаціями» [8, с. 18]. Одним із критерієм виокремлення статусних груп у соціології зазвичай вважають сферу або форму зайнятості, оскільки саме вона враховує не лише демографічні показники (вік, стать та рівень освіти зайнятих у народному господарстві), а й соціальні (характер праці, фах, стаж та досвід роботи, а також рівень доходів, що позначається на рівні життя). Невипадково соціально-демографічні процеси тісно пов'язують з міграційними, оскільки їх зумовлюють та під їх впливом зазвичай суттєво змінюються.

У загальному розумінні міграція (лат. *migratio* – переселення, переміщення) – це «просторове переміщення, переселення осіб чи їх груп, пов'язане зі зміною місця проживання на достатньо тривалий термін» [13,

с. 229]. Міграція виступає переважно як форма перерозподілу трудових ресурсів як усередині країни, так і за її межами. Її кількісні показники виявляються завдяки динаміці та інтенсивності міграційних процесів і потоків. Останніми часами міграція стала однією з найбільш затребуваних тем у вітчизняній соціологічній науці, оскільки, за експертними оцінками, нині за кордоном, переважно в Польщі, Чехії й Словаччині, працюють до 5 млн українців [9]. Причини полягають не лише у військовому конфлікті на Сході України, але й у низькому чи недостатньому рівні заробітної плати на українських підприємствах, високому рівні криміногенності в країні, високих податках, корумпованості тощо.

Звісно, що не тільки громадяни України виїжджають за кордон у пошуках вищої заробітної плати та кращих умов життя, характерно це й для Польщі. Як повідомляє Forsar.Pl, «рівень польської еміграції, пов'язаної з виїздом “на заробітки”, є поводом для занепокоєння. Відповідно до інформації GUS (Головного статистичного управління. – *Авт.*) та Євростату, в різних країнах Євросоюзу проживає більш ніж 2,5 млн поляків» [5]. Тож наслідки трудової еміграції добре помітні не лише в Україні, а й у Польщі: на ринках праці значно зменшилася пропозиція висококваліфікованої робочої сили. І якщо в Польщі її нестача компенсується за рахунок українських та білоруських фахівців, то в Україні відчувається їх значний дефіцит. Особливо це помітно у великих промислових регіонах. Так, у Криворізькому промисловому регіоні останніми роками спостерігається постійно від'ємне міграційне сальдо. Тільки за 8 місяців 2017 р. від'ємний баланс міграції становив 1747 осіб [3]. Спостереження показують, що чоловіки середнього віку, які з Кривого Рогу їдуть до Польщі працювати, прагнуть обирати промислові регіони, одним з яких є Верхня Сілезія, де розташовані великі промислові підприємства, які потребують висококваліфікованої робочої сили металургійного профілю.

Ще більш насичені міграційні потоки спостерігаються останніми роками з Донбасу, зокрема з тимчасово окупованої його території. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 6 серпня 2018 р. в Україні налічується понад 1,5 млн переселенців з Донбасу та Криму [15]. Звісно, більша частина переселенців залишається на території України, переважно в Харківській, Дніпропетровській, Київській та Запорізькій областях, а решта від'їжджає за кордон. Достеменно не відомо, скільки людей емігрувало, наприклад, до Росії чи Польщі з тимчасово окупованого Донбасу.

Вочевидь, не лише міграція, а й вкрай незадовільна екологічна ситуація значно погіршує демографічну, а відтак і соціальну ситуацію в промислових регіонах. Поняття «демографічна ситуація» є одним з основних у соціальних науках. Однак широко вживатися його стали порівняно недавно, приблизно з кінця 1960-х рр. У найбільш загальному розумінні демографічна ситуація – це сформоване в цьому районі співвідношення народжуваності, смертності та міграційної рухливості, що створюють у цей час

певну статеву-вікову структуру населення й динаміку його чисельності. Демографічні процеси родовим чином пов'язані із соціальними проблемами суспільства, зокрема з рівнем життя його різних соціальних груп і спільнот.

Тому є сенс у соціологічному аналізі вживати більш широке поняття, а саме *соціально-демографічна ситуація*, яка характеризується не лише статеву-віковою структурою, рівнем народжуваності, старіння, смертності, міграцією, тобто показниками відтворення населення, а й рівнем життя, ступенем задоволення людей своїм матеріальним і духовним станом, характером комунікативних зв'язків, місцем у громадських динамічних процесах. Вважаємо, що позитивну соціально-демографічну ситуацію можна схарактеризувати такими ознаками, як: соціальна рівновага, професійний баланс і задовільний рівень життя.

Поняття «рівновага» є одним з найбільш вживаних та досліджуваних як у природних, так і в гуманітарних науках. У широкому розумінні воно означає такий стан будь-якої системи (фізичної, природної, соціальної, політичної, економічної тощо), за якого її основні параметри й характеристики залишаються незмінними, підтримуючи її функціонування. А соціальну рівновагу, яка властива соціальним системам, тобто людським співтовариствам, розглядають як «стан суспільства або соціальної системи, при якому діючі в них сили є збалансованими, і як наслідок спостерігається їх стабільність» [14].

Професійний баланс або професійну рівновагу пропонуємо розглядати як такий стан соціальної системи, за якого її професійна структура адаптована до її базових потреб у кваліфікованих трудових ресурсах і характеризується їх динамічним рухом та перерозподілом для досягнення соціально-економічної стабільності. Соціологи вважають, що рівень життя об'єктивно характеризує рівень розвитку, споживання, ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб людей.

Аналіз вищеназваних соціальних явищ свідчить, що соціально-демографічна ситуація, а відтак і рівень життя населення промислових регіонів України, на жаль, не покращується, а погіршується. Так, у м. Кривий Ріг, на території якого розташовано більше ніж 70 великих промислових підприємств і основу якого становить гірничо-металургійний комплекс, за останні 15 років чисельність населення скоротилася на 74 тисячі (у 2003 р. вона становила 704 тис., а на початок 2018 р. – 630 тис. осіб), тобто на 15 % [10; 17]; смертність у два рази перевищує народжуваність: наприклад, кількість живонароджених у 2016 р. становила 5925 осіб, померлих – 10655 осіб, природне скорочення становило 4730 осіб [2]; щорічно збільшується захворюваність на професійні, а також серцево-судинні, легеневі, алергічні та онкологічні хвороби, причому здебільшого в людей молодого та середнього віку. Так, наприклад, у місті щорічно реєструється близько 2,5 тис. хворих на злоякісні утворення, не випадково Кривий Ріг лідирує в Україні за онкозахворюваністю [2]. Усе це призводить до порушення соці-

ально-демографічного балансу та соціально-професійної рівноваги за рахунок зменшення чисельності людей працездатного віку та збільшення чисельності людей пенсійного віку, яких у Кривому Розі налічується близько 260 тис. [6], що становить 41 % від загальної чисельності населення.

Результати соціологічних і екологічних досліджень показують, що ще більш небезпечна, можна сказати, катастрофічна соціально-демографічна та професійна ситуація спостерігається в Донбасі, де четвертий рік триває військовий конфлікт. У фронтовій і частково в прифронтовій зоні, як свідчать експерти-екологи, цілком зруйновано житловий фонд, виробничу інфраструктуру, затоплено шахти, унаслідок чого призупинено роботу промислових підприємств, значну частину їх обладнання вивезено до Російської Федерації; зруйновано очисні споруди, у результаті чого сталося хімічне й радіаційне забруднення атмосферного повітря, ґрунтів і водних ресурсів; близько 297 тис. гектарів степів і лісів було знищено пожежами; у результаті розривів снарядів відбулося розсіювання хімічних речовин (концентрація титану в пробі ґрунту на місці розриву снарядів у 150 разів перевищує фонові показники); зруйновані місця зберігання небезпечних хімічних речовин, відходів; пошкоджено ландшафти, рослинність; заповідним об'єктам завдано збитків мінімум на 14 млрд грн [4]. Унаслідок військового конфлікту й тимчасової окупації людські ресурси Донецького регіону зазнали колосальних втрат: їх чисельність зменшилася приблизно на 1,5 млн людей (переселенці й мігранти) [15], загинуло близько 2 тис. мирного населення [1], сотні тисяч працездатних осіб лишилися без роботи, а їх сім'ї – без засобів для існування, решта приєдналися до сепаратистських угруповань. Це свідчить про те, що соціально-демографічна ситуація в промисловому Донбасі вкрай складна, життєвий рівень людей катастрофічно погіршився й потрібні роки для відновлення професійного балансу та соціальної рівноваги в ньому.

Звісно, вирішальною силою в покращенні соціально-демографічної й міграційної політики в Україні мусить бути відповідна державна політика, одним з основних інструментів якої повинен бути щорічний їх моніторинг, як це робить, наприклад, Польща, де не так гостро, але простежуються проблеми депопуляції за рахунок збільшення людей старшого віку та переважання смертності над народжуваністю. Так, за даними Є. Рунге (Jerzy Runge) в Сілезії «ситуація демографічна ...еволюціонує, подібно до країни в цілому, до старішання популяції», оскільки в 2015 р. кількість осіб у працездатному віці була менша на 144,7 тис., порівняно з 2000 р. [12, с. 21, 22]. І, як зауважує А. Рончашек (Andrzej Rączaszek), вказана тенденція (депопуляція) у довгостроковій перспективі призведе до значних змін у структурі населення як у представлених містах, так і в усьому воєводстві. Він переконаний у тому, що «ці проблеми також є викликом для економічної політики, оскільки процес реструктуризації Верхньої Сілезії ще не завершено, а нова структура трудових ресурсів спонукає встановити нові напрями економічного розвитку всього Сілезького воєводства» і тому держа-

вна політика, яку формує Урядова рада з питань народонаселення, має стосуватися, насамперед, підтримки населення та сімей, що має ефективно впливати на демографічні процеси та зменшувати несприятливі тенденції в них [11, с. 66].

Висновки. Очевидно, що перенасичення великих індустріальних регіонів як України (Криворіжжя, Донбас), так і Польщі (Верхня Сілезія) промисловими підприємствами, довготривале використання природних ресурсів, зростання забруднення повітряного та водного басейнів, а на Донбасі ще й наслідки військового конфлікту, який триває з березня 2014 р., – усе це призвело до значного погіршення соціально-демографічної ситуації в них. Суттєво впливає на демографічну ситуацію й міграція, яка останніми роками набуває не лише в Україні та Польщі, а й у Європі та світі загрозливих масштабів. Так, Міжнародна організація з міграції оцінює можливе потенційне збільшення кількості міжнародних трудових мігрантів у короткостроковій перспективі на 41 %. Серед потенційних трудових мігрантів майже половина – віком від 18 до 29 років. Саме серед таких молодих людей кількість довгострокових трудових мігрантів, які вирішили не повертатися до України, є майже вдвічі більшою, ніж серед людей віком від 45 до 65 років [9]. Ще одним додатковим ризиком для українського ринку праці є збільшення кількості студентів, що навчаються за кордоном і не планують повертатися до України.

Таким чином, і українські, і польські вчені справедливо зауважують, що в промислових регіонах спостерігається процес депопуляції: поступово зменшується кількість людей працездатного віку, особливо чоловіків; збільшується кількість людей старшого віку, а відтак посилюється навантаження на населення, яке працює; зменшується народжуваність і зростає смертність за рахунок поширення хвороб у результаті поганої екологічної ситуації й недостатнього соціального захисту та медичного забезпечення людей. І якщо в Польщі вирішення цієї проблеми є одним з першочергових завдань Уряду, зокрема Урядової ради з проблем народонаселення, то в Україні державна політика в цьому напрямі потребує термінового вдосконалення. Звісно, гальмування процесів відтворення населення, збільшення міграцій людей працездатного віку в соціумах промислових регіонів порушує соціально-демографічний і професійний баланс, а відтак і соціальну рівновагу між віковими та статевими групами. А це означає, що посилюється трудове й податкове навантаження на населення, яке працює, зокрема підприємців, що мають за рахунок своєї праці утримувати все більше і більше людей, які не працюють (дітей, підлітків, інвалідів, пільговиків і пенсіонерів), що, звичайно, не сприяє сталому розвитку промислових регіонів і зростанню добробуту їх мешканців. Тому рівень життя людей, на жаль, погіршується.

Людські, зокрема трудові, ресурси є найважливішою цінністю будь-якого суспільства, тому вони потребують постійної скоординованої уваги науковців (демографів, соціологів, економістів) і захисту з боку держави

для реалізації сталого розвитку – глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження й відновлення природних ресурсів і людських спільнот у масштабах, необхідних для відтворення й збереження меж господарської ємності біосфери.

Список використаної літератури

1. В ООН оприлюднили жахливу статистику щодо загиблих за час проведення АТО. *ТСН*. 15.03.2017. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-oon-oprilyudnili-zhahlivu-statistiku-schodo-zagiblih-za-chas-provedennya-ato-896564.html> (дата звернення: 19.08.2018).
2. Демографічна ситуація та соціальний захист. *Соціально-демографічне становище міста Кривого Рогу на січень 2017 року / Бізнес інкубатор*. URL: <https://bi-krmisto.gov.ua/tpnews2/detail/id/41.html> (дата звернення: 19.08.2018).
3. Демографічна ситуація : офіційний сайт Криворізької міської ради та її виконавчого комітету. 11.08.2017. URL: https://kr.gov.ua/pro_misto_kriviy_rig/zagalna_informatsiya/demografichna_situatsiya (дата звернення: 19.08.2018).
4. Екологи назвали 8 «майже незворотніх наслідків» війни на Сході. *Соціалка*. 26.01.2015. URL: <https://socportal.info/2015/01/26/ekologi-nazvali-8-majzhe-nezvorotnih-naslidkiv-vijni-na-shodi.html> (дата звернення: 19.08.2018).
5. Emigracja w Unii Europejskiej: Polska nie jest już liderem. *Forsar.Pl*. 27.02.2018. URL: https://forsar.pl/artykuly/1107135_emigracja-w-unii-europejskiej-polska-nie-jest-juz-liderem.html (дата звернення: 19.08.2018).
6. Кривой Рог стареет и теряет людей. *Домашняя газета. Общество*. 2018. 25 апреля. № 17 (1125). С. 22.
7. Лобанова А. С., Кузьор А. Міграційні настрої молоді України та Польщі як виклик соціально-економічним проблемам. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя : КПУ, 2017. Вип. 75. С. 146–154.
8. Матусевич В. Динаміка соціально-демографічної структури статусних груп та їх наслідки. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / за ред. д-ра ек. н. В. Ворони, д-ра соц. н. М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. С. 18–25.
9. Міграція з України зростає і наближається до критичної. *Новое время*. URL: <https://nv.ua/ukr/index.html> (дата звернення: 18.10.2018).
10. Населення Кривого Рогу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Кривого_Рогу (дата звернення: 19.08.2018).
11. Rączaszek A. Ruch naturalny ludności w województwie śląskim. *Sytuacja demograficzna województwa śląskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej* / Redakcja naukowa J. Hryniewicz, A. Potrykowska. Rządowa Rada Ludnościowa. Warszawa, 2017. 285 s.
12. Runge J. Specyfika procesów demograficznych w województwie śląskim na tle Polski. *Sytuacja demograficzna województwa śląskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej* / Redakcja naukowa J. Hryniewicz, A. Potrykowska. Rządowa Rada Ludnościowa. Warszawa, 2017. 285 s.
13. Соціологічна енциклопедія / укл. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.
14. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / укл.: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. 2-ге вид., стереотипне. Львів : Новий Світ-2000, 2004. 480 с.
15. У Мінсоцполітики назвали кількість переселенців з тимчасово окупованого Криму та Донбасу. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/society/u-minsocpolitiki-nazvali-kilkist-pereselenciv-z-okupovanogo-krimu-ta-donbasu-518426.html> (дата звернення: 19.08.2018).

16. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 березня 2017 року та середня чисельність у січні–лютому 2017 року. Головне управління статистики у Дніпропетровській області. 2017. URL: http://www.dnestrstat.gov.ua/statinfo%202015/ds/2017/ds1_m02.pdf (дата звернення: 19.08.2018).

Стаття надійшла до редакції 202.10.2018.

Лобанова А. С., Кузёр А. Специфика социально-демографических и миграционных процессов в промышленных регионах Украины и Польши (на примере Криворожья, Донбасса и Верхней Силезии)

В статье рассматриваются особенности современной социально-демографической и миграционной ситуации в промышленных регионах. В частности, поднимается проблема значительного уменьшения трудоспособного населения в промышленных регионах Украины и Польши: Криворожском регионе вследствие неудовлетворительного экологического состояния, в Донбассе – в результате военного конфликта, в Силезии (Польша) – вследствие оттока людей среднего возраста и старения населения. Доказывается, что миграционные процессы, которые характерны как для Украины, так и для Польши, приводят к нарушению социально-профессионального баланса, который проявляется в уменьшении удельного веса мужчин трудоспособного возраста, имеющих высокую профессиональную квалификацию. Отмечается, что современные социально-демографические и миграционные процессы должны быть систематически мониторены учеными и являться приоритетными для формирования государственной политики в области воспроизводства человеческих и природных ресурсов.

Ключевые слова: *промышленный регион, социально-демографическая ситуация, миграционные процессы, социальное равновесие, социально-профессиональный баланс, уровень жизни.*

Lobanova A., Kuzior A. Specifics of social-demographic and migration processes in the industrial regions of Ukraine and Poland (for example, Krivorizhzhya, Donbas and Hornyi Shlionsk)

The peculiarities of the current social-demographic and migration situation in the industrial regions of Ukraine and Poland are considered in the article.

The authors note that the overpowering of large industrial regions, such as Ukraine (Krivorizhzhya, Donbas) and Poland (Hornyi Shlionsk), by industrial enterprises, long-term using of natural resources, increasing water and air, and also the consequences of a military conflict which continues from March 2014 in Donbas, have led to a significant depravation of the social -demographic situation there. It significantly influences on the demographic situation and migration, which has become a threat not only in Ukraine and Poland in recent years, but also in Europe and worldwide.

Thus, both Ukrainian and Polish scholars rightly point out that there is a process of depopulation in the industrial regions: the number of people of working age, especially of men, is gradually decreasing; the number of elderly people is increasing, and therefore the burden on the working population increases; fertility decreases and mortality increases due to the spread of diseases as a result of poor environmental conditions and insufficient social protection and medical support of people.

And if the solution of this problem is one of the priorities of the Government in Poland, in particular, the Government Council on Population Issues, then the state policy in Ukraine in this direction needs urgent improvement. Of course, the hindering of population's reproduction processes, the increasing of working age people's migrations in the societies of industrial regions infringes the social-demographic and professional balance, and thus the social balance between age and sex groups.

So, it means that the labor and tax burden on the working population, in particular, entrepreneurs, which due to its work is to keep more and more unemployed people (children,

adolescents, invalids, privileged persons and pensioners), that, of course, does not contribute to sustainable development of industrial regions and the welfare of their inhabitants. Therefore, the standard of living, unfortunately, is deteriorating.

The authors emphasize that human resources, including labor resources, are the most important value of any society, and therefore they need the constant and coordinated attention of scientists – demographers, sociologists, economists and state protection for the implementation of sustainable development – a global strategy for the survival of humanity, aimed at preservation and the restoration of natural resources and human communities to reproduce and preserve the limits of the economic capacity of the biosphere.

Key words: *industrial region, social-demographic situation, migration processes, social balance, social-professional balance, standard of living.*

УДК 316.503

В. М. ОНИЩУК, Є. О. РУДЮК

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК СТРИЖЕНЬ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті розкрито питання екології суспільства на тлі великого арсеналу досягнень науково-технічного прогресу в повсякденному житті. Узгодженість досягнень суспільства з природою, гармонії з екосистемою потребує відповідних знань та культури. Наголошено, що єдність природи й суспільства забезпечують екологічні знання та екологічну культуру кожної людини. Наведено пояснення науковцями різних сфер діяльності понять культура й екологічна культура. Підкреслено, що екологічна культура символізує рівень збалансованого розвитку суспільства, систему цінностей. Збалансований розвиток суспільства являє собою гармонійне поєднання економічних, соціальних та екологічних складових. Розкрито залежність збалансованого розвитку суспільства від екологічної культури.

Ключові слова: культура, екологічна культура, природа, суспільство, збалансований розвиток.

Людське життя, історія й культура завжди залежали від природи. Вона впливала на характер світобачення людей, їх вірування, засоби виробництва, предмети побуту, мистецтво та мораль. Відносини людини й природи постійно були в центрі уваги багатьох наук, зокрема соціології.

Інвайронментальна соціологія стала надзвичайно актуальною в наш час. Адже людина, на перший погляд, покращуючи собі умови проживання, на превеликий жаль, породжує негативні наслідки, створює нові антропогенні проблеми. Науково-технічний прогрес увійшов у наше повсякденне життя через покращення житлових умов (євроремонти), збільшення асортименту одягу та взуття, які далеко не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Великий арсенал побутової хімії, начебто, призначений покращити умови праці домогосподарок, проте її вплив на здоров'я є неоднозначним. Харчові добавки, барвники, поліпшувачі смаку, а що вже говорити про різні напої, парфуми, мийні засоби тощо... Їх використання потребує детального осмислення. Алкогольні напої, звичайні цигарки, електронні цигарки стають авторитетними атрибутами в спілкуванні, причому не лише серед молоді. Уміння раціонально користуватися результатами науково-технічного прогресу, як у побуті, так і безпосередньо в громадських місцях, потребує від людини відповідної екологічної культури – вміння використовувати ті чи інші речі, прилади, продукти, речовини в розумних межах, а від деяких узагалі відмовитися. У цих умовах узгодженості та взаємодії людського суспільства, перш за все, з такими покращувальними атрибутами життя в єдності з природою потребує відповідних екологічних знань, які повинні виявлятися в екологічній культурі кожної людини.

Німецький філософ, соціолог та просвітник І. Гердер вважав, що сама природа заклала в людині гуманістичні основи її розуму й культур.

Е. Кант вбачав головне призначення природи щодо культури в підготовці людей до свободи. Радянський філософ, історик та соціолог Л. Гумільов у своїй праці «Ентогенез і біосфера Землі» розвиток культури розглядав як наслідок дії космічних сил, а поява нових етносів, на його думку, пов'язана з так званою пасіонарністю індивідів [2]. Багато сторінок своїх наукових досліджень присвятили проблемам єдності природи й культури В. І. Вернадський і О. Л. Чижевський. У праці «Наукова думка як планетарне явище» В. І. Вернадський пояснював виникнення культури проблемами самої природи й космосу, а О. Л. Чижевський підкреслював нерозривний зв'язок соціокультурних процесів на Землі з фізичними явищами, які відбуваються на Сонці. Він заклав основу біосферної концепції культури. Серед гостропроблемної екологічної літератури потрібно назвати працю Л. В. Кейсевича та І. Р. Олексієнко «Остання цивілізація» [4]. Під впливом антропогенного тиску на природу, як стверджують автори, наша біосфера значно погіршилася. І завдання людства полягає в досягненні необхідної рівноваги між природними та цивілізаційними чинниками для продовження життя на планеті. Екологічна криза активізувала увагу багатьох сучасних учених до проблем залежності існування природи від соціокультурної практики, від розвитку науки та техніки. Ці питання обговорюють представники різних напрямів науки, які намагаються проаналізувати причини екологічної кризи, надати поради щодо збереження природи та оптимізації народногосподарської діяльності. У цьому науковому багатоголоссі, нарешті, почали пробиватися голоси сучасної інвайронментальної соціології. Не применшуючи екологічних питань, соціологи перенесли свою увагу з еколого-технологічних проблем на духовні та морально-етичні відносини людського суспільства й природи. У їх роздумах дещо змінюється традиційна функція культури щодо природи. Якщо раніше головне призначення культури вбачали в створенні матеріальних і духовних цінностей заради виживання людини та полегшення її життя серед природи, то сучасна інвайронментальна соціологія значно підвищує статус культури як щодо людини, так і щодо природи. У цьому плані варто згадати актуальні праці: О. В. Шинкаренка «Природа і культура», О. М. Бистрової «Світ культури» та інші. Автори шукають шляхи гармонізації культури й природи на засадах того, що культура та природа не є різними явищами, а разом утворюють єдину біосоціотехногенну систему. Аналіз наукової й періодичної літератури, критичних висловів широкої громадськості дають змогу сформулювати проблему, яка виникла між культурою й природою на сучасному етапі. Сутність цієї проблеми полягає в тому, що сучасна соціокультурна практика однобоко, викривлено виражає потреби як самої людини, так і природного світу. Як практика, так і перспективні людські цілі щодо природи повинні зазнати докорінних змін.

Метою статті є обґрунтування наукового положення про те, що екологічна культура є основою збалансованого розвитку як єдино можливої стратегії виживання людства в сучасну добу.

Сучасна напружена екологічна ситуація вимагає спеціального вивчення особливостей ставлення людини до природи в різних культурах. Зв'язки між культурою й природою, між соціальними та екологічними факторами є фундаментальними й постійними. Саме на основі цих зв'язків сьогодні виникла необхідність гармонізувати відносини людини й природи, синтезувати екологічно позитивні тенденції всіх типів культур та вірувань. Більшість людей переконана, що саме культура – те головне, основне, що відрізняє людське й соціальне буття від існування дикої природи [1, с. 35–36]. Пояснення та докази цієї тези наводять найрізноманітніші – залежно від того, що розуміють під культурою. За підрахунками американських учених, у п'ятдесятих роках існувало 170 визначень поняття «культура», до початку дев'яностих – близько 250, а зараз їх більше ніж п'ятсот. Сам термін походить від латинського *agriculture*, що означає обробку, племіння (сільськогосподарське виробництво). Давньоримським оратором Ціцероном цей термін був використаний для позначення того, що є відмінним від природного, піддане певній обробці, а щодо людини – освіті та вихованню. Як зауважує В. Ю. Волков, наукове поняття «культура» набуло поширення у XVIII ст. як протилежне поняттю «натура», тобто природа. Розвиток цієї тенденції привів до того, що культуру почали розглядати як міру соціальності суспільного життя й буття людини, показник рівня розвитку суспільства та людини. Німецький філософ Е. Кант, говорячи про її сутність, зауважував, що культура виражає здібність людини ставити мету [3]. Цікавим є підхід визначного психолога З. Фрейда, який вважав, що культура – це зовнішнє насильство над внутрішньою природою людини. Проводячи фактично знак рівності між культурою та цивілізацією К. Маркс, зазначав, що культура – якщо вона розвивається стихійно, а не направляється свідомо, залишає після себе пустелю. А О. Шпенглер писав, що кожна культура перебуває в глибоко символічному зв'язку з матерією та простором, в якому й через який вона прагне реалізуватися. Говорячи про важливість проблеми адаптації людства до сучасних умов дослідник сучасності, член Римського клубу А. Печчеї підкреслював, що суть проблеми, що постала перед людством на нинішній стадії його еволюції, полягає саме в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру відповідно до тих змін, що самі вносять у цей світ, і джерела кризи лежать у середині, а не поза людською сутністю [5]. Як наголошував М. Ф. Тарасенко, культура в загальному вигляді, тобто об'єктивно, є не що інше, як спосіб буття суспільної форми діяльності, механізм її здійснення як суспільних відносин у матеріальному світі, у соціальній дійсності і в соціальних зв'язках між людьми, у технології, у науці, у пізнанні, у відносинах моралі, у свідомості тощо. У суб'єктивному плані культура є суспільно вироблена загальна форма зв'язку, що характеризує єдність людини із зовнішньою природою, іншими людьми, матеріальними, духовними та особистісно-індивідуальними формами її діяльності. Філософ Е. С. Маркарян вважає,

що поняття «культура» полягає в тому, що вона дозволяє провести чітку грань між людською діяльністю та біологічною життєдіяльністю тварин.

У структурі сучасної культури доцільно виділити її специфічну форму – екологічну культуру, спрямовану, з одного боку, на звільнення людини від жорсткої природної детермінації, а з іншого – на гармонізацію відносин між суспільством та навколишнім природним середовищем. *Екологічна культура* – це тип життєдіяльності людини, що успадковується, та її відносин з навколишнім середовищем, що сприяють здоровому способу життя, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці країни й кожної людини. Вона є засобом самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища. До функцій екологічної культури можна зарахувати: 1) *виховну* – формування певних стереотипів поведінки щодо природи як окремих індивідів, так і суспільства в цілому; 2) *прогностичну* – створення можливості передбачення наслідків людської діяльності, результатів перетворення природи; 3) *регулятивну* – управління ставленням суспільства до природи в процесі господарської діяльності.

Екологічна культура є історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у формах та типах організації життя й у створюваних людиною цінностях, якому властиве глибоке та загальне усвідомлення екологічних проблем у динаміці людства; екосфера суспільства, яка включає відповідні екологічні потреби, відносини та інститути; використання навколишнього середовища на основі пізнання природних законів розвитку біосфери з урахуванням найближчих і віддалених наслідків зміни природи під впливом антропогенної діяльності. Вона є невід'ємною частиною загальнолюдської культури, яка розвивається на основі професійної освіти екологічної, інформування й виховання екосистемного мислення, тобто погляду на природу як на цілісну планетарну живу оболонку Землі, що складається із саморегульованих екосистем. Підтримання єдності й максимальної продуктивності останніх сприяє охороні та раціональному використанню всієї біосфери.

Екологічна культура спирається на кращі гуманістичні й екофільні традиції культури. Вона формує екологогуманне, тобто прихильне та дбайливе ставлення до всіх форм життя й умов, які його забезпечують. Екологізація сучасної культури має світоглядні наслідки. Гуманістична парадигма культури, що базується на прямолінійному антропоцентризмі, вичерпала себе в сучасних умовах і потребує перегляду. Людина має усвідомити себе як частинку природи та зрозуміти свою творчу роль у підтриманні рівноваги в ньому. Таке усвідомлення формує нову світоглядну парадигму – екоцентричну із системою цінностей, вибудованою в такому порядку: від завдань підтримування природи до соціального розвитку в межах, які забезпечують суспільству можливість успішно вирішувати завдання збереження природного середовища у стані, придатному для життя. Залучення до екологічної культури й опанування її гуманістичними цінно-

стями сприятиме гармонізації відносин людини з навколишнім середовищем, а також між людьми. Важливим є також набуття людиною властивості екологічного самозабезпечення, завдяки якій істотно змінюються її погляди, система цінностей, ставлення до природи й до себе подібних. У сучасному світі відбувається перехід від доєкологічної до екологічної доби, й екологічна культура при цьому набуває особливого значення. В умовах сучасної кризи екологічна культура вперше в історії людства виконує нову функцію – самозбереження суспільства. Виховання й формування екологічної культури є комплексною соціальною проблемою, розв'язання якої може бути лише системним – на основі залучення фінансових, політико-правових і освітніх чинників. Стан її визначається культурною спадщиною, інформаційними ресурсами, екологічною політикою держави, екологічними інвестиціями, спрямованими на поліпшення навколишнього середовища, екологічної ситуації, збільшення природного капіталу, а також ефективністю діяльності екологічних інститутів суспільства, екологічною освітою та вихованням, моральністю людей. Рівень екологічної культури значною мірою зумовлює екологічну безпеку країни. Екологічна безпека країни є стрижнем збалансованого розвитку суспільства.

Збалансований розвиток (англ. *sustainable* – підтримувальний, тривалий, безперервний і *development* – розвиток) можна трактувати як: 1) розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби; 2) такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво й споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь. У 50–60-х рр. ХХ ст. розвиток пов'язували лише з економічним прогресом та зростанням економічної ефективності. На початку 70-х рр. у зв'язку з несправедливим розподілом прибутків та зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються, питання соціальної справедливості були визнані такими ж важливими, як і зростання економічної ефективності. Проте зростання споживання природних ресурсів призвело до занепаду довкілля й негативно вплинуло на здоров'я людей. Реальною загрозою стала проблема «меж зростання», на яку в 1972 р. звернув увагу світової громадськості Римський клуб. Щоб уникнути екологічної кризи, до концепції розвитку необхідно було включити третю мету – збереження довкілля. Уперше це питання було порушено на Конференції ООН з довкілля людини в 1972 р., м. Стокгольм. Термін «*збалансований розвиток*» з'явився в 1980 р., коли вийшла «Всесвітня стратегія охорони природи», підготовлена Міжнародною спілкою охорони природи. Ця стратегія висунула принципово нове положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку. Розвиток суспільства має відбуватися за умови збереження природи. Поняття «*збалансований розвиток*» почали широко застосовувати після публікації (1987 р.) звіту Міжнародної комісії

з довкілля та розвитку «Наше спільне майбутнє», підготовленого під керівництвом Г. Х. Брундтланд. Концепція збалансованого розвитку набула провідного статусу після Конференції ООН з довкілля та розвитку в 1992 р., м. Ріо-де-Жанейро, на яку було вперше запрошено делегацію з незалежної України. На цій конференції переселенці з України в Бразилію, вперше більше як за 100 років зустрілися з представниками своєї етнічної Батьківщини. Ця концепція була відображена в прийнятому на конференції Порядку денному на ХХІ ст. Світове співтовариство визнало, що збалансований розвиток повинен стати пріоритетним питанням порядку денного міжнародного співробітництва. Загальновизнаним є розуміння збалансованого розвитку як гармонійного поєднання економічних, соціальних та екологічних складових поступу вперед. Поєднання цих складових розвитку є багатофакторною програмою розвитку України, стратегією її уряду на майбутнє. Це складники української національної ідеї, що стануть пріоритетними стратегіями державотворення, підвищать його суб'єктність, субсидіарність, конкурентоспроможність та інші якості сучасного управління розвитком. Лише досягнення збалансованості між ними забезпечать можливість перейти до такого суспільного розвитку, який не виснажуватиме природні та людські ресурси, а тому матиме можливість тривати досить довго. В українській мові популярності набув термін «*сталий розвиток*», який з'явився внаслідок перекладу терміна «*устойчивое развитие*» з російської мови. Утвердився він і в законодавстві України, хоч є сполученням слів з протилежним змістом (*сталий* – постійність, *розвиток* – передбачає наявність змін). Забезпечення збалансованого розвитку – це не технічна проблема, для розв'язання якої необхідні нові технічні засоби чи технології. Це проблема зміни суспільних відносин і формування такого суспільства, яке не руйнуватиме середовище свого існування. Збалансований розвиток – це також не суто наукова проблема. Перехід до такої моделі розвитку має й етатичний зміст, це зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей.

Висновки. Таким чином, як будь-який суспільний ідеал, концепція збалансованого розвитку є дороговказом для створення суспільства, яке буде розвиватись у гармонії з природою. Головними принципами збалансованого розвитку є: поєднання збереження природи й розвитку суспільства; задоволення основних потреб людини; досягнення рівності та соціальної справедливості; забезпечення соціального самовизначення й культурного різноманіття; підтримання цілісності екосистем. Ключовою ідеєю збалансованого розвитку є розгляд усіх екологічних проблем як важливих соціальних. Відповідно, шляхи вирішення цих проблем також будуть мати не технологічний, а соціальний характер, тобто екологічні проблеми можна буде вирішити лише спільно з іншими соціальними проблемами й тільки шляхом соціальних змін – зміни суспільних відносин у соціумах, а якщо це неможливо, то зміни існуючих соціально-політичних систем. Важливо знайти такий тип соціальної організації суспільства, який забезпечить мо-

жливість гармонізувати ставлення цього суспільства до природи. Проблеми збалансованого розвитку – це, насамперед, проблеми влади й політичної волі. Для його реалізації необхідна відповідна міжнародна та національна політика. Реалізація ідеалу збалансованого розвитку потребує стратегічного підходу, який би базувався на зміні всієї філософії мислення та політичної діяльності.

Список використаної літератури

1. Грабовець І. В. Екологічна комфортність як умова розвитку промислового регіону (Соціальний Аспект). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя : КПУ, 2014. Вип. 61. С. 34–38.
2. Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. 560 с.
3. Кант І. Твори в 6 т. Москва : Прогрес, 1996. Т. 5.
4. Кейсевич Л. В., Олексієнко І. Р. «Остання цивілізація». Київ : Наукова думка, 1997. 416 с.
5. Печчеи А. Человеческие качества. Москва : Прогресс, 1980. 302 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2018.

Онищук В. М., Рудюк Е. А. Экологическая культура как стержень устойчивого развития общества

В статье раскрываются вопросы экологии общества на фоне большого арсенала достижений научно-технического прогресса в повседневной жизни. Согласованность достижений общества с природой, гармонии с экосистемой требует соответствующих знаний и культуры. Отмечено, что единство природы и общества обеспечивают экологические знания и экологическая культура каждого человека. Представлены объяснения учеными разных сфер деятельности понятий культура и экологическая культура. Подчеркнуто, что экологическая культура символизирует уровень сбалансированного развития общества, систему ценностей. Сбалансированное развитие общества представляет собой гармоничное сочетание экономических, социальных и экологических составляющих. Раскрыта зависимость сбалансированного развития общества от экологической культуры.

Ключевые слова: культура, экологическая культура, природа, общество, сбалансированное развитие.

Onischuk V., Rudiuk E. Ecological Culture as the Core of the Sustainable Development of Society

The article reveals the issues of the ecology of society on the background of a large arsenal of achievements of scientific and technological progress in everyday life. Coherence of the achievements of society with nature, harmony with the ecosystem requires relevant knowledge and culture. The authors emphasize that the unity of nature and society is ensured by ecological knowledge and ecological culture of each person. The explanations of scientists of different spheres of the concepts of culture and ecological culture are presented. The work emphasizes that ecological culture symbolizes the level of balanced development of society, a system of values. The balanced development of society is a harmonious combination of economic, social and environmental components. The dependence of balanced development of society on ecological culture is revealed. The ecological situation requires a special study of the peculiarities of the human relation to nature in different cultures. The links between culture and nature, between social and environmental factors are fundamental and permanent. On the basis of these connections today there was a need to harmonize the relationship between man and nature, to synthesize ecologically positive tendencies of all types of cultures and beliefs. Man must realize himself as a part of nature and understand his role in these relationships.

Key words: culture, ecological culture, nature, society, balanced development.

УДК 316.72

О. І. ОРЛОВА

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕАТРУ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Яскравою тенденцією формування сучасного українського театру є розвиток проектних форм театру, а новим явищем у театральному середовищі став форум-театр. Осмислення сучасних тенденцій розвитку театрального мистецтва дозволяє говорити про перетворення театру на відкритий простір, де спостерігається альтернативний розвиток проектного типу театральних вистав, які успішно конкурують з академічними театрами. Спрямованість цих форм на вирішення актуальних соціальних проблем свідчить про набуття театром нових функцій у сучасних умовах розвитку соціуму.

Ключові слова: театр, театр-форум, театр переселенців, проектний театр, інновації, документальний театр, інтерактивний театр.

Театральне мистецтво в добу бурхливих соціальних катаклізмів та змін у суспільному житті завжди є своєрідним індикатором оцінювання соціумом інновацій та кроків влади. Це цілком природно, адже театр є соціальним інститутом і тісно пов'язаний з іншими елементами соціальної організації – матеріальною та духовною культурою, соціальними групами, політичною підсистемою тощо. Зміни, які наразі відбуваються в Україні, створили унікальну ситуацію своєрідного ренесансу театру, який набуває нових форм, збагачується унікальною тематикою, породжує нових героїв. Цілком виправданим є дослідницький інтерес до цього процесу з погляду оцінки процесів, що відбуваються в самому театрі, і з погляду соціологічного аналізу взаємодії театру із соціумом. Основним досягненням сучасного етапу розвитку театрального мистецтва в Україні протягом останніх років є те, що змінюється співвідношення присутності в театральному мистецтві державного та недержавного елементів. Академічні театри, фінансовані державою, розвиваються достатньо повільно, тоді як стихійно виникають та бурхливо розвиваються театральні осередки, створені стихійно, без будь-якої державної підтримки самим громадянським суспільством. І за формою, і за змістом вони істотно відрізняються один від одного, що створює ситуацію ускладнення та урізноманітнення життя всього інституту театру загалом.

Проблема соціологічного пізнання цих складних трансформацій має як суто теоретичне, навіть футуристичне, значення, так і цілком практичну спрямованість, адже формування культурної політики в сучасній Україні має виходити з наукових оцінок реального театрального життя та базуватися на глибоких дослідженнях сучасного театру методами соціологічного аналізу.

До дослідження проблеми інновацій у мистецтві, зокрема театральному, звертаються В. Бичков, П. Браславський, А. Демшина, Р. Ескот,

* © Орлова О. І., 2018

С. Єрохін, С. Іконнікова, В. Куріцин, Н. Маньковська, А. Орлов, Л. Черниш та ін.

Останніми роками проблему розвитку та організації театрального процесу України за нових умов існування досліджували І. Безгін, В. Ковтуненко, М. Кічурчак, О. Семашко, які висвітлювали в своїх працях головні питання, які стоять перед діячами сучасного українського театру, й аналізували їх пристосування до сьогоденної реальності в контексті творчо-організаційних відносин.

У цьому аспекті заслуговує на увагу праця В. Ковтуненка «Український театр у період суспільних трансформацій». У його дисертації доведено, що в період соціокультурних трансформацій, які переживає суспільство, формуються нові моделі функціонування театру, виявлено зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на соціокультурні характеристики, а також встановлено причини, які зумовлюють труднощі існування театру в перехідний період. Погляди на зміни в театральному мистецтві висловлюють теоретики та практики сценічного мистецтва на сторінках періодичних видань.

Нові тенденції з'явилися й у сучасному українському театральному мистецтві. Вони підлягають вивченню та систематизації. Але зауважимо, що в сучасному мистецтвознавстві існує незначна кількість базових досліджень із цього питання. Серед них ми можемо виділити ґрунтовну працю Н. Корнієнко «Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук». Автор вважає, що «зараз відбувається сутнісне перетворення об'єкта театрознавства – адже воно має відповідати сучасному рівню стосунків з театром і художньою культурою» [6].

Н. Наконечна в своїй публікації пише про зміну призначення театру як ознаку часу [5]. Ю. Давидов у статті «По той бік художнього смаку» зазначає, що одним з найхарактерніших явищ сучасного мистецтва є розрив комунікації між мистецтвом і публікою – внаслідок зміни і публіки, і митців відбувається і зміна самих творів мистецтва» [3]. Ці, та інші праці розкривають певні аспекти сучасних процесів у театральному мистецтві.

Українське драматичне мистецтво дедалі активніше інтегрується в європейський культурний простір. За роки незалежності в Україні з'явилося багато нових театрів, зростає інтерес до народного та вуличного театру. Новим явищем у театральному середовищі став форум-театр, явище, яке значно поширилося останнім часом. Форум-театр – це методика інтерактивної роботи серед різних шарів суспільства, спрямована на вирішення соціальних проблем.

Його активно застосовують у соціальній педагогіці як метод інтерактивності та педагогічної взаємодії. Аналіз публікацій стосовно використання інтерактивних технологій у соціальній педагогіці надають можливість зазначити, що цій проблемі присвячено велику кількість досліджень: С. Архіпової, О. Безпалько, Р. Вайноли, Т. Журавель, І. Зверєвої, А. Капської, І. Мельничук та ін.

Проблему використання засобів театрального мистецтва й театральної педагогіки в професійній підготовці педагогів в аспекті формування професійної майстерності свого часу досліджували В. Абрамян, І. Зайцева, І. Зязюн, В. Ковальов, Л. Лимаренко, О. Федій та ін.

На методологічних засадах видатних британських драматургів і педагогів Г. Баркера та Е. Бонда вибудовує свою методологію застосування театру, інновацій у системі освіти Х. Ніколсон. Дослідниця акцентує увагу на питанні, як реагує театр на життєвий досвід молоді в глобалізованому світі, пропонує аналіз сучасних практик, які ґрунтуються на естетичних принципах і освітніх ідеалах [2].

Розглядаючи проблему театральної освіти в Австралії, Дж. О'Тул стверджує, що вчителі середньої та старшої шкіл повинні впевнено використовувати здобутки театральної педагогіки у власній педагогічній діяльності, а також розуміти її роль у контексті шкільної діяльності загалом [9].

Проте сучасні фундаментальні соціологічні дослідження свідчать і про певні суперечності. Так, народження нових форм театрального мистецтва є наслідком практично мізерної доступності громадян до театральної творчості в академічних театрах. Тривожну ситуацію щодо доступу громадян до культурних благ загалом підтверджують соціологічні дослідження. Так, за результатами моніторингу в 1994 р., 7,9 % респондентів відповіли, що відвідували театр або кінотеатр упродовж останнього тижня. У 2012 р. таких було лише 3,7 %. Також фіксується зменшення кількості респондентів, які відвідували театри, концерти, музеї та художні виставки, з 3,4 % у 1994 р. до 2,6 % в 2012 р. [7, с. 607–608].

Попри те, що театр як мистецтво та соціальне явище є предметом наукового аналізу одразу декількох галузей наукових знань, зокрема мистецтвознавства, культурології, філософії, театрології, важливо зауважити, що сучасне театральне життя недостатньо аналізують з позиції взаємодії цієї важливої соціальної інституції з іншими елементами суспільної організації. На наш погляд, проблема не набула свого остаточного вирішення й потребує подальшого дослідження.

Загалом нам імпонують підходи Н. Корнієнка та В. Ковтуненка до вирішення проблеми розвитку театральних інновацій, проте, це завдання вирішено на внутрішньому контурі явища театру як технології сучасної культури. Існує потреба в осмисленні та науковому аналізі впливу театру на соціальні процеси, на вирішення проблем, породжених сучасним суспільством.

Театральне мистецтво, будучи типовою соціальною технологією з нетиповими методами соціального впливу, у сучасних умовах не тільки не поступилося своїм місцем новим формам культурного життя та новим технологіям впливу на особистість людини, а й змогло знайти своє середовище розвитку, свою аудиторію в тих елементах суспільної організації, де раніше, здавалося, місця театральному мистецтву взагалі не було. Це до-

силь переконаливо доводить спостереження за розвитком театрального мистецтва в Україні в останні декілька років.

Яскравою ілюстрацією та водночас тенденцією сучасного театру є все, що пов'язано з кроками українського театру в бік проектного театру, того, що відбувається поза державним сектором. Як слушно зауважує німецький режисер і драматург Г. Жено, сучасний проектний театр є альтернативою театру державному та академічному. Хоча до деяких вистав державні театри мали опосередкований стосунок, це проекти, які дійсно реагують на те, що сьогодні відбувається в країні. Це певним чином характеризує офіційний український театр, який німий, який мовчить про війну, анексію Криму, про три з половиною, за неофіційною статистикою, мільйонів вимушених переселенців. Ці проблеми дуже важливі на сьогодні для суспільства. У театрі змінюється глядач, у залі сидять люди, які виїхали з окупованих територій і хочуть почути принаймні те, що суспільство розуміє, що вони є, що це проблема, а не демонстрування абсолютної байдужості [2].

З-поміж інших напрямів дослідження та наукового аналізу сучасного театру вбачається пріоритетним з'ясування ролі театру у вирішенні складних соціальних проблем сучасного суспільства. Театр здатен бачити те, що відбувається в суспільстві, та на це рефлексує, він розмовляє зі своїм глядачем про те, що відбувається в житті цього глядача. У цьому полягає перспектива зміни соціальної функції театру майбутнього.

Мета статті полягає в аналізі основних тенденцій розвитку сучасного театрального мистецтва та виявленні інструментів соціально-технологічного характеру, які допомагають театру як соціальному інституту змінювати елементи матеріальної й духовної культури суспільства, формувати нове бачення ролі театру в суспільному житті.

Театр переселенця, прифронтовий театр, форум-театр – далеко не повний перелік нових форм існування театрального мистецтва, народженого конфліктом на Сході України. «Театр переселенця» створений німецьким режисером Г. Жено та драматургом Н. Ворожбіт за фінансової підтримки посольства Німеччини. Проект започатковано на базі науково-мистецького Центру Малої академії наук України на території кіностудії Довженка.

Кожна вистава – це документальний театр. У чому його особливість? Тут немає акторів – у виставах беруть участь звичайні люди. Багато хто з них до цього ніколи в житті не був на сцені. У випадку з театром переселенців – це школярі й військові. Частина з акторів упродовж вистави взагалі вперше спілкується одне з одним, розповідають про своє життя, висловлюють власні думки. Отже, у виставі з'являється політичний вимір.

У такому театрі створюється простір, де погляди на війну можна висловити без стрілянини. Одразу виникає питання: це театральна п'єса чи своєрідна форма психосоціальної терапії?

Форум-театр – це метод інтерактивної роботи з різними прошарками суспільства, спрямований на вирішення соціальних проблем. Сутність його полягає в пошуку шляхів розв’язання проблеми чи виходу зі складної життєвої ситуації в межах запропонованої теми вистави спільно з глядачами. Засновник форум-театру – А. Боаль, який створив перший вуличний «Театр пригнічених». В’язень, який пройшов через тортури, добре розумів дві речі: пригнічені потерпають від соціального, економічного, психологічного насильства, і допомогти їм можна насамперед через зміну їхньої власної поведінки і ставлення до проблеми [8]. Форум-театр – ефективний спосіб взаємодії між людьми. Саме завдяки такому неформальному спілкуванню можна подолати різні стереотипи щодо переселенців. Такий інтерактив допомагає виявити свій потенціал, відкритися по-новому, а також закликати інших говорити про наявні проблеми та спільними зусиллями розв’язувати їх.

Форум-театр націлений на те, щоб у мистецькій формі привернути увагу та налагодити діалог у громадах щодо забезпечення виборчого права внутрішньо переміщених осіб. У результаті вистав громадяни різних соціальних груп отримують можливість поспілкуватись між собою через нову мистецьку форму і підняти важливі для розбудови громади та суспільства в цілому теми. За допомогою театру була створена мистецька платформа для спілкування людей між собою, де кожен міг висловитись і бути почутим.

Учасники спілкувались разом про виклики та перешкоди, які стоять перед переселенцями. Зокрема, про право здійснення місцевого врядування за місцем проживання, про відсутність можливості для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) брати участь у місцевих виборах. Вистава зацікавила глядачів і не лише дала змогу побачити та почути, а й відчути на собі суть цієї проблеми, оскільки після вистави охочі глядачі ставали акторами й грали ролі так, аби показати шляхи вирішення проблеми.

Водночас місцеві мешканці дізнались більше про переміщених осіб та їх потреби, які з різних причин змінили попереднє місце проживання й намагаються адаптуватись у нових громадах. Цей захід зблизив людей, показав, що проблеми ВПО не є забутими і потребують суспільної уваги. Метою було сприяння реалізації конституційних прав ВПО та їх активної участі у розбудові країни через інструмент прямої демократії – вибори. Для участі у виставі не потрібно було мати попередній акторський досвід. Найважливіше – бажання поділитися життєвим досвідом на задану тему форум-театру.

Активісти, координатори та переселенці долучилися до заходу. Під час зустрічі учасники обговорювали існуючі проблеми у сфері виборчого права ВПО, грали в інтерактивні ігри, ділилися думками й враженнями та створювали виставу, яку вже ввечері продемонстрували глядачам.

Так, за допомогою яскравої мініатюри громадські активісти «розповіли» присутнім про наболіле. У виставі актори висвітлили проблеми, з якими вразливим верствам населення доводиться мати справу чи не щодня. Переселенці не відчують себе частиною місцевої громади, якщо не мають такі самі права, як і місцева громада. Емоційна гра учасників дійства

не залишила нікого байдужим. Із захопленням глядачі спостерігали за виставою, і після закінчення запропонували акторам зіграти на Всеукраїнському форумі «Внутрішньо переміщені особи та право вибору в Україні», що проходив наступного дня.

За Й. Бойсом, будь-яке мистецтво – терапія. Театр є одним з найбільш комунікативних видів мистецтва. І тому те, що тут відбувається, це, свого роду, терапія. Отже, театр може сприяти примиренню – а чи здатен він допомогти встановленню миру? Якщо б усі українські театри – які, до речі, є частиною громадського простору й фінансуються з податків – реагували на реальні виклики сьогодення, то вони могли б змінити дуже багато. Безсумнівно, більше, ніж це можливо за допомогою зброї.

Наприклад, одна з вистав форум-театру переселенців має назву «На всю гучність». Що мається на увазі? Автори вистави помітили, що люди в прифронтовій зоні в повсякденному житті – в таксі, в кав'ярні, коли розмовляють з дітьми – голосно вмикають музику, щоб не чути вибухів. У виставі йдеться про те, що місцеві мешканці сприймають усі ці жахливі речі, як щось буденне. Вони просто живуть, як і інші люди, звичайним життям – зі всіма його радощами і трагедіями, як-то перше кохання чи хвороба. Тобто йде війна, але життя триває, ніби її немає.

У виставі підлітки й військові розповідають про власне життя. Яку роль відіграє в цьому режисер? Адже недостатньо просто сказати: «Сядьте і розкажіть що-небудь». Мета цього проекту – сформувати діалог між Сходом та Заходом, якого не було всі ці роки. Якщо потрібен діалог, тоді він можливий через мистецтво. І це нова функція театру – дати простір, де можна розділити досвід. Якщо раніше театр був місцем для фантазії, то тепер це місце, де можна поділитись своїми страхами. Таких місць у суспільному просторі насправді бракує.

Травма й біль ніколи не минають повністю, але можна принаймні навчитись жити з ними. Адже через проговорювання діти дають раду своїй травмі і вчаться наново радіти життю. Це працює так: так, зі мною сталося таке жахіття, але цей досвід не перетворює мене на жертву, навпаки, він стає моєю якістю, моєю силою. Тому «Театр переселенців» – це також можливість для українських режисерів і драматургів, які часто не мають доступу до державних театрів, працювати з важливими темами.

Ще одна вистава «Де схід?» унікальна для України, тому що це театр свідків. У виставі беруть участь реальні люди, не актори, які дійсно виїхали з Луганської й Донецької областей до Києва. З кожним учасником попередньо працював професійний психотерапевт. Розповідають реальну історію, це оформлено у виставу, тобто є потужний мистецький компонент і режисури, і драматургії. Ці історії були певним чином сконструйовані, але вони реальні, люди реальні, й ефект від цієї вистави для мене найбільший і найсильніший, який я отримала за цей рік.

Режисер і драматург підкреслили, що саме в театрі є зараз інструменти, важелі для встановлення діалогу між різними людьми. І ця вистава не

є компліментарною для України. Це важливо – почути людей, які бачать наше життя іншими очима.

У виставі «Сіра зона» драматургів з Кіровограда Гуменних та кримського режисера Г. Джикаєвої теж грають не актори. Це також проект про переселенців, про людей, які опинилися поза домом або продовжують жити на тимчасово окупованих територіях. Але принцип цієї постановки трохи інший. Ці люди самі шукали своїх героїв, персонажів, брали інтерв'ю. Історії були оброблені, додався мистецький компонент і режисури, і драматургії. Реальні люди, розповідаючи чужі історії, додають до них власні коментарі.

З «Сірої зони» виросла інша цікава вистава «Монолог ополченця». Під час створення «Сірої зони» автори абсолютно випадково натрапили на ополченця з ДНР, який зараз працює на одному із СТО в Києві. Абсолютно цивільна людина, але те, що він розповів, дало матеріал для моновистави. Реалії, побачені своїми, – це не теленовини. Це протилежна реальність того, що нам нав'язують через газети, журнали, телевізор, як певний ерзац війни на Донбасі.

Вистава «R+J» львів'янина С. Брама – це рок-концерт. І принадність його в тому, що він уже побував на трьох престижних європейських фестивалях. Разом із виставою «Щоденники Майдану» Національного театру Івана Франка – це реально достойна презентація українського театру в Європі. «R+J» – ініціали героїв нового часу Роми та Юлії. Він зі Львова, вона з Донецька. Режисер здійснив спробу розповісти в театрі про те, що відбулося з усіма нами взимку 2014 р. і про те, що відбувається з нами досі. Вистава створена на межі пошуків між театром, музикою та відео-артом. Ця історія є римейком найтрагічнішої п'єси Вільяма Шекспіра «Ромео і Джульєтта». Давня війна родів Монтеккі й Капулетті трансформується у неприязнь Сходу і Заходу України. У виставі грають актори львівського театру Леся Курбаса, студенти.

Успіх вистави «Сталкери» столичного Молодого театру драматурга П. Ар'є та режисера С. Жиркова лежить на перетині різних зусиль. Вистава – це завжди великий збіг, сума зусиль у театрі помножується. У «Сталкерах» дійсно гармонійно поєднуються ідеї, думки всіх творців. П'єсу «Баба Прися» про родину літньої жінки, яка від реальності втекла й живе в Чорнобильській зоні відчуження, більшість режисерів боялися брати або вважали недосконалою. Такий кроскультурний проект, коли люди з різних регіонів раптом почали говорити про одне й те саме, про спільні речі, ідеї, в цій виставі відчувається дуже щиро.

Чи не вперше в українському театрі почали говорити про важливі речі, висловлюватися вголос про важливе, про те, що думаємо насправді. Ця вистава в першій дії до певної міри комедія, а в другій – трагедія. Спершу її грали на малій сцені, потім перенесли на основну. На великій сцену в ній розгорнулися нові енергії, по-іншому все зазвучало. І зал на це реагує, сміється там, де треба, мовчить і плаче там, де треба. Для театру це серйозна річ, коли публіка так правильно реагує.

«Оскар і Рожева Пані» режисера з Івано-Франківська Р. Держипільського та продюсера І. Вітовської поставлено за твором Еріка Емануїла Шмітта. Книга, за якою створена вистава, написана у формі 14 листів десятирічного хлопчика Оскара, невиліковно хворого на рак. Він відчуває, що хіміотерапія не принесла полегшення, і йому залишилося жити недовго. Він відчуває себе покинутим батьками. На противагу до батьків, з ним розмовляє в лікарні Рожева Пані про життя і смерть. Щоби прийняти жакливу правду, вона спонукає Оскара викласти свої думки у вигляді листів до Бога.

В українському театрі завжди існувало величезне табу на розмову про смерть. Бо це щось жахливе, страшне і, звичайно, трапиться не з нами. Це позиція радянська, атеїстична. Немає нічого поза смертю, отже, це найстрашніше, і про це не говорять. На сцені не вистачає щирої розмови людини, яка стоїть на порозі смерті, як можуть інші люди допомогти їй.

Прикметно, що проект І. Вітовської спровокував цілу хвилю обговорень і навіть законодавчі зміни щодо паліативної допомоги для дітей (підхід, що дозволяє поліпшити якість життя пацієнтів та їхніх сімей, які зіткнулися з проблемами смертельного захворювання, шляхом запобігання й полегшення страждань завдяки ранньому виявленню, ретельній оцінці та лікуванню болю й інших фізичних симптомів, а також наданню психосоціальної та духовної підтримки). Якби не театральна вистава, багато хто й не знав би про таку проблему, а театр актуалізував для суспільства певну проблему.

Театральний діяч Н. Ворожбит та її «Театр переселенця» впроваджують тезу, що театр у час становлення громадянського суспільства – більше, ніж мистецький заклад. За підтримки Міністерства культури та меценатів вона здійснила проект «Схід-Захід», який зшиває геополітичний ландшафт України в єдиний культурний простір. У його межах у Київському академічному театрі юного глядача на Липках уперше в Україні відбулася прем'єра проекту «Підлітки пишуть п'єси».

Форум-театр, «Театр переселенців» та інші новації – це найбільше досягнення українського театру за останні роки. Звичайно, на це мала б виділятися державна підтримка для того, щоб цей проект продовжував існувати, допоки йде військовий конфлікт.

Висновки. Отже, ситуація в сучасному театрі є бурхливою та динамічною. Результати контент-аналізу, проведеного з метою усвідомлення та осмислення сучасних тенденцій розвитку театрального мистецтва, свідчать про:

- перетворення сучасного театру із закритого клубу на відкритий театральний простір;
- альтернативний розвиток проектного типу театральних вистав, які успішно конкурують з академічними театрами;
- саме театр набуває зараз інструментів і важелів для встановлення діалогу в суспільстві, особливо тоді, коли важливо почути людей, які бачать наше життя іншими очима. У цьому сенсі нові форми сучасного теат-

ру виконують діалогічну та інтегруючу функцію для людей з різними соціальними установками;

- залучення до театрального мистецтва широкої палітри самодіяльних митців, які раніше з театром не були пов'язані ні ментально, ні соціально;

- виникнення нових форм театального буття, таких, наприклад, як «театр переселенців», «екологічний театр», «фронтний театр», «театр-рок-концерт» тощо;

- яскраво виражена соціальна спрямованість нових форм театальної творчості на вирішення проблем окремих верств населення;

- створення прецедентів, коли театральну постановку роблять непрофесіонали;

- подальша інтеграція театру в соціальний простір шляхом значної за виміром соціалізації театального життя;

- крос-культурність багатьох сучасних трансформацій у молодому українському театрі;

- набуття театром нових соціальних функцій, зокрема функцій соціально-психологічного характеру, коли театральна творчість стає інструментом психотерапії для учасників театального процесу та глядачів.

Перспективами подальших наукових розвідок у цьому напрямі може бути більш детальне дослідження окремих функцій, які виникають усередині інституту театру та мають яскраво виражену соціальну спрямованість, а також соціологічний аналіз змін, що відбуваються в структурі та мотивах участі у творчому процесі театальної публіки.

Список використаної літератури

1. Безгін І. Д., Семашко О. М., Ковтуненко В. І. Театр і глядач в сучасній соціокультурній реальності. *Соціально-культурні виміри українського театру: ретроспектива, стан, тенденції* / Київ. держ. ін-т театального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Київ : КФНБК «Наука», 2002. Ч. І. 336 с.

2. Житомирський соціально-інтерактивний «Театр життя». URL: <http://zt-news.org.ua/index.php?newsid> (дата звернення: 12.08.2018).

3. Ковтуненко В. І. Український театр у період сучасних суспільних трансформацій : автореф. дис. ... канд. наук з мистецтв. : 17.00.01. Київ, 2002. 185 с.

4. Мельничук І. М. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Тернопіль, 2012. 42 с.

5. Наконечна О. В. Зміна призначення театру як соціального феномену в руслі ознак часу. *Аркадія*. 2004. № 4. С. 19–21.

6. Триколенко С. Образи в «Образі». *Український театр*. 2012. № 4. С. 16–17.

7. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра економ. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2012. 660 с.

8. Форум-театр: формула виходу з кризи / Д. Доусэт, Е. Еделева, И. Захарченко и др. ; Британский совет в Украине. Киев, 2007. 66 с.

9. O'Toole J. Emma's Dilemma: the Challenge for Teacher Education in Drama. *Key Concepts in Theatre / Drama Education*. Rotterdam ; Boston ; Taipei : Springer Science and Business Media, 2011. P. 13–19.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2018.

Орлова О. И. Современные тенденции развития театра в Украине: социологический аспект

Яркой тенденцией формирования современного украинского театра является развитие его проектных форм и новое явление в театральной среде – форум-театр. Осмысление современных тенденций развития театрального искусства позволяет говорить о превращении театра в открытое пространство, где наблюдается альтернативное развитие проектного типа театральных спектаклей, которые успешно конкурируют с академическими театрами. Направленность этих форм на решение актуальных социальных проблем свидетельствует о появлении у театра новых функций в современных условиях развития социума.

Ключевые слова: театр, театр-форум, театр переселенцев, проектный театр, инновации, документальный театр, интерактивный театр.

Orlova O. Modern Trends in the Development of Theater in Ukraine: a Sociological Aspect

Ukrainian theatrical art is increasingly integrated into European cultural space. The changes that are currently taking place in Ukraine have created a unique situation for a unique renaissance of the theater, which acquires new forms, is enriched with a unique theme. There is a need for comprehension and scientific analysis of the influence at the theater on social processes, on solving problems generated by modern society. A vivid illustration, and at the same time, the trend of the modern theater is all that is connected with the steps of the Ukrainian theater towards the project theater, what is happening outside the public sector.

A new phenomenon in the theatrical environment has become a forum-theater, a phenomenon that has expanded considerably in recent times as a form of interactive work among various layers of society, aimed at solving social problems. Its essence is to find ways to solve a problem or to exit a difficult life situation within the proposed theme of the performance in conjunction with the viewers. Forum-Theater is an effective way for people to interact. It is through such informal communication that it is possible to overcome different stereotypes about immigrants. Such interactive helps to identify your potential, to open up in a new way, and to encourage others to talk about existing problems and joint efforts to solve them.

In general, theater at the time of the formation of civil society is more than an artistic institution, and therefore the forum-theater, the resettlement theater represent the greatest achievements of the Ukrainian theater in recent years. Of course, state support should be given to this, so that this project continues to exist as long as a military conflict is in progress.

The generalization of the conducted research makes it possible to conclude that the situation in the modern theater is intense and dynamic. Awareness and understanding of contemporary trends in the development of theatrical art testify to the transformation of the modern theater from the closed club to the open theater space, where there is an alternative development of the project type of theatrical performances that compete successfully with the academic theaters.

New forms of contemporary theater perform a dialogic and integrative function for people with different social settings. Involvement in theatrical art of a wide range of amateur artists, the social orientation of theatrical creativity new forms to the solution of the certain segments problems to the population, the creation of precedents, when theatrical production is made by non-professionals testify to the further integration of the theater into social space by a significant measure of the theatrical life socialization. There is the theater's acquiring of new social functions, including functions of a socio-psychological nature, when theatrical creativity becomes an instrument of psychotherapy for the participants of the theatrical process and spectators.

Key words: theater, theater forum, theater resettles, project theater, innovation, documentary theater, interactive theater.

УДК 316.347.2:[316.46.058.5:347.6]

О. І. ПАРХОМЕНКО

ГЕНДЕРНО-СПЕЦИФІЧНІ МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СФЕРІ СІМЕЙНОГО СУДОЧИНСТВА: УЗАГАЛЬНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЧАСТИНА 1)

Статтю присвячено проблемі визначення ключових маніпулятивних технологій у сфері сімейного судочинства, яке здійснено шляхом опитування суддів та адвокатів у процесі емпіричного дослідження. З'ясовано рівень гендерної агресії та нетолерантності в поведінці жінок та чоловіків. Доведено, що в чинному сімейному законодавстві є норми, які містять ознаки гендерної дискримінації, расизму та сексизму. Обґрунтовано, що гендерні стереотипи соціальної моралі, з яких випливають рішення суду в сімейних справах, побудовані на подвійних стандартах, а також з'ясовано, що гендерно-дискримінаційні випадки в судовій практиці пов'язані з морально-етичним маніпулюванням суддів та адвокатів, які вважають за можливе послуговуватись відповідними гендерно упередженими маніпулятивними моделями комунікації при розгляді сімейних справ.

Ключові слова: маніпулятивні технології, гендерно-специфічні маніпулятивні технології, гендерна агресія, гендерна толерантність/інтолерантність, гендерний егалітаризм, гендерний расизм та сексизм, гендерна дискримінація, соціогендерна компетентність.

Предметом розгляду в статті є узагальнення й систематизація першої частини експертного опитування суддів та адвокатів. Її здійснено на основі розробленого автором цієї статті опитувальника, перші шість запитань якого дають змогу оцінити: а) факт наявності в досвіді респондентів маніпулювання з боку учасників; б) ключові типи маніпулятивних технологій, які застосовуються чоловіками та жінками; в) наявність/відсутність гендерної агресії й толерантності/нетолерантності в поведінці чоловіків та жінок як соціогендерних груп; г) прояви ідеологій гендерної дискримінації, расизму та сексизму й егалітаризму/паритетності гендерних відносин.

Проблематику гендерно специфічного маніпулювання в українській соціології порушено в працях Г. Бондар та І. Святненка. У публікаціях Г. Бондар розкрито соціокультурні засади гендерної міфології та прояви матриархату/матернолатрії в релігійній етиці. Авторкою доведено, що первинна легітимація гендерної нерівності на користь жінок має місце саме в релігійній етиці [1].

У публікаціях І. Святненка [6–8] детально розглянуто технології гендерного насильства, які застосовують жінки в мікрорівневих комунікаціях сімейного простору. Автором доведено, що технології гендерного насильства охоплюють чотири рівні: культуру, соціум, психіку та тіло/тілесність. У своїх міркуваннях автор спирається на соціосистемологічну модель Ю. Романенка, яка розгорнуто викладена у відповідній монографії [5].

В інтерпретації результатів дослідження застосовано також теорії та практичні моделі, викладені в працях О. Доценко, Е. Шострома та А. Чернявської, які можна вважати допоміжними щодо предмета аналізу цієї статті [2; 3; 9].

Метою статті є побудова проекту програми емпіричного дослідження гендерно специфічних маніпулятивних технологій у сфері сімейного судочинства.

Статтю присвячено проблемі узагальнення першої частини результатів емпіричного дослідження, яке надає змогу оцінити гендерну агресію в двох групах учасників судового процесу, здійснити аналіз уявлень респондентів щодо наявності в чинному сімейному законодавстві гендерно-дискримінаційних норм; верифікувати наявність подвійних стандартів; конкретизувати маніпулятивні прийоми, які використовують у сімейному судочинстві.

Ми наводимо та оцінюємо думки респондентів щодо наявності маніпулятивних ознак вербальної поведінки, яку можна спостерігати під час розгляду судових справ, і які зустрічаються з тією чи іншою частотністю у чоловіків та жінок.

У програмі емпіричного дослідження було висунуто гіпотезу, відповідно до якої жінки в сімейному процесі частіше за чоловіків вдаються до послуговування гендерно специфічними маніпулятивними технологіями. Метою застосування цих технологій є деморалізація протилежної сторони (чоловіка) та отримання односторонніх переваг при прийнятті судового рішення на власну користь з боку суддів (як суддів-чоловіків, так і суддів-жінок).

Оскільки саме сімейне судочинство являє собою поле зіткнення різноманітних соціальних емоцій (образи, гніву, заздрощів, ревностів тощо), а можливості транслювати ці емоції в ході судових дебатів у представників двох гендерних груп (чоловіків та жінок) не є однаковими, то, відповідно, відмінним буде як рівень їх гендерної агресії, так і способи її вираження (підвищення голосу, використання аргументації, яка не стосується суті справи; намагання викликати до себе співчуття й заражати інших своїм настроєм; використання прийомів наклеювання ярликів хибне звинувачення іншої сторони у відсутності доказів; вдавання до підміни обговорення фактичної сторони справи емоціям: припущення емоційних перебільшень та особистих образ на адресу іншої сторони).

Вербальні або невербальні дії агресора, спрямовані на нанесення психічних та фізичних травм об'єкта агресії на ґрунті зневажливого, образливого, презирливого ставлення до представників тієї чи іншої гендерної групи. Вербально-поведінкові прояви зневажливого, образливого, презирливого ставлення щодо представників тієї чи іншої гендерної групи, виражене в тих чи інших формах вербальної агресії.

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 1 дозволяє оцінити частотність стикання респондентами в досвіді розгляду сімейних справ із

випадками гендерно специфічного маніпулювання. Кількість адвокатів, які стикаються з подібним явищем, є дещо більшою, ніж кількість суддів (56 та 68 % відповідно).

З іншого боку, більший відсоток суддів, які дали негативну відповідь та не визначилися з відповідями (23 та 21 % та 17 та 15 % відповідно), може свідчити про те, що судді ставляться до оцінки маніпулятивних прийомів менш диференційовано порівняно з адвокатами. Це не є дивним, оскільки адвокати є наближеними до рівня мікрокомунікацій із клієнтами в сімейному процесі, а тому краще розуміють як їх мотиви, так і ознаки маніпулятивної риторики в ході судових дебатів.

Водночас судді, на відміну від адвокатів, можуть дозволити собі діяти імперативно, а отже, переривати будь-яку сторону при її спробах застосувати той чи інший маніпулятивний прийом. В адвоката подібні процесуальні можливості є обмеженішими.

Таблиця 1

**Чи доводилося Вам під час судових процесів стикатися
з фактами маніпулювання з боку учасників
(оберіть лише один варіант відповіді)? (%)**

Варіанти відповідей	Судді, n=150	Адвокати, n=300
1.1. Так, доводилося	56	68
1.2. Ні, не доводилося	23	17
1.3. Важко відповісти	21	15

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 2 дозволяє оцінити частотність використання маніпуляцій у чоловічій та жіночій гендерній підгрупах. Водночас кількісні показники відповідей респондентів дають (хоча і непряму) інформацію про гендерну упередженість і заангажованість суддівського та адвокатського контингенту. Як стає очевидним із результатів відповідей, респонденти-судді оцінюють жіночу аудиторію дещо оптимістичніше, залишаючи за жінками 64 % таких, що є схильними до використання маніпуляцій.

Гендерно чутливішими, порівняно із суддями, виявляються адвокати, які фіксують серед жінок 75 % тих, що є схильними до маніпулювання. Розбіжності між двома підгрупами вибірки в оцінці маніпулятивних схильностей чоловіків (11 %) можна вважати хоча й неістотними, проте, значущими для диференційної спроможності розпізнавання окремих маніпулятивних прийомів у гендерних підгрупах, що стане зрозумілим при оцінці відповідей на наступні запитання.

Таблиця 2

**Хто, на Вашу думку, частіше вдається до маніпулювання
під час розгляду судових справ
(оберіть лише один варіант відповіді)? (%)**

Варіанти відповідей	Судді, n=150	Адвокати, n=300
2.1. Чоловіки	36	25
2.2. Жінки	64	75

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 3 дає змогу оцінити гендерно специфічну прихильність до використання конкретних маніпулятивних прийомів чоловіками та жінками.

Як випливає з результатів відповідей, респонденти в обох підгрупах фіксують вищу частотність у жінок проявів емоційної агресії, привернення до себе уваги, вокалізаційного маніпулювання, використання емоційного зараження й неадекватної аргументації, хибних звинувачень та особистих образ. Приблизно з однаковою частотністю чоловіки й жінки, за оцінкою обох груп респондентів, вдаються лише до вольового тиску та шантажу.

У підгрупі адвокатів привертають увагу констатації вищих показників частотності застосування маніпулятивних прийомів емоційного та паралогічного різновидів жінками порівняно із чоловіками. Істотні розбіжності між двома гендерними підгрупами можна пояснювати декількома соціально-юридичними чинниками.

До гендерно специфічних прийомів, які використовують обидві соціогендерні групи, як судді, так і адвокати зараховують маскоподібну беземоційність у поведінці (чоловіки – 56, жінки – 38 %); експлуатацію почуття жалю для отримання преференцій у прийнятті кінцевого судового рішення (в обох соціогендерних групах майже однакова частотність уникнення в застосуванні цього прийому: 40 % – чоловіки, 41 % – жінки).

Більшість поданих в опціях запитання маніпулятивних прийомів виявляють соціогендерну специфічність, яка полягає в переважному їх застосуванні представницями жіночої підгрупи.

Так, жінки, порівняно із чоловіками, частіше намагаються звертати на себе увагу (розбіжність становить близько 1/3 – 33 % чоловіків та 62 % жінок); вдаються до особистісно забарвленої аргументації (що зазвичай стосується особистої оцінки якостей колишнього чоловіка) (розбіжність становить близько 1/4 – 33 % чоловіків та 62 % жінок); частіше, порівняно із чоловіками, використовують прийоми наклеювання ярликів (стигматизаційного лейблінгу) для формування відповідного ставлення суддів (розбіжності між чоловіками та жінками становлять майже 33 %); у 80 % випадків послуговуються гендерно специфічними інструментами емоційного зараження та тиску на учасників сімейного процесу.

Таблиця 3

Визначте, які з перелічених нижче ознак поведінки, яку можна спостерігати під час розгляду судових справ, і якою мірою відповідають чоловікам і жінкам? Оберіть декілька варіантів відповіді, позначивши частотність цифрою 3 (якщо поведінка має місце часто), цифрою 2 (якщо вона має місце рідко) і 1 (якщо така поведінка взагалі не має місця)

СУДДІ, N=150					
3.1. ЧОЛОВІКИ (у %)			3.2. ЖІНКИ (у %)		
3.1.1. Поводять себе радше стримано, аніж емоційно			3.2.1. Поводять себе радше стримано, аніж емоційно		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
56	18	26	38	34	28
3.1.2. Намагаються привертати до себе увагу			3.2.2. Намагаються привертати до себе увагу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
33	45	22	62	24	14
3.1.3. Вдаються до підвищення голосу			3.2.3. Вдаються до підвищення голосу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
26	54	20	76	14	10
3.1.4. Вдаються до вольового тиску та шантажу			3.2.4. Вдаються до вольового тиску та шантажу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
22	54	24	13	19	68
3.1.5. Використовують аргументацію, яка не стосується суті справи			3.2.5. Використовують аргументацію, яка не стосується суті справи		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
32	45	23	52	30	18
3.1.6. Намагаються викликати до себе співчуття й заражати інших своїм настроєм			3.2.6. Намагаються викликати до себе співчуття і заражати інших своїм настроєм		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
23	36	41	40	20	40
3.1.7. Використовують прийоми наклеювання ярликів			3.2.7. Використовують прийоми наклеювання ярликів		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
18	33	49	60	22	18
3.1.8. Хибно звинувачують іншу сторону у відсутності доказів			3.2.8. Хибно звинувачують іншу сторону у відсутності доказів		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
12	26	50	39	46	15
3.1.9. Вдаються до підміни обговорення фактичної сторони справи емоціями			3.2.9. Вдаються до підміни обговорення фактичної сторони справи емоціями		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
21	43	36	48	30	22
3.1.10. Вдаються до емоційних перебільшень та особистих образ на адресу іншої сторони			3.2.10. Вдаються до емоційних перебільшень та особистих образ на адресу іншої сторони		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
18	16	66	66	12	22

Продовження табл. 3

АДВОКАТИ, N=300					
3.1. ЧОЛОВІКИ (у %)			3.2. ЖІНКИ (у %)		
3.1.1. Поводять себе радше стримано, аніж емоційно			3.2.1. Поводять себе радше стримано, аніж емоційно		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
58	12	30	44	13	43
3.1.2. Намагаються привертати до себе увагу			3.2.2. Намагаються привертати до себе увагу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
42	40	18	58	30	12
3.1.3. Вдаються до підвищення голосу			3.2.3. Вдаються до підвищення голосу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
14	16	70	72	20	8
3.1.4. Вдаються до вольового тиску та шантажу			3.2.4. Вдаються до вольового тиску та шантажу		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
30	26	44	24	33	43
3.1.5. Використовують аргументацію, яка не стосується суті справи			3.2.5. Використовують аргументацію, яка не стосується суті справи		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
25	42	33	50	14	36
3.1.6. Намагаються викликати до себе співчуття і заражати інших своїм настроєм			3.2.6. Намагаються викликати до себе співчуття і заражати інших своїм настроєм		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
46	18	36	79	16	5
3.1.7. Використовують прийоми наклеювання ярликів			3.2.7. Використовують прийоми наклеювання ярликів		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
22	43	35	69	20	11
3.1.8. Хибно звинувачують іншу сторону у відсутності доказів			3.2.8. Хибно звинувачують іншу сторону у відсутності доказів		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
32	26	42	70	23	7
3.1.9. Вдаються до підміни обговорення фактичної сторони справи емоціями			3.2.9. Вдаються до підміни обговорення фактичної сторони справи емоціями		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
18	36	46	48	20	32
3.1.10. Вдаються до емоційних перебільшень та особистих образ на адресу іншої сторони			3.2.10. Вдаються до емоційних перебільшень та особистих образ на адресу іншої сторони		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
18	62	20	63	12	25

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 4 дає змогу оцінити прояви нетолерантності та агресії (як вербальної, так і невербальної) з боку представників обох гендерних груп. Респонденти як у суддівській, так і в адвокатській підгрупі фіксують істотно вищу (28 %) частотність проявів нетолерантної агресивної поведінки в ході сімейного процесу з боку жінок щодо чоловіків, аніж навпаки.

Це є цілком закономірним у контексті гендерної експертизи чинного сімейного законодавства, в якому є наявними суто дискримінаційні щодо чоловіків норми, або ж такі соціально-нормативні настанови, тлумачення яких може здійснюватися на користь жінок (що так чи інакше йде на шкоду чоловікам).

Вища частотність зафіксованих проявів може впливати з таких обставин.

По-перше, соціальна мораль українського суспільства легітимізує емоційну експресивність жінок, яка перебуває на межі соціальних норм і фактично стає маркером пограничної поведінки при оцінюванні аналогічних явищ, якщо вони мають місце з боку чоловіків.

При проявах емоційності з боку чоловіків зовнішнє вираження їхніх емоцій викликає відповідні морально-етичні зауваження, реакції присоромлення та осуду, що змушує «винних» у подібних проявах швидко згорти свою експресивність. Для жінок у сімейному процесі вияви емоцій практично нічим не регламентовані. Більше того, звинувачувальна риторика, яка застосовується під час судових дебатів з боку жінок, часто не знає опору з боку суддів.

По-друге, нетолерантність жінок щодо чоловіків знаходить своє морально-етичне виправдання через ідеологію прихованого гендерного расизму. На це звертає увагу в своїх публікаціях І. О. Святненко [6–8], й автор цієї статті може цілком погодитися з ним щодо небезпечності цього повсякденного явища української дійсності.

Гендерний расизм у судових дебатах виявляється в практично неаргументованому й безапеляційному прийнятті всіх докорів, дорікань, негативних оцінок, які лунають з боку жінок на адресу чоловіків і переважного ігнорування подібного суддями з боку чоловіків на адресу жінок. Менш вартісність чоловіків визнається за умовчанням і в прийнятті відповідних судових рішень на користь жінки в аспекті виховання дітей та розподілу майна. Нстанови гендерного расизм дозволяють визнавати морально-етичну «винність» чоловіка ще до прийняття судових рішень у конкретних сімейних справах.

Таблиця 4

Хто, на Вашу думку, частіше виявляє агресивне та нетолерантне ставлення до інших при розгляді сімейних справ (оберіть лише один варіант відповіді)? (%)

Варіанти відповідей	Судді, n=150	Адвокати, n=300
4.1. Чоловіки щодо жінок	22	9
4.2. Жінки щодо чоловіків	49	64
4.3. Як чоловіки щодо жінок, так і жінки щодо чоловіків у приблизно однаковій пропорції.	29	27

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 5 дає змогу здійснити гендерну експертизу чинного сімейного законодавства на предмет поширеності в ньому дискримінаційних (егалітарних) соціогендерних конструктів.

У доведенні гіпотези щодо наявності в чинному сімейному законодавстві радше дискримінаційних, аніж егалітарних норм (тобто переважання відносин привілеїзації/нерівності жінок щодо чоловіків) в обох підгрупах респондентів оцінки різняться неістотно. При цьому судді виявляють істотно вищу оптимістичність щодо оцінки гендерної нерівності на користь чоловіків порівняно з адвокатами (22 та 14 % відповідно).

Водночас близько третини респондентів суддівської та адвокатської підгруп вважає, що в чинному сімейному законодавстві дотримано принципи гендерного паритету та рівності (28 та 32 % відповідно).

Пояснення зазначені розбіжності знаходять, по-перше, в недостатній соціогендерній компетентності фахівців-юристів, що виявляється в низькій диференціації біологічних та соціокультурних ознак гендеру, по-друге, в нерозвиненості соціогендерного всеобучу в сегменті юридичної освіти, що є похідним від переважання радянської правової культури. А, як відомо, в гендерних стереотипах цієї культури переважає ідея щодо ілюзорної ідеологічної рівності статей при збереженні квазіпартріархату, який маскує фактичний матріархат. Зазначене положення було доведено в дисертаційному дослідженні Г. Бондар, присвяченому соціокультурним засадам гендерної дискримінації в українському суспільстві [1, с. 80–120].

Таблиця 5

Яку б оцінку чинному сімейному законодавству в гендерному аспекті Ви могли б дати (оберіть лише один варіант відповіді)? (%)

Варіанти відповідей	Судді, n=150	Адвокати, n=300
5.1. В чинному сімейному законодавстві дотримано принципів гендерної рівності та гендерного паритету	32	28
5.2. Чинне сімейне законодавство є більшою мірою дискримінаційним щодо чоловіків на користь жінок	46	58
5.3. Чинне сімейне законодавство є дискримінаційним більшою мірою щодо жінок на користь чоловіків	22	14

Інтерпретація результатів відповіді на запитання 6 дає змогу здійснити соціогендерну експертизу чинного сімейного законодавства в декількох аспектах: а) майнового розподілу у випадку розлучення; б) використання норм та установок соціальної моралі для розширеного тлумачення відповідних преференцій на користь жінок; в) оцінки рівно-

сті/нерівності сімейно-виховних ролей. В усіх трьох аспектах у суддівській та адвокатській підгрупах є вираженим визнання гендерної нерівності (гендерних привілеїв) в реалізації сімейних прав на користь жінок.

Таблиця 6

У чому, на Вашу думку, мають місце прояви гендерної дискримінації щодо чоловіків (жінок)? Оберіть декілька варіантів відповіді, позначивши частотність цифрою 3 (якщо дискримінація має місце часто), цифрою 2 (якщо вона має місце рідко) і 1 (якщо дискримінація взагалі не має місця)

СУДДІ, N=150					
3.1. ЧОЛОВІКИ (у %)			3.2. ЖІНКИ (у %)		
6.1.1. Дискримінація стосується створення належних умов щодо реалізації прав з боку іншого члена подружжя			6.2.1. Дискримінація стосується створення належних умов щодо реалізації прав з боку іншого члена подружжя		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
10	23	67	78	12	10
6.1.2. Дискримінація стосується пріоритетного залишення дитини з матір'ю у випадку розлучення			6.2.2. Дискримінація стосується пріоритетного залишення дитини з матір'ю у випадку розлучення		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
91	8	2	0	13	97
6.1.3. Дискримінація стосується розподілу майна на користь жінок у випадку розлучення за наявності дитини, народженої в шлюбі			6.2.3. Дискримінація стосується розподілу майна на користь чоловіків у випадку розлучення за наявності дитини, народженої в шлюбі		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
5	10	85	0	3	97
6.1.4. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилення на «моральні засади суспільства» для прийняття судових рішень на користь чоловіків			6.2.4. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилення на «моральні засади суспільства» для прийняття судових рішень на користь чоловіків		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
5	8	87	6	12	82
6.1.5. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилення на «місцеві звичаї» для прийняття судових рішень на користь жінок			6.2.5. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилення на «місцеві звичаї» для прийняття судових рішень на користь чоловіків		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
67	23	10	12	16	72
6.1.6. Дискримінація стосується призначення аліментної допомоги дітям на користь чоловіків			6.2.6. Дискримінація стосується призначення аліментної допомоги дітям на користь жінок		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
5	6	89	90	6	4

Продовження табл. 6

АДВОКАТИ N=300					
3.1. ЧОЛОВІКИ (у %)			3.2. ЖІНКИ (у %)		
6.1.1. Дискримінація стосується створення належних умов щодо реалізації прав з боку жінки			6.2.1. Дискримінація стосується створення належних умов щодо реалізації прав з боку чоловіка		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
10	56	34	6	12	82
6.1.2. Дискримінація стосується пріоритетного залишення дитини з матір'ю у випадку розлучення			6.2.2. Дискримінація стосується пріоритетного залишення дитини з батьком у випадку розлучення		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
86	10	4	0	4	96
6.1.3. Дискримінація стосується розподілу майна на користь жінок в у випадку розлучення за наявності дитини, народженої в шлюбі			6.2.3. Дискримінація стосується розподілу майна на користь чоловіків у випадку розлучення за наявності дитини, народженої в шлюбі		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
4	8	88	10	12	78
6.1.4. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилання на «моральні засади суспільства» для прийняття судових рішень на користь жінок			6.2.4. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилання на «моральні засади суспільства» для прийняття судових рішень на користь чоловіків		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
85	8	7	2	8	90
6.1.5. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилання на «місцеві звичаї» для прийняття судових рішень на користь жінок			6.2.5. Дискримінація стосується нормативно-правової можливості посилання на «місцеві звичаї» для прийняття судових рішень на користь чоловіків		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
81	11	8	10	62	28
6.1.6. Дискримінація стосується призначення аліментної допомоги дітям на користь жінок			6.2.6. Дискримінація стосується призначення аліментної допомоги дітям на користь чоловіків		
Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1	Часто – 3	Рідко – 2	Ніколи – 1
96	0	4	0	5	95

Висновки. Узагальнення першої частини результатів емпіричного дослідження дало можливість з'ясувати дефіцит гендерного паритету в чинному сімейному законодавстві, що пояснюється як особливостями гендерної ідеології та моралі, так і усталеними практиками сімейного судочинства в українському суспільстві.

Наявні в оцінках респондентів розбіжності говорять про реалістичнішу оцінку гендерних стандартів з боку адвокатської підгрупи вибірки та поширеність соціогендерних викривлень у суддівській підгрупі вибірки. Водночас в обох підгрупах є наявним фіксування гендерних привілеїв та проявів гендерного расизму, що знаходить своє вираження в соціально-поведінкових проявах чоловічої та жіночої гендерної підгруп в аспекті по-

слуговування маніпулятивними прийомами впливу на емоційний стан учасників сімейного процесу.

Список використаної літератури

1. Бондар Г. Г. Соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.01. Запоріжжя, 2012. 266 с.
2. Доценко Е. Л. Манипуляция: феномен, механизмы, защита. Москва : Черо, 2001. 514 с.
3. Психология господства и подчинения : хрестоматия / сост. А. Г. Чернявская. Минск : Харвест, 1998. 709 с.
4. Романенко Ю. В., Святненко І. О., Поцелуйко А. О., Ташенко А. Ю., Медведєва Ю. Ю. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування : монографія. Київ : Вид-во ДУТ, 2015. 437 с.
5. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / ред.-коорд. Романенко Ю. В. ; Я. В. Зоська, Ю. Ю. Медведева, Ю. В. Романенко, И. А. Святненко, Н. В. Туленков, Е. А. Хомерики. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
6. Святненко І. О. Насильство в гендерній культурі: проблема побудови типології (частина 1). *Грані*. 2007. № 3. С. 22–26.
7. Святненко І. О. Насильство в гендерній культурі: проблема побудови типології (частина 2). *Грані*. 2017. № 4. С. 35–40.
8. Святненко І. О. Девіації в українській гендерній культурі: соціосистемологічний аспект). *Грані*. 2017. № 6. С. 17–22.
9. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор. Москва : Класс, 2005. 322 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Пархоменко А. И. Гендерно-специфические манипулятивные технологии в сфере семейного судопроизводства: обобщение результатов эмпирического исследования (часть 1)

Статья посвящена проблеме определения ключевых манипулятивных технологий в сфере семейного судопроизводства, которое осуществлялось путем опроса судей и адвокатов в процессе эмпирического исследования. Выяснено уровень гендерной агрессии и нетерпимости в поведении женщин и мужчин. Доказано, что в действующем семейном законодательстве есть нормы, которые содержат признаки гендерной дискриминации, расизма и сексизма. Обосновано, что гендерные стереотипы социальной морали, из которых вытекают решение суда по семейным делам, построены на двойных стандартах, а также установлено, что гендерно-дискриминационные случаи в судебной практике связаны с морально-этическим манипулированием судей и адвокатов, которые считают возможным пользоваться соответствующими гендерно предвзятыми манипулятивными моделями коммуникации при рассмотрении семейных дел.

Ключевые слова: манипулятивные технологии, гендерно-специфические манипулятивные технологии, гендерная агрессия, гендерная толерантность.

Parkhomenko A. Gender-Specific Manipulative Technologies In The Field Of The Family Course: Collection Of Empirical Research Results (Part 1)

Written resume. The article is devoted to the problem of determining key manipulative technologies in the field of family justice, which was carried out by interviewing judges and lawyers in the process of empirical research. As a result of the study, hypotheses were verified, according to which: 1) the level of gender aggression and intolerance in the behavior of women as when considering family cases is higher than the level of gender intolerance of men; 2) there are rules in force in the family law that contain features of gender discrimination, racism and sexism; 3) men and women in manipulative purposes consider family cases

as inappropriate argumentation (pseudo-argumentation) based on gender stereotypes; 4) gender stereotypes of social morality, arising from family court decisions based on double standards, that is, they may allow the use of manipulative techniques to achieve their own goals for representatives of one gender group and representatives of another gender group forbid to do likewise; 5) gender discrimination cases in court practice are related to the moral and ethical manipulation of judges and lawyers who consider it possible to use appropriate gender biased manipulative communication models when considering family cases.

The author concludes that the generalization of the first part of the results of the empirical study made it possible to find out the deficit of gender parity in the current family law, which is explained both by the features of gender ideology and morality, and by established practices of family justice in Ukrainian society.

Available disagree assessments suggest a more realistic assessment of gender standards by the sample of the lawyer's subgroup and the prevalence of socio-gender distortions in the referee subgroup of the sample. At the same time, in both subgroups, there is a record of gender privileges and manifestations of gender racism that manifests itself in the social and behavioral manifestations of male and female gender subgroups in terms of serving manipulative methods of influencing the emotional state of the participants in the family process.

Key words: manipulative technologies, gender-specific manipulative technologies, gender aggression, gender tolerance / intolerance, gender egalitarianism, gender racism and sexism, gender discrimination, socio-gender competence.

УДК 316.334.3

В. А. ПОЛТОРАК

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ОРГАНІЧНА ТА НЕОРГАНІЧНА

У статті проаналізована важлива та недостатньо вивчена на сьогодні в соціології проблема, пов'язана з необхідністю та важливістю використання громадської думки в соціологічному управлінні суспільством, а саме проблема її компетентності. Розглянуто питання про її органічну та неорганічну компетентність і некомпетентність. Зокрема, зроблено висновок щодо того, що у випадках, коли громадська думка висловлюється з питань, які «підлягають» її розумінню, вона може бути цілком компетентною та використовуватися органами державного управління, політичними партіями тощо. Висвітлено низку ситуацій, що виникають з тих чи інших причин (наприклад, недостатня поінформованість громадської думки), коли можлива в принципі компетентна громадська думка зазнає «викривлень», які обов'язково потрібно враховувати під час її використання.

Ключові слова: громадська думка, компетентність та некомпетентність громадської думки, органічна та неорганічна некомпетентність, артефакти, соціальне управління суспільством.

Останніми роками соціологи приділяють усе більше уваги дослідженню комплексу проблем, пов'язаних із компетентністю. Її розглядають, передусім, як важливий ресурс життєвої активності, що може приносити та реально приносить користь як окремим людям, різноманітним колективам, суспільним групам, так і суспільству в цілому. Тим більше, що як усе суспільство, так і більшість його членів, розуміють, що реалізація особистих та суспільних настроїв, досягнення успіху можливі тільки на основі високого рівня компетентності фахівців, задіяних у різних сферах суспільства.

Як слушно підкреслює А. О. Ручка, «компетентність є конгломератом (сукупністю, єдністю) певних компонентів. Таких як знання, уміння, кваліфікації, повноваження, здібності, настанови, ціннісно-сміслові пропозиції, які разом забезпечують досягнення запланованих результатів – цілей, цінностей» [4]. І в цьому плані компетентність може виступати усталеною характеристикою окремих людей, соціальних груп, організацій.

І навіть населення країни (тієї чи іншої) в цілому. Тобто компетентною чи некомпетентною дійсно може бути громадська думка, яка певним чином характеризує рівень компетентності населення країни в цілому чи його окремої частки. На жаль, цей аспект проблеми (щодо наявної чи можливої компетентності громадської думки) поки практично не вивчають. Хоча, на наш погляд, навряд чи можна заперечувати значущість подібної компетентності громадської думки, яка впливає на різні аспекти суспільно-політичного життя: починаючи від виборів керівництва країни та закінчуючи ставленням до вибору шляхів соціально-економічних і соціально-

політичних перетворень у державі, зокрема визначенню типу та характеристик реформ, що в ній здійснюються.

Мета статті – аналіз проблем органічної й неорганічної компетентності громадської думки та її ролі у вирішенні актуальних соціально-політичних проблем сучасного українського суспільства.

Коли йдеться про громадську думку як соціальний інститут, з одного боку, та певну сукупність думок тих чи інших соціальних груп, груп масової свідомості, можливість та необхідність її використання в процесах соціально-політичного управління суспільством, виділяють, передусім, чотири критерії звернення до неї, використання її, а саме: «суспільного інтересу», актуальності, дискусійності, компетентності.

Щодо перших трьох, то з ними досить зрозуміло. Так, критерій «суспільного інтересу» означає, що громадська думка будь-яких суб'єктів (держави, міста, підприємства тощо) висловлюється лише з тих проблем, які викликають у них певний суспільний інтерес. Критерій актуальності свідчить про те, що проблема, яка є об'єктом громадської думки, не лише викликає суспільний інтерес, а і є актуальною саме в той проміжок часу, коли громадська думка формується та висловлюється. Проблема дискусійності громадської думки є однією із центральних у соціології та політиці й свідчить про те, що реально подібна громадська думка виникає тільки в ситуаціях, коли повна єдність поглядів людей на якісь явища чи проблеми практично неможлива та обов'язково можливі якісь альтернативні оцінки чи погляди.

Щодо четвертого критерію формування та висловлення громадської думки, а саме її «компетентності», справа не є дуже простою чи зрозумілою. Якщо враховувати ту обставину, що громадська думка сьогодні, як ми вже зауважували, виступає як значущий критерій, який впливає на формування та прийняття управлінських рішень і не тільки із суто соціально-політичних проблем (на виборах, референдумах, при вирішенні серйозних соціальних проблем іншими методами), то, безумовно, будь-яке суспільство або його сектор, сегмент потребують дійсно компетентної громадської думки, урахування якої буде сприяти ефективному вирішенню тієї чи іншої проблеми.

І та обставина, що громадська думка – це сукупність у принципі суб'єктивних думок тієї чи іншої спільноти людей, цьому не завадить. У будь-якому разі, урахування громадської думки при прийнятті рішень як раз і потребує вивчення та аналізу саме ставлення людей, громадськості до тих чи інших шляхів вирішення проблеми. Тому брати до уваги рівень компетентності громадської думки при вирішенні значної кількості суспільних проблем, що мають «громадський резонанс», дійсно необхідно.

І тут ми, зважаючи на те, що, по-перше, громадська думка, що враховується в процесах управління суспільством, повинна бути компетентною, переходимо до розгляду того, що розуміємо, коли кажемо «по-друге». А саме: чи можливо це в принципі? Взагалі поширене уявлення, що будь-яка

громадська думка навряд чи може бути компетентною. Насправді ж такий підхід можна вважати справедливим лише почасти.

Дійсно, при розгляді цієї проблеми треба обов'язково враховувати ту обставину, що компетентність або некомпетентність громадської думки, тобто суджень, що «претендують» на її «статус», може бути як органічною, так і неорганічною. Так, не з усіх проблем, особливо наукових, громадськість може бути компетентною, оскільки її думки належать до сфери масової (а не групової, наукової, спеціалізованої) свідомості. Подібну некомпетентність громадської думки цілком можна пояснити, вона свідчить лише про те, що не завжди та не з усіх проблем узагалі є, наприклад, сенс опитування населення.

Щодо неорганічної некомпетентності громадської думки, то вона виходить з того, що в принципі з тієї чи іншої проблеми громадська думка може бути компетентною, але такою в певній ситуації не є. Причому з різних причин, основною з яких, безумовно, є недостатня поінформованість громадськості. Тим, хто проводить опитування громадської думки, дуже нерідко доводиться стикатися з такими відповідями респондентів, як «не знаю», «важко відповісти» тощо. Тобто в цьому разі ми маємо справу з дійсно неорганічною некомпетентністю [3, с. 67–68].

Загалом, як впливає з викладеного вище, у соціально-політичній діяльності, у процесах соціального управління цілком доречно використовувати громадську думку у випадках, коли є підстави вважати її можливою компетентність або некомпетентність цілком неорганічною, враховуючи це при прийнятті рішень. Водночас потрібно брати до уваги низку обставин, що можуть призводити до помилок в оцінці рівня компетентності громадської думки, про які йтиметься далі.

Але до цього треба обов'язково «відокремлювати» реальну громадську думку, її певний стан та зміст, від тієї, що іноді здобувається в процесі проведення досліджень, опитувань громадської думки. Ідеться, зрозуміло, не про дослідження, проведені кваліфіковано та неупереджено, а про ті, що скоріше мають характер піарівських (при цьому ми хочемо підкреслити ту обставину, що ми нічого не маємо проти піару, але вважаємо, що треба обов'язково «відокремлювати» дані, здобуті при проведенні реальних соціологічних опитувань громадської думки, від тих опитувань, що цілком свідомо мають на меті здобуття певних «вигідних» замовнику результатів).

У подібних випадках, зокрема, може йтися про використання спеціальних форм запитань, побудову опитувальних листів, використання так званих пуш-полівських технологій при опитуваннях, тобто «відштовхуючих» запитань, прийомів, спрямованих на здобуття «необхідних» результатів (наприклад, надання неповного переліку можливих альтернатив відповідей, розташування подібних альтернатив у певному порядку, використання різної кількості позитивних та негативних альтернатив) тощо [2, с. 171–177]. Загалом проблема якісної побудови структури опитувальної

анкети та правил коректного формулювання запитань вже неодноразово була порушена в спеціальній літературі [1, с. 319–382; 5, с. 11–273].

Перейдемо тепер до характеристики деяких ситуацій (на жаль, малодосліджених), пов'язаних із проблемами у використанні громадської думки в соціально-політичній практиці у випадках, коли йдеться про вже згадану вище неорганічну некомпетентність громадської думки, що може виникати та яку треба враховувати при використанні громадської думки в соціальному управлінні. Подібні ситуації можуть бути такими:

– громадська думка намагається висловлюватися з тих чи інших проблем, що практично «не доступні» її розумінню та використанню органічно. Так, трапляються випадки, коли вона функціонує та навіть враховується при деяких висловлюваннях громадськості щодо найбільш ефективних шляхів проведення економічних чи інших реформ (при тому, що широким масам громадськості реально подібні шляхи практично невідомі). Або поширюються всілякі думки, пов'язані з «народною медициною» та різноманітними рецептами лікування тих чи інших захворювань (при цьому даються певні гарантії, нібито, дійсної ефективності). Або використовуються думки громадськості щодо шляхів реформи соціально-політичного устрою держави (наприклад, парламентського чи суто президентського, хоча більшість людей в Україні достатньо чітко не розуміють їх сутності та різниці поміж ними) тощо;

– громадська думка не є достатньо поінформованою щодо тих чи інших подій, які відбуваються, їх істинних причин та наслідків. Ми вже зауважували, що ця причина є головною, коли йдеться про часто існуючу неорганічну некомпетентність громадської думки, яка могла б бути достатньо компетентною у випадку, коли вона була б достатньо поінформованою. При цьому необов'язково йдеться про поінформованість тільки як таку. Значну роль відіграє не лише просте здобуття населенням тієї чи іншої інформації, а й рівень довіри до такої інформації та засобів інформації, що її передають. Саме це було визначено в дослідженнях, які проведено, наприклад щодо проблем впливу на громадську думку та її використання, пов'язаних з інформаційною війною між Росією та Україною;

– замість громадської думки використовують так звані «артефакти», що виникають завдяки використанню при аналізі (не обов'язково на основі проведених соціологічних досліджень, але в першу чергу саме завдяки ним) певних технологій (свідомо або несвідомо), що замінюють елементи громадської думки певними конструкціями, які виникають завдяки технічним прийомам, що були застосовані. Найбільш поширені подібні приклади при проведенні референдумів, коли опитуваний вимушений відповісти на поставлене запитання «так» чи «ні», хоча в багатьох випадках чітко не знає або не розуміє, про що саме йдеться. Саме таким чином виникає «спотворена» картина громадської думки, якої насправді чи не існує, чи вона значно відрізняється від реальної;

– урахування та використання громадської думки зі складних соціально-політичних і, насамперед, соціально-економічних проблем (таких, наприклад, як ставлення до можливого підвищення цін тощо), що викликає сумніви стосовно того, що громадська думка може бути компетентною, з огляду на сам об'єкт її висловлювань.

Існує, безумовно, і ще значна кількість проблем, коли, здавалося би, досить компетентна громадська думка в принципі може існувати, але саме її компетентність у певних випадках може викликати сумніви. Аналіз цих проблем потребує спеціального дослідження. Ми ж вважаємо важливим зупинитися, передусім, на розгляді останньої з названих вище ситуацій, оскільки саме використання громадської думки, здобутої при її застосуванні, викликає певні проблеми та сумніви.

Отже, відомо, що достатньо часто в ставленні до суджень громадської думки, зокрема здобутих під час опитувань, до яких звертаються органи управління, політики, журналістики та які відображають оцінку населенням певних складних і «кількісно» недостатньо чітких оцінок тих чи інших соціально-політичних чи соціально-економічних проблем, виникають деякі сумніви або певна недовіра саме через складний зміст цих проблем, неоднозначне ставлення до них населення та відповідно до поширеної громадської думки щодо них. Крім згаданої вже вище проблеми ставлення населення до підвищення цін на товари та послуги, може йтися про гостроту тих чи інших проблем, які потрібно вирішувати, вагомість заходів, яких потрібно вживати для цього тощо.

Складність цієї проблеми, передусім, у тому, що чітко кількісно визначити та оцінити результати замірів громадської думки, що проводяться в цих випадках, доволі складно, оскільки тут «працюють» певні, досить часто дуже суб'єктивні, перебільшені оцінки населенням відповідних проблем. Так, навряд чи хтось сумнівається, що в опитуваннях, які проводяться зараз в Україні, більшість населення не буде «жалітися» на низькі зарплати й пенсії, високі ціни тощо. Іноді частка опитаних, що відзначають подібні позиції при анкетуванні чи проведенні інтерв'ювання, така велика, що взагалі виникають сумніви щодо можливості та необхідності врахування такої громадської думки.

Чи дійсно можна схилитися до подібної позиції та зовсім ігнорувати проблему компетентності громадської думки? На наш погляд, зовсім ні! Причому треба враховувати два аспекти «роботи» з громадською думкою в подібній ситуації. Перший зводиться до того, що при проведенні соціологічних досліджень, та й узагалі при оцінюванні ставлення громадської думки до певних проблем, шляхів їх вирішення треба обов'язково враховувати ту соціально-економічну (чи іншу, якщо про неї йдеться) ситуацію, яка склалася в державі та яку оцінює громадська думка. Дійсно, у ситуації, коли значна частка населення, навіть його більшість, мешкає в певний час за межею бідності, ставити запитання людям про необхідність підвищення цін навряд чи має сенс. Зрозуміло, що громадська думка (до речі, цілком

компетентно, коли не враховується специфіка ситуації, коли це пропонується) буде проти цього. Хоча й подібний «спротив», його масштаб і характер треба тим чи іншим чином визначати та враховувати.

Про це свідчать випадки, коли громадська думка може виступати з досить несподіваних позицій, які, на перший погляд, є необґрунтованими. Достатньо пригадати проблему, яка декілька років тому виникла у Швейцарії. Там, враховуючи значне багатство країни та деякі аспекти соціально-економічного життя населення, уряд пропонував виділяти кожному швейцарцю, навіть коли він узагалі не працює, певну суму грошей. Відомо, що більшість населення на референдумі не підтримала впровадження.

Але в цієї проблеми є й інший аспект. Коли складні соціально-економічні запитання ставляться, і щодо них виявляється позиція громадської думки, подібна інформація може бути в певному сенсі компетентною. Треба пам'ятати, що громадська думка – це певний стан громадської свідомості, який містить у собі достатньо стале та компетентне оціночне ставлення різних соціальних спільнот до проблем, подій та фактів дійсності. Саме виявлення та аналіз такого ставлення є одним із важливих завдань виявлення та використання громадської думки. Таким чином, навіть коли просто аналізують оцінку населенням країни, міста, району чи представниками різних соціальних груп різних складних соціальних проблем, то знання громадської думки щодо ситуації, яка склалася чи складається, допомагає зрозуміти як загальний її «настрій», так і відмінності в ставленні до проблем, що розглядаються, різних верств населення, мешканців різних районів та міста в цілому. А при проведенні моніторингових досліджень навіть оцінити подібне ставлення в динаміці. Не потрібно й спеціально підкреслювати ту обставину, що подібна інформація виступає як вкрай важлива як до органів управління містом, регіоном, так і політичних партій і політиків, що в них діють.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що взагалі в певних ситуаціях, коли йдеться про ставлення громадської думки до певних проблем, які в цілому «підлягають» розумінню громадської думки, доступні знанням та розумінню громадськості, громадська думка дійсно може бути цілком компетентною та використовуватися в процесі соціального управління.

По-друге, існує низка ситуацій, пов'язаних, зокрема, з недостатньою поінформованістю громадської думки, наявністю в її ставлення до деяких проблем артефактів, оцінкою нею складних соціально-економічних та соціально-політичних проблем, у яких необхідний детальний і глибокий аналіз змісту громадської думки з метою виявлення її дійсності компетентності з відповідних проблем для її подальшого використання в соціальному управлінні суспільством.

Список використаної літератури

1. Добренков В. И., Кравченко А. И. Методы социологических исследований. Москва : ИНФРА-М, 2006. 768 с.
2. Петров О. В. Социологические пиар-технологии в политике. Киев, 2007. 288 с.

3. Полтораки В. А. Социология общественного мнения. Киев ; Днепропетровск : Центр «СОЦИОПОЛИС», 2000. 264 с.

4. Ручка А. О. Компетентність як ресурс життєвої активності. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. Київ : ІС НАН України, 2017. С. 264–276.

5. Садмен С., Бредбери Н. Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование массовых обследований : пер. с англ. Москва : Ин-т фонда «Общественное мнение», 2005. 382 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Полтораки В. А. Компетентность общественного мнения: органическая и неорганическая

В статье проанализирована важная и недостаточно изучена сегодня в социологии проблема, связанная с необходимостью и важностью использования общественного мнения в социологическом управлении обществом, а именно проблема ее компетентности. Рассматривается вопрос о ее органической и неорганической компетентности и некомпетентности. В частности, делается вывод о том, что в случаях, когда общественное мнение высказывается по вопросам, «подлежащим» его пониманию, оно может быть полностью компетентным и использоваться органами государственного управления, политическими партиями и т. д. Освещается ряд ситуаций, возникающих по тем или иным причинам (например, недостаточная осведомленность общественного мнения), когда возможное в принципе компетентное общественное мнение претерпевает «искажения», которые обязательно должны учитываться при ее использовании.

Ключевые слова: общественное мнение, компетентность и некомпетентность общественного мнения, органическая и неорганическая некомпетентность, артефакты, социальное управление обществом.

Poltorak V. Competence of Public Opinion: Organic and Inorganic

The article analyzes an important and insufficiently studied problem in sociology today related to the necessity and importance of using public opinion in the sociological management of society, namely, the problem of its competence. The issue of its organic and inorganic competence and incompetence is considered. In particular, it is concluded that in cases where public opinion is expressed on issues that are «subject to» its understanding, accessible to the public, it can be fully competent and used by government bodies, political parties, etc.

At the same time, public opinion on issues related to special and similar knowledge (for example, medical, purely scientific, etc.) can not be competent in principle. Here we are talking about, so-called, organic incompetence. And even if such public opinion is obtained as a result of surveys (which in this case are absolutely incorrect), then it can not be used in any process of regulation by social processes. At the same time, the article deals with the fact that even with the use of public opinion, which in principle can be competent, that is, expresses itself on the issues «accessible» to its understanding and analysis, it is necessary to take into account a number of situations when there may be «distortion» public opinion. In particular, they are about the following:

– obtained in the course of research or other analysis of public opinion, still «has» an organic incompetence and is expressed, for example, on problems where the population really can not be competent. For example, in studies where attempts are made to find out people's opinions about the most effective ways of carrying out reforms or the most optimal socio-political structure of a state where such opinions are not based on actual «knowledge» of public opinion;

– based on insufficient awareness of people about certain events or awareness, «received» through certain channels of information (for example – the work of Russian propaganda channels during the information war between Russia and Ukraine);

– use instead of real public opinion, the so-called artifacts that arise due to the use of technology in the process of interviews, when the respondent should answer the question «yes» or «no», even if he does not have his opinion on this at all. Possible in this regard and a number of other situations, especially when it comes to public opinion on complex socio-economic problems.

Key words: public opinion, competence and incompetence of public opinion, organic and inorganic incompetence, artifacts, social management of society.

УДК 316.7

Л. А. ЛЯПІНА

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: СУЧАСНИЙ СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС

У статті здійснено систематизацію та узагальнення основних підходів до сутності й змісту мультикультуралізму, що існують у сучасному вітчизняному соціогуманітарному дискурсі. Виокремлено декілька теоретичних проблем у спробах осмислити можливі «про» та «контра» мультикультурального проекту, а саме: множинність трактування цього поняття; виокремлення основних характеристик мультикультуралізму; наліз його моделей; розуміння цінності мультикультуралізму як стратегії національного розвитку сучасної української держави.

Ключові слова: мультикультуралізм, соціогуманітарний дискурс, поліетнічність, інтегральний мультикультуралізм, культура.

Визначальною характеристикою сучасного світу є культурне розмаїття, значущість якого в подальшому буде лише зростати. Глобальний світ, який опинився перед обличчям принципово нових викликів, усе глибше занурюється в ситуацію, коли нарастають суперечності та невизначеність. Сучасні національні суспільства розвиваються в умовах глобальної інтеграції, поглиблення взаємодії культур, стрімкого зростання міжкультурних комунікаційних процесів за одночасного посилення факторів, що призводять до диференціації соціумів у ході політичних і соціально-економічних трансформацій. Тому до уваги науковців усе частіше потрапляють питання адаптації, акультурації, інтеграції, з одного боку, та диференціації, етнокультурного розшарування, етнізації соціальних відносин, міжетнічної напруженості – з іншого.

Суперечливий вплив цих процесів на суспільний розвиток зумовлює необхідність розв'язання багатокультурними суспільствами низки стратегічних завдань, зокрема таких, як: збереження й розвиток усіх культурних складових соціуму; підтримка культурного розмаїття як фактора протидії наслідкам глобалізації; вирішення міжкультурних суперечностей шляхом реалізації рівноправного діалогу між сторонами конфлікту; консолідація суспільства навколо спільних для всієї нації цінностей. Однією з альтернативних стратегій суспільного розвитку, спрямованих на вирішення зазначених вище проблем, є мультикультуралізм, основним принципом якого є «гармонійне співіснування різноманітних культурних та етнічних груп у плюралістичному суспільстві» [18, с. 244]. Все це зумовлює актуальність та необхідність наукового дискурсу щодо переосмислення ролі, значення й перспектив мультикультуралізму в контексті глобалізованого світу. Соціологічна рефлексія концепції мультикультуралізму актуалізується також необхідністю пошуку нових векторів розвитку сучасного світу в умовах

глобалізації, виробленню оптимальних моделей міжкультурного співжиття та співіснування, що відповідають імперативам і викликам сучасності.

Проблема мультикультуралізму є надзвичайно гострою й для сучасної України в контексті дискусій про співвідношення минулого, сучасного та пріоритетів майбутнього, полікультурності суспільства, взаємозв'язку між потребою актуалізації культурних традицій і модернізації всіх сфер суспільно-політичного життя, євроінтеграції та викликів глобалізації, потреби зміни екологічної парадигми буття суспільства, взаємоузгодження різновекторних ціннісних орієнтацій населення держави, подолання синдрому «розколотого суспільства» тощо.

Активні дослідження проблеми мультикультуралізму в зарубіжних соціальних науках почалися наприкінці ХХ ст. Зокрема, розвиток теорії мультикультуралізму у своїх працях досліджували такі зарубіжні вчені, як З. Бауман, Р. Бернстайн, С. Бенхабіб, А. Борисов, М. В'євірка, Н. Глейзер, Е. Гідденс, Л. Дробіжева, У. Кимліка, Р. Ле Коадик, Ч. Кукатас, О. Куроп'ятник, А. Ліпкін, В. Малахов, Л. Нізамова, Е. Паін, Б. Парекх, Ч. Тейлор, Г. Терборн, В. Тишков, М. Тлостанова, М. Уолцер, Ю. Габермас та ін. У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі проблема мультикультуралізму стала актуальною в останні десять – п'ятнадцять років. Одним з перших поштовхів для такого дискурсу став вихід у світ у 2001 р. книги канадського дослідника Вілла Кимлічки «Лібералізм і права меншин» [7]. Учений відстоює «жорсткий» варіант мультикультуралізму, суть якого полягає в тому, що мультикультурна держава повинна дотримуватися групової диференціації прав і забезпечувати культурним меншинам особливий захист [11, с. 24].

Ще одним теоретичним підґрунтям для українського наукового дискурсу мультикультуралізму слугувало видання у 2004 р. у перекладі українською англomовного твору відомого канадського соціального філософа Чарльза Тейлора «Мультикультуралізм і “Політика визнання”» [15], де, постаючи прибічником концепції компромісного мультикультуралізму, автор поєднує поняття «визнання» з поняттям «мультикультуралізм» на тій підставі, що визнання саомбутніх культурних особливостей різних людей можливо лише в суспільствах, що культивують полікультурні цінності. Дослідник вважає, що таке визнання є новою людською потребою, і допускає, що всі члени сучасних суспільств очікують визнання [8, с. 31–32].

Як результат обговорення зазначеної праці у 2005 р. вийшла одна з перших в Україні колективна монографія «Концепція мультикультуралізму» за редакцією О. Гомілка [10], де українські соціальні теоретики в контексті аналізу теоретичної спадщини Ч. Тейлора намагалися осмислити феномен мультикультуралізму. Тут, зокрема, М. Поповичем були виявлені витоки мультикультуралізму, М. Култаєва розглянула мультикультуралізм та його альтернативи, В. Козловський проаналізував мультикультуралізм як вимір нового нігілізму в контексті «кінця історії», С. Дрожджина досліджувала мультикультуралізм як концептуальну модель розуміння сучасно-

го соціуму, у свою чергу, О. Ярошем були простежені межі толерантності в контексті мультикультуралізму тощо.

Сьогодні в українському соціогуманітарному дискурсі існує значний плюралізм у класифікації мультикультуралізму та визначенні його змісту. Такі вітчизняні дослідники, як А. Бандурка, Є. Бистрицький, Д. Вовк, Н. Висоцька, В. Горський, С. Дрожжина, О. Калакура, В. Козловський, А. Колодій, С. Кримський, М. Култаєва, Т. Литвин, С. Остапенко, М. Попович, С. Пролєєв, М. Ручка, М. Шульга, О. Ярош, К. Яценко та інші, уже сформували певні підходи до розуміння теорії та практики мультикультуралізму. Проте, як зауважує А. Колодій, поки що ми не маємо системних досліджень із цього питання, а трактування його політиками та навколополітичними аналітиками є переважно на публіцистичному рівні [9]. Має місце й процес «дроблення» як наукових зусиль, так і проблематики дослідження. Більшість науковців торкаються окремих аспектів цього суспільно-політичного явища чи соціального феномену (етичні, мовні проблеми, місце в освітньо-виховній діяльності тощо) і мало хто комплексно досліджує мультикультуралізм.

Мета статті – систематизація та узагальнення підходів, що існують у сучасному вітчизняному соціогуманітарному дискурсі мультикультуралізму.

Серед теоретичних проблем, які постають перед вітчизняними дослідниками – соціологами, філософами, політологами, культурологами – в їх спробах осмислити можливі «про» та «контра» мультикультурального проекту, можна виокремити як найбільш значущі такі.

Перше. Це множинність трактування поняття «мультикультуралізм». Аналіз літератури з вищезазначеної проблеми свідчить, що в соціогуманітарній науці досі відсутнє єдине, загальновизнане розуміння цього поняття. Розмаїтість інтерпретацій мультикультуралізму пояснюється тим, що цей феномен перебуває в епіцентрі різних теоретико-методологічних підходів щодо осмислення питань взаємодії культур [11, с. 8]. Багатовимірність соціокультурної реальності не може не позначатися на розумінні сутності мультикультуралізму, що має своїм наслідком досить неоднозначне його змістовне визначення. Як слушно наголошує М. Тлостанова, «поняття мультикультуралізму стало сьогодні “гумовим” терміном, яке уособлює низку, як правило, суперечливих тенденцій і явищ, оскільки кожен із дослідників, звертаючись до вивчення цього феномену, вкладає в нього, по суті, свій зміст» [16, с. 98].

У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі сутності мультикультуралізму можна виділити, зокрема, два основних підходи. З одного боку, досліджувана категорія ототожнюється з багатокультурністю, тобто мультикультуралізм трактується як демографічно-описове явище, що констатує наявність у суспільстві чи державі етнічно або расово різноманітних суб'єктів [13, с. 111]. Саме такий підхід дозволяє відомому соціологу М. Шульзі стверджувати, що в «нашій країні мультикультуралізм існує

вже сотні років» [17, с. 26], і вбачати в останньому «механізм» стабілізації суспільства, розвиток його багатоманітності на основі рівності прав національної більшості та культурних меншин. Представником цього підходу постає й М. Култаєва, яка зазначає, що ідея мультикультуралізму тісно пов'язана з ідеєю і дійсністю мультикультурного суспільства [15, с. 30].

З іншого боку, мультикультуралізм здебільшого розуміють як «величезний за змістовим наповненням ідеологічно-практичний комплекс, що складається як з об'єктивних явищ, так і з суб'єктивних тлумачень» [16]. Таке трактування знаходимо, зокрема, у працях української дослідниці С. Дрожжиної, яка характеризує мультикультуралізм і як стан, і як процеси, і як погляди, і як політику культурно неоднорідного суспільства, що орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного різноманіття; як культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин на суспільному та на державному рівнях. Відповідно, вчена інтерпретує мультикультуралізм не лише як терпимість щодо культурного різноманіття, а і як вимогу законодавчого визнання прав расових, релігійних та культурних груп.

Тотожне тлумачення мультикультуралізму наводить і політолог А. Колодій, яка трактує мультикультуралізм як принцип етнонаціональної, освітньої, культурної політики, що визнає й підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати всіма законними методами свої (етно)культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян [9, с. 14].

Друге. У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі мультикультуралізму знаходимо також спроби виокремлення його основних характеристик. Так, наприклад, С. Бондарук до найголовніших рис мультикультуралізму зараховує такі: мовний чи етнокультурний плюралізм, відкритість культури для сприйняття впливів з боку інших культур, подолання ізоляції та самоізоляції, постійна міграція населення, територіальна та світоглядна, релігійна, плюралізм, віротерпимість тощо [2, с. 25–29]. У свою чергу, на думку української дослідниці А. Гордієнко, в основі мультикультуралізму закладено три основоположних принципи: визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадянського суспільства; усунення перешкод, які заважають соціалізації маргінальних культурних груп, та підтримка відтворення й розвитку різноманітних культур [5, с. 17–20].

Третє. Ще одним напрямом у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі мультикультуралізму є теоретичний аналіз його моделей. Зокрема, С. Дрожжина та Ю. Савельєв постають прихильниками «жорсткого» мультикультуралізму. Науковці вважають, що суспільство може бути мультикультурним лише за умови забезпечення державою рівних прав та свобод для представників усіх груп. А. Колодій, беручи до уваги недосяжність етнокультурної асиміляції з внутрішніх причин та її небажаність з глобальних і суто гуманістичних міркувань, пропонує розглядати модель

«інтегрального мультикультуралізму» як найприйнятнішу для етнокультурної політики в Україні. Ця позиція обґрунтована тим, що такий мультикультуралізм «згладжує суперечності і сприяє порозумінню, визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу: одна держава – одна домінуюча соціетальна культура», а відтак він може бути прийнятний як «орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які змушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох» [9, с. 10]. Власне, запропонована А. Колодій модель вимагає від членів мультикультурного суспільства заявити про себе внесками у побудову спільного блага.

І, нарешті, ще одним цікавим моментом у соціокультурному дискурсі мультикультуралізму є розуміння цінності останнього як стратегії національного розвитку України. Як влучно зазначає український дослідник Д. Вовк, в Україні мультикультуралізм «розглядається як ускладнюючий чинник в усвідомленні завдань розвитку української державності. Проте орієнтація у світовому соціокультурному просторі вимагатиме визначення позиції України щодо мультикультуралізму як політико-ідеологічного та теоретичного конструкта, як елемента логіки постмодерну» [3, с. 50].

Серед українських науковців також, як у попередніх дискусіях, не існує універсального визнання цінності мультикультуралізму. Так, О. Батіщева зазначає, що «поширення дискурсу мультикультуралізму обумовлює послаблення ролі культури титульної нації». На думку дослідниці, в умовах «послаблення ролі культури титульної нації через поширення дискурсу мультикультуралізму» державна культурна політика має «підкреслити важливість національного стилю життя», а «...передумовою успіху нової національно-культурної ідентичності є цілісність мовного середовища», тому застосування єдиної державної мови О. Батіщева вважає «пріоритетом державної культурної політики в умовах глобалізації» [1, с. 16]. Тобто, як бачимо, ідеться про повернення до неоконсерватизму як засобу долання недоліків глобалізації та уніфікації. Тут висловлюється крайня негативна позицію щодо застосування принципу «мультикультуралізму» в українській політиці. Така позиція збігається з посиленням скепсису в Європі щодо стратегії мультикультуралізму. Держава втручається в культурну політику, у сферу прав особистості щодо культурного вибору, що однозначно визначає негативні тенденції для популяризації концепції мультикультуралізму в Україні за умов становлення такої позиції як державної [22, с. 62]. Проте, на думку автора статті, на сучасному етапі вибір власної оптимальної моделі мультикультуралізму неможливий без урахування декількох умов, а саме: якщо визнання державою культурного різноманіття не буде загрожувати її територіальній цілісності та національній безпеці; якщо відбуватиметься подальший розвиток демократії та громадянського суспільства, що забезпечить захист прав людини; якщо будуть створені нові можливості для розвитку культури не тільки меншостей, але й більшості, тобто титульного етносу. В ідеалі, модель мультикультуралізму

му в Україні має стати новою соціополітичною стратегією, що визначати-
ме якісно нові засади організації соціального процесу, які базуються на
тому, що особистість повинна бути вільною від негативних етнокультур-
них стереотипів і володіти розвинутим почуттям розуміння та прийняття
інших культур.

Отже, підсумовуючи вищевикладене та визнаючи теоретичну й
практичну значущість попереднього наукового доробку, потрібно наголо-
сити на недостатній розробленості мультикультурної проблематики у віт-
чизняних наукових студіях. Зокрема, бракує розвідок, присвячених ви-
вченню сучасних теоретичних моделей мультикультуралізму та можливос-
ті їх практичної реалізації з метою вирішення проблем культурного розма-
їття в сучасному українському суспільстві. Дискусії, пов'язані з визначен-
ням сутності та оцінкою перспектив мультикультуралізму, тривають; од-
нозначних відповідей і єдиної моделі не існує, і це можна оцінювати як не-
обхідність та можливість розширення дискусійного поля.

Список використаної літератури

1. Батіщева О. С. Державне управління розвитком національної культури в умо-
вах глобалізації : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Львів, 2007. 20 с.
2. Бондарук С. О. Досвід західних демократій та мультикультурний розвиток в
Україні. *II Міжнар. наук. конф., 2002 р., 24–26 травня, м. Одеса* / укл. Л. Марголіна.
Київ : Ай Бі, 2003. С. 325–334.
3. Вовк Д. О. Мультикультуралізм як проблема ідеологічного вибору в Україні:
конфлікт логіки «модерну» з «постмодерністською» риторикою. *Актуальні проблеми
політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.), Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
Ю. П. Аленін та ін. ; МОН України; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2013. Вип. 48. С. 50–58.
4. Висоцька Н. Концепція мультикультуралізму і питання естетики. *Питання лі-
тературознавства*. 2009. Вип. 77. С. 110–121.
5. Гордієнко А. В. Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дис-
курсі. *Наукові праці. Серія: Політологія*. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили,
2012. Вип. 116. С. 17–20.
6. Дрожжина С. В. Теоретичні аспекти мультикультуралізму. URL: http://www.rusnauka.com/4_SND_2009/Economics/40530.doc.htm (дата звернення: 10.08.2018).
7. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка / пер. з англ.
Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перліне ; наук. ред. І. Лизогуб. Харків : Центр
Освітніх Ініціатив, 2001. 176 с.
8. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний
розвиток України. *Агора*. 2008. С. 5–14. Випуск 6: Україна і США: взаємодія у галузі
політики, економіки, культури і науки. URL: <http://political-studies.com/?=578> (дата зве-
рнення: 10.08.2018).
9. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових
державих із неконсолідованими націями. *Демократичне врядування*. 2011. Вип. 8. URL:
<http://www.lvivacademy.com/visnik8/fail/Kolodij.pdf> (дата звернення: 10.08.2018)..
10. Концепція мультикультуралізму / за ред. О. Є. Гомілка. Київ : Стилос, 2005.
144 с.
11. Ляпіна Л. А. Концепція мультикультуралізму Вілла Кимліки. *Вісник
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні
дослідження: методологія, теорія, методи»*. 2014. № 1122. С. 24–28.

12. Ляпіна Л. А. Мультикультуралізм як визнання: соціологічна концепція Чарльза Тейлора. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія та політичні науки*. 2015. Т. 20. Вип. 2 (23). С. 26–33.

13. Наумкіна С. М., Соколов О. М. Мультикультуралізм як стратегія соціально-політичного розвитку сучасних європейських країн: позитивні та негативні прояви. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2014. № 2. С. 58–62.

14. Недюха М. П., Жарков В. О. Мультикультуралізм як поняття сучасної соціогуманітарної науки. *Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу* / за ред. А. М. Подоляки. Київ : ТОВ «Арт-технологія», 2015. С. 4–28.

15. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання». Київ : Альтерпрес, 2004. 172 с.

16. Тлостанова М. В. Эра Агасфера, или Как сделать читателей менее счастливыми. *Иностранная литература*. 2003. № 1. С. 97–114.

17. Шульга М. Деякі питання українського мультикультуралізму. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін: соціол. моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 19–28.

18. Todd Roy. Multiculturalism. *Dictionary of Race and Ethnic Relations. Fourth Edition by Ellis Cashmore*. London ; New York : Taylor & Francis e-Library, 2003. P. 244–246. URL: <http://bookre.org/reader?file=757954> (дата звернення: 10.08.2018).

Стаття надійшла до редакції 29.08.2018.

Ляпина Л. А. Мультикультуралізм как стратегия межкультурного взаимодействия: современный социогуманитарный дискурс

В статье осуществлены систематизация и обобщение основных подходов к сущности и содержанию мультикультурализма, существующих в современном отечественном социогуманитарном дискурсе. Выделены несколько теоретических проблем в попытках осмыслить возможные «за» и «против» мультикультурального проекта, а именно: множественность трактовки данного понятия; выделение основных характеристик мультикультурализма; анализ его моделей; понимание ценности мультикультурализма как стратегии национального развития современного украинского государства.

Ключевые слова: мультикультурализм, социогуманитарный дискурс, полиэтничность, интегральный мультикультурализм, культура.

Liapina L. Multiculturalism as a Strategy of Intercultural Interaction: Modern Socio-Humanitarian Discourse

The article is presented the systematization and generalization of the main approaches to the essence and content of multiculturalism existing in the national socio-humanitarian discourse. The actuality of the study is that the determining characteristic of the modern world, including Ukrainian society, is the cultural diversity. So its significance will only grow in the future.

The author analyzed the latest researches and publications. The theoretical basis of the Ukrainian scientific discourse of multiculturalism was the translation into Ukrainian of English-language works by well-known Canadian social theorists, Villa Kimliki «Liberalism and the rights of minorities» and Charles Taylor «Multiculturalism and the policy of recognition» and the edition of the collective monograph «The Concept of Multiculturalism» edited by O. E. Gomilka in 2005.

In the article highlighted several of the following theoretical problems which Ukrainian researchers try to understand. There are «pro» and «contra» problems of a multicultural project.

For the first, the article demonstrated the multiplicity interpretations of multiculturalism concept. For the most part there are two positions. When multiculturalism is identified with polyethnicity. It means that we understand an interpretation of it as a demographic and

descriptive phenomenon. It states the presence of ethnically or racially diverse subjects in the society or state. We understand that as an ideological and practical complex that is interpreted not only as tolerance for cultural diversity, but also as a requirement for the legislative recognition of the racial rights, religious and cultural groups.

For the second, the main characteristics of multiculturalism. Among them: linguistic or ethnocultural pluralism, openness of culture to perceive influences from other cultures, overcoming isolation and self-isolation, constantly migrating population, territorial and ideological, including religious, pluralism, tolerance, etc.

For the third, the theoretical analysis of the multiculturalism models. Here we are find protection either «hard» or «integral» models. The first is providing the state with equal rights and freedoms for all representatives groups. The second is based on the principle of «one state – one dominant societal culture».

For the fourth, the understanding of the multiculturalism value as a strategy for the national development of the Ukrainian state at the present stage. It is possible taking into account several conditions. Among them: if the state's recognition of cultural diversity does not threaten its territorial integrity and national security; if further development of democracy and civil society will take place, which will ensure the protection of human rights; if new opportunities are created for the development of culture not only for minorities, but also for the majority (it means the titular ethnic group).

Ideally, the model of multiculturalism in Ukraine should become a new sociopolitical strategy that will define qualitatively new principles of the social process organization. It have to based on the fact that the person should be free from negative ethno-cultural stereotypes and possess the understanding of other cultures acceptance.

Key word: multiculturalism, socio-humanitarian discourse, polyethnicity, integral multiculturalism, culture.

УДК 304.2/.3:316.324.8

І. Ф. ІВАНОВА

ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ГОРОДЯН В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ м. МИКОЛАЄВА)

У статті викладено результати аналізу наукових публікацій з проблеми дозвілля в умовах інформаційного суспільства; результати емпіричного дослідження Миколаївського центру соціологічних досліджень ЧНУ ім. П. Могили з названої проблеми (2018 р.). З'ясовано, що пошук інформації та віртуальне спілкування в Інтернеті за частотою використання поступаються реальному спілкуванню, комп'ютерні ігри не займають перші позиції в структурі дозвілля. З віком частота звернень до форм інтернет-дозвілля зменшується в представників обох статей.

Ключові слова: дозвілля, дозвіллева діяльність, дозвіллєві практики, інтернет-дозвілля, інформаційне суспільство.

В умовах потужного розвитку інформатизації, яка, за образним виразом зарубіжного науковця Д. Лайона, «не залишає недоторканою жодну сферу соціальної активності: від повсякденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин» [5], вважається доцільним дослідження на теоретичному та емпіричному рівнях дозвіллєвих практик українців в умовах інформаційного суспільства. Значно впливає на повсякденні дозвіллєві практики українців динамічний розвиток всесвітньої мережі Інтернет, що призвело до виникнення різноманітних форм інтернет-дозвілля, які поступово витискають традиційні види дозвіллевой діяльності.

Дозвілля та інформаційне суспільство є об'єктом наукових розвідок багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців – представників різних галузей науки: філософії, культурології, психології, соціології тощо. Найбільш відомими дослідниками різних аспектів дозвіллевой сфери в зарубіжній соціології є представники французької школи соціології: Ж. Бодрійяр (дозвілля в умовах суспільства споживання), П. Бурдьє (теорія соціального простору, одним з елементів є дозвілля), Ж. Дюмаздьє (теорія цивілізації досуга), Е. Дюркгейм (дозвіллева сфера й професійно-трудова діяльність людини), Ж. Фурастьє (засновник концепції «постіндустріального суспільства» як «цивілізації послуг»), – а також німецький соціолог Т. Адорно (соціологія музики) та ін.

У вітчизняній соціології проблеми дозвіллевой діяльності досліджували такі знані представники галузі, як: Л. О. Аза (вільний час як фактор соціальної орієнтації молоді); В. В. Вербець (методологія та методика дослідження проблем дозвілля); Є. І. Головаха (дозвілля молоді); Л. В. Сохань (роль культури дозвілля в життєтворчості особистості), – а також автори навчальних посібників із соціології вільного часу, соціології дозвілля

та соціології культури Н. Б. Бабенко, І. М. Гавриленко, Л. Г. Ніколаєнко, В. М. Піча, Н. О. Победа, О. І. Погорілий, О. І. Покуліта, А. О. Ручка, О. М. Семашко, Н. М. Цимбалюк.

Різні аспекти інформаційного суспільства проаналізовано в працях зарубіжних науковців: видатного американського соціолога, засновника концепції постіндустріального суспільства Д. Белла; іспанського соціолога, одного із засновників теорії нової соціології міста М. Кастельса; відомого критика концепції інформаційного суспільства Д. Лайона; японського футуролога, одного з розробників японської моделі інформаційного суспільства Й. Масуди; відомого дослідника впливу засобів електронної комунікації на формування людини, автора концепції «глобального села» М. Маклуена; американського соціолога, одного з авторів концепції постіндустріального суспільства Е. Тоффлера.

Слід звернути увагу на праці, в яких висвітлено проблема впливу інформатизації на зміну дозвіллевих практик особистості. Зокрема, М. Кастельс у праці «Галактика Інтернет: Роздуми про Інтернет, бізнес і суспільство» (2001 р.) писав про обвинувачування на адресу Інтернету в тому, що він «поступово заманює людей спокусою жити в їх власних фантазіях в режимі он-лайн..... в умовах культури, в якій все більше і більше домінує віртуальна реальність» [4]. М. Маклуен пов'язував реалізацію функцій дозвілля в умовах інформаційного суспільства із рівнем залученості людини до різних дозвіллевих практик: «епоха інформації потребує одночасного використання всіх наших здібностей» [6]. Серед вітчизняних дослідників інформаційного суспільства – представники різних галузей знання: філософ О. В. Пруднікова (інформаційна культура інформаційного суспільства); правознавці О. Л. Дзьобан (інформаційна безпека, пов'язана з інформаційно-комунікаційною діяльністю) і В. А. Ліпкан (правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні); фахівець із соціальних комунікацій Ю. Є. Петрухно (характеристика інформаційного суспільства); політолог В. Коляденко (класичні й сучасні концепції інформаційного суспільства); соціолог О. І. Горошко (інформаційно-комунікативне суспільство в гендерному вимірі) та ін.

Аналіз вітчизняних досліджень і публікацій за 2010–2017 рр. показав, що у вітчизняній соціології спостерігається посилення інтересу до вивчення на емпіричному та теоретичному рівнях стану інтернет-простору та його впливу на повсякденні практики українців, включаючи дозвіллеві. Дані щодо культурно-дозвіллевих практик інтернет-користувачів в Україні можна знайти в матеріалах національних щорічних опитувань Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». У 2016 р. результати вивчення динаміки користування Інтернетом в країні оприлюднив КМІС.

Вивчаючи структури дозвілля студентської молоді у рамках моніторингу розповсюдження наркотиків та інших форм залежності серед молоді м. Харкова у 2016 р., О. А. Гузьман і Н. О. Ляшенко виявили, що «нові

практики дозвілля, пов'язані із застосуванням інформаційних технологій, займають провідні позиції – це спілкування в соціальних мережах та перегляд фільмів в мережі Інтернет» [1]. Дослідниця О. Злобіна, вивчаючи пріоритети молоді в проведенні дозвілля, дійшла висновку щодо «падіння традиційних дозвіллевих практик» та активного «залучення молоді до Інтернет-мережі» [2]. Аналізуючи результати міжнародного соціологічного дослідження «Студенти – образ майбутнього» (Інститут Горшеніна, жовтень 2010 – березень 2011 р.), О. Петрунько звертає увагу на «потужні компенсаторні ресурси інтернет-мереж..., які приваблюють чимало користувачів» [7].

До наукового опрацювання проблеми інтернет-комунікації звертали-ся Н. Л. Бойко (інтернет-активність українців), О. І. Горошко (гендерні аспекти інтернет-комунікацій), С. М. Коноплицький (соціальні аспекти комунікації в мережі Інтернет), Н. В. Костенко (розвиток медіа в інформаційному суспільстві), Л. Г. Скокова (мережево-цифрове середовище та соціокультурні особливості користувачів Інтернету в Україні). Зокрема, Л. Г. Скокова звертає увагу на потужний розвиток «персонального мережево-цифрового/інформаційного середовища», появу якого зумовило поширення мобільних медіа (смартфонів, планшетів) і яке призвело до відповідних змін у виробництві продуктів культури та їх споживання [8, с. 159].

Враховуючи актуальність проблеми дозвілля в умовах інформаційного суспільства, Миколаївським центром соціологічних досліджень (Чорноморський національний університет імені Петра Могили) було започатковано вивчення дозвіллевих практик городян у межах наукового проекту кафедри соціології «Ефективне функціонування та розвиток соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України» (керівник проекту – професор І. А. Мейжис, відповідальний виконавець – доцент Л. В. Калашнікова).

Емпіричне дослідження, проведене на початку 2017 р., дало можливість виявити уподобання мешканців м. Миколаєва стосовно різних способів інтернет-комунікації та частоти їх використання, зокрема тих, які можна зарахувати до дозвіллевих практик (онлайн-ігри, перегляд фільмів, прослуховування музики, спілкування в чатах, читання книг), якщо брати до уваги, що «дозвілля – та частина вільного часу, що здебільшого контрастує з виробничою діяльністю, спрямований на відтворення фізичних і психічних сил людини, задоволення та розвиток її культурних потреб як особистості» [9, с. 121]. Результати відображено в окремій публікації [3]. У 2018 р. робота в цьому напрямі була продовжена.

Мета статті – виклад основного матеріалу емпіричного соціологічного дослідження, проведеного Миколаївським центром соціологічних досліджень на початку 2018 р., об'єктом якого виступило доросле населення м. Миколаєва, а одним із завдань було вивчення структури дозвіллевих практик городян в умовах інформаційного суспільства.

Як методи дослідження використано опитування (Омнібус) та вторинний аналіз первинної соціологічної інформації. Опитування проведено за багатоступеневою, районованою, імовірнісною, квотною вибіркою, репрезентативною за віком, статтю, місцем проживання респондентів. Всього опитано 400 респондентів, яким було запропоновано визначити, як часто та яким чином вони проводять своє дозвілля.

В опитувальному листі відповідно до існуючих класифікацій дозвілля були представлені такі його форми: видовищні (відвідування концертів, кінотеатрів, театрів, перегляд телевізору); культурно-просвітницькі (відвідування бібліотек, музеїв, виставок живопису, творчих вечорів); розважальні (відвідування нічних клубів, казино, торгівельно-розважальних центрів). Були також представлені активні форми проведення дозвілля (туризм, рибальство, охота); пасивні (читання книг, журналів, газет; прослуховування музики; спілкування з родичами, друзями); форми інтернет-дозвілля (пошук інформації та спілкування в мережі Інтернет, комп'ютерні ігри). Зупинимося на результатах опитування щодо останніх форм.

Аналіз відповідей респондентів за одновимірним розподілом даних на питання щодо частоти використання різних видів дозвілля дозволив отримати інформацію щодо розповсюдженості форм інтернет-дозвілля у м. Миколаєві, де спостерігається високий рівень безробіття та мешканці якого мають достатньо низький рівень доходів унаслідок руйнування промислового (три суднобудівні заводи) та наукового (науково-дослідні інститути, проектні бюро) секторів суднобудівної галузі. Виявлено, що 45 % з опитаних городян щодня проводять дозвілля, шукаючи інформацію та спілкуючись в Інтернет-мережі; 20,9 % – кілька разів на тиждень; 9,0 % – кілька разів на місяць; 4,1 % – кілька разів на рік; а 20,7 % ніколи цього не роблять. За частотою звернення названа форма дозвілля поступилася спілкуванню з друзями, родичами і близькими у реальному просторі (щодня так проводять дозвілля 57,8 % респондентів) і дорівнюється прослуховуванню музики, перегляду телепередач та фільмів (щоденно так проводять своє дозвілля 47 % опитаних миколаївців).

У дозвіллевих уподобаннях мешканці м. Миколаєва (південь країни), схожі на мешканців м. Львова (захід країни): за даними соціального моніторингу «Якість життя у Львові» (2017 р.), 56 % львів'ян у часи дозвілля теж шукають інформацію та спілкуються в Інтернеті [10].

З метою перевірки гіпотези дослідження щодо залежності частоти використання різних форм інтернет-дозвілля від віку й статі респондентів було здійснено двовимірний розподіл даних опитування, який очікувано показав, що чим старше за віком респонденти, тим менше часу вони щодня проводять, блукаючи в Інтернеті. У групі респондентів 18–29 років щодня шукають в Інтернеті інформацію 63,2 % опитаних; 30–39 років – 60,7 %; 40–49 років – 50 %; 50–59 років – 30,4 %; 60 років і старше – 23,5 %. Схожі результати щодо дозвіллевих уподобань соціально-демографічної групи «студентська молодь» було отримано фахівцями Харківського національ-

ного університету внутрішніх справ у 2016 р.: 54,2 % респондентів відповіли, що часто проводять дозвілля, переглядаючи різну інформацію в Інтернеті [1, с. 33].

Аналіз даних опитування за статтю респондентів показав таке. У віковій групі 18–29 років з 63,2 % опитаних, що щодня у вільний від обов'язків час зайняті пошуком інформації в Інтернеті, чоловіки й жінки представлені практично рівною мірою: 32,4 % і 30,8 % відповідно. Це можна пояснити тим, що в цьому віці хлопці й дівчата займають достатньо близькі соціальні позиції, намагаючись отримати професію та реалізуватися в ній. У віковій категорії 30–39 років, коли жінки більше зосереджені на сімейних обов'язках, щодня «зависають» в Інтернеті 34,5 % чоловіків і 26,2 % жінок.

Починаючи з 40 років, із збільшенням віку чоловіків, частота їх звернення до Інтернету з метою пошуку інформації та спілкування зменшується, лідерські позиції переходять до жінок: у категорії 40–49 років кількість чоловіків і жінок дорівнює 21,2 % і 28,8 % відповідно; у категорії 60 років і старше – 7,4 % і 16,0 %. Автор статті пов'язує такі результати з тим, що чоловіки в силу своїх індивідуально-психологічних особливостей та соціального статусу годувальника сім'ї та захисника Вітчизни, більш важко, ніж жінки, переживають кризову ситуацію, в якій опинилася Україна, кожна родина й кожен українець, що негативно впливає на їх життєву активність у всіх сферах.

Виявлено, що комп'ютерні ігри не є занадто популярною формою проведення дозвілля мешканців м. Миколаєва (55,3 % опитаних ніколи в них не грали) практично так само, як відвідування бібліотеки (57,8 % їх ніколи не відвідують), дискотеки чи нічного клубу (58,3 % ніколи так не проводять своє дозвілля). Серед цих 55,3 % – 38,1 % жінок і 17,2 % чоловіків.

Знайшла підтвердження гіпотеза стосовно того, що зі збільшенням віку респонденти все менше звертаються до комп'ютерних ігор у часи дозвілля. Так, у вікових категоріях «18–29 років», «30–39 років» щодня грають відповідно 7,4 % і 10,7 % опитаних. Серед респондентів віком 40–49 років і 50–59 років проводять дозвілля, поринувши у світ віртуальної гри, відповідно 4,5 % і 2,9 %. Така тенденція спостерігається і в чоловіків, і у жінок.

Висновки. За результатами аналізу вітчизняних теоретичних джерел за 2010–2017 рр. ми дійшли висновку, що проблема виявлення особливостей дозвіллевих практик міського населення України в умовах інформаційного суспільства є актуальною й потребує подальшої розробки в межах соціології дозвілля та соціології міста.

Аналіз результатів емпіричного соціологічного дослідження з вивчення структури дозвіллевих практик мешканців м. Миколаєва в умовах поширення інформаційних технологій дозволяє стверджувати, що такі форми дозвілля, як пошук інформації та спілкування в Інтернеті, за частотою

використання посідають чільне місце в структурі дозвіллевих практик міст, але поки що поступаються спілкуванню віч-на-віч у реальному просторі й часі. Виявлена певна залежність частоти використання названих форм інтернет-дозвілля від віку та статі респондентів: з віком частота звернень має тенденцію до зменшення, особливо в чоловіків. З'ясовано, що комп'ютерні ігри за частотою використання городянами посідають останні позиції у структурі дозвілля; зі збільшенням віку частота звернень до цієї форми інтернет-дозвілля зменшується як у жінок, так і в чоловіків.

Список використаної літератури

1. Гузьман О. А., Ляшенко Н. О. Практики дозвілля сучасної студентської молоді. *Грані*. 2016. № 9 (137). С. 29–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_9_6 (дата звернення: 01.08.2018).
2. Злобіна О. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет-мережі: Порівняння пріоритетів у проведенні вільного часу. Київ, 2010. URL: <http://2008.dif.org.ua/ua/analit/rkjej> (дата звернення: 01.08.2018)..
3. Іванова І. Ф. Роль інтернет-комунікації у формуванні соціокультурного середовища міста. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2017. Вип. 75. С. 118–126.
4. Кастельс М. Галактика Інтернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. В. Харитонов. Екатеринбург, 2004. 328 с.
5. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ, 1996. С. 362–380. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/lajon.html> (дата звернення: 01.08.2018)..
6. Маклуен Г. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. Перевод с англ. В. Г. Николаев. Москва, 2003. *Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий*. 15.11.2008. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3528> (дата звернення: 01.08.2018)..
7. Петрунько О. Соціалізація студентів у віртуальних соціальних мережах: актуальність проблеми. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Серія: Психологія. 2016. № 3. С. 72–77.
8. Скокова Л. Участь у мережево-цифровій культурі в Україні: порівняльна динаміка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 1. С. 145–163.
9. Цимбалюк Н., Яковенко Ю. Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 118–124.
10. Як проводять дозвілля мешканці Львова. Інфографіка URL: <https://dyvys.info/2017/12/18/yak-provodyat-dozvillya-meshkantsi-lvova-infografika/> (дата звернення: 01.08.2018)..

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Іванова І. Ф. Досуговые практики жителей города в условиях информационного общества

В статье изложены результаты анализа научных публикаций по проблеме досуга в условиях информационного общества; результаты эмпирического исследования Николаевского центра социологических исследований ЧНУ им. П. Могилы по названной проблеме (2018 г.). Выявлено, что поиск информации и виртуальное общение в Интернете по частоте использования уступают реальному общению, компьютерные игры не занимают первые позиции в структуре досуга. С возрастом частота обращения к формам интернет-досуга уменьшается и у женщин, и у мужчин.

Ключевые слова: досуг, досуговая деятельность, досуговые практики, интернет-досуг, информационное общество.

Ivanova I. Leisure Practices of City Residents in the Information Society

The article contains the results of the theoretical and empirical sociological study on the problem of the IT influence on citizens' leisure activities. The author hereof relays on reputable works in the sociology of leisure field. There are works of foreign scientists – T. Adorno, J. Baudrillard, P. Bourdieu, E. Durkheim, J. Fourastie and domestic scientists – L. Aza, Y. Holovakha, V. Picha, A. Ruchka, O. Semashko, L. Sokhan. The scientific publications, which highlight different aspects of the information society are also considered herein. Among authors thereof are worldwide famous foreign scientists such as D. Bell, M. Castells, D. Lyon, Y. Masuda, M. McLuhan, A. Toffler. The author draws also from works of the domestic information society scientists such as O. Prudnikova, O. Dzoban, V. Lipkan, Y. Petrukhno, V. Koliadenko.

It was conducted analysis of domestic studies and publications for 2010–2017, which showed the availability of certain groundworks of studies on leisure activities aspects (studies of O. Huzman, N. Liashenko, O. Zlobina, O. Petrunko and others). It was agreed that this particular problem needs further research on both empirical and theoretical levels.

There are results of the empirical sociological study conducted by the Mykolaiv sociological researches center of the Petro Mohyla Black Sea National University in early 2018. The goal of research is the studying of the citizens' leisure activities structure in IT society environment. It was conducted as a part of the «Effective functioning and development of sociocultural milieu under the decentralization as a pledge of the Ukraine national security» scientific project of the Department of Sociology (I. A. Meizhes, professor – project curator, L. V. Kalashnikova, assistant professor – principal investigator). It was used such study methods as a questionnaire survey (omnibus) and a secondary analysis of raw sociological data. The sample group is multistage; zoned; probable; quota; representative in age, in gender, in place of residence of respondents. 400 respondents were surveyed. The following results were obtained.

Information retrieval and communication on the Internet take the leading place in the structure of citizens leisure practices according to the usage frequency: 45 % of the interviewed citizens spend their leisure time on this daily.

According to the usage frequency, this form of leisure gave way to communication with friends, relatives and friends in real life: 57.8 % of respondents spend their free time every day. It was revealed a definite dependence of the use frequency of these Internet leisure forms on the age and sex of respondents: with age, the frequency of calls tends to decrease, especially in men. Since the age of 40, with the increase in the age of men, the frequency of their access to the Internet in order to search for information and communication is decreasing, leading positions are shifting towards women.

It was revealed that computer games as a form of leisure, according to the use frequency by citizens, occupy the last positions in the structure of leisure; As the age increases, the frequency of treatment decreases in both women and men. In the age categories «18–29 years», «30–39 years», 7.4 % and 10.7 % of respondents respectively play daily. Among respondents aged 40–49 and 50–59 spend leisure time, immersed in the virtual game world, respectively, 4.5 % and 2.9 %.

Key words: *leisure, leisure activities, leisure practices, internet leisure, information society, computer games.*

УДК 316.334:37

Н. М. ГОРДІЄНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ З ПЕДАГОГІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто досвід соціологічних досліджень шкіл-інтернатів. Встановлено, що соціологічні дослідження проблематики інтернатів активно здійснює Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка. Методи соціологічного дослідження для вивчення шкіл-інтернатів застосували співробітники Державного інституту проблем сім'ї та молоді, а також Н. Огренич і О. Клименко. Обґрунтовано положення про те, що розгляд проблем інтернатної педагогіки в соціологічному дискурсі збагачує й поглиблює дослідження результатів виховного процесу в освітніх закладах цього типу.

Ключові слова: школа-інтернат, соціологічні дослідження, інститут соціальних досліджень, соціологічна історіографія, педагогічна соціологія.

В Україні здійснюється реформування системи шкіл-інтернатів. Засади цієї реформи визначені в Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, що затверджена урядом країни. Щодо інтернатів у суспільстві склалася думка, що вони не виконують своєї функції виховання дітей та підготовки до самостійного життя. Але є багато фактів, які спростовують цю думку. Багато вихованців вдячні інтернатам. Соціологічні дослідження дозволяють виробити більш виважене судження щодо ролі інтернатів у соціалізації соціально незахищених дітей. Наукове обґрунтування реформи повинно включати в себе соціологічні дослідження функціонування шкіл-інтернатів.

Соціологічні дослідження шкіл-інтернатів в Україні найбільш активно здійснює Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка. Авторами видань цього Інституту в різні роки були О. Балакірєва, Л. Волинець, Н. Дудар, О. Калібаба, Ж. Петрочко, О. Хмелевська, І. Чернін, О. Шпиленко, О. Яременко та ін. Серед публікацій цих авторів, присвячених проблемам шкіл-інтернатів, потрібно відзначити «Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини», «Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження)», «Вихованці інтернатів про себе і своє життя», аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування)», «Проведення досліджень з питань надання соціальних послуг дітям: аналітичний звіт». Соціологічні дослідження шкіл-інтернатів також здійснювали О. Бондаренко, О. Клименко, Н. Огренич, Е. Позднякова-Кирбят'єва та ін.

Мета статті – розглянути досвід соціологічних досліджень шкіл-інтернатів, висвітлений у наукових публікаціях українських соціологів.

Напрямок соціологічних досліджень освітньо-виховного процесу в школах-інтернатах можна позначити як педагогічну соціологію шкіл-інтернатів. У межах цього напрямку досліджують соціальні умови, соціальні фактори та соціальні детермінанти виховання й утримання дітей у закладах інтернатного типу системи освіти.

Соціологічні дослідження інтернатного догляду за дітьми започаткував в Україні Інститут соціальних досліджень на початку 90-х рр. XX ст. Ці дослідження були мотивовані необхідністю соціологічного супроводу виконання державою концепції ООН про права дитини. Дослідження були замовлені представництвом ЮНІСЕФ – спеціалізованої організації ООН, що опікується захистом прав дитини у світі. Був започаткований проект «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні», що фінансувався Центром соціальної дії Університету Де Монфорт (Великобританія). Темою соціологічного дослідження було «виявлення і вивчення причин сучасного соціального сирітства та соціально-демографічних характеристик дітей-сиріт, аналіз системи утримання та виховання дітей в інтернатних закладах України» [5, с. 5].

Перше соціологічне дослідження в інтернатах проведено у 90-х рр. у восьми закладах м. Києва та м. Одеси. Опитування їх вихованців дозволило дослідникам зробити такі висновки. Більшість випускників вважають, що їхні проблеми можна було б вирішити, якби була покращена система виховання в школах-інтернатах. Вихованці потребують більше батьківської турботи. На основі даних опитувань вихованців інтернатів дослідники роблять висновок про наявність низки проблем. Одна з них – «надмірна заорганізованість виховного процесу, надто сурове дотримання режиму дня». Науковці рекомендують надавати можливість дитині набути навичок самостійно організовувати свій вільний час.

Пізніше Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка продовжував роботу з проблематики шкіл-інтернатів. Соціологи цього закладу опублікували декілька звітів за матеріалами своїх досліджень. Найбільш докладними публікаціями є звіт за дослідженням «Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження)» за редакцією Ж. Петровича [9]. Дослідження здійснено у 2006 р. Було опитано 2198 респондентів. Опитували громадян України віком старше 18 років. Це було дослідження громадської думки стосовно інтернатів, а не осіб, що працюють або виховуються в інтернаті. За даними дослідження, більшість населення із співчуттям ставляться до дітей з інтернату. На питання: «Як ви ставитесь до дітей, що виховуються в інтернатних закладах?» – більшість (71 %) респондентів відповіли: «Із жалістю, співчуваю їм». Більшість респондентів не підтримують ідею закриття інтернатів. Схвалюють такі заходи лише 25 % респондентів.

У ході дослідження виявлено низький рівень готовності бізнес-структур до благодійництва для підтримки реформування інтернатів, а також низьку готовність місцевих органів влади до цього процесу.

Методи соціологічного дослідження використовували під час підготовки книги «Вихованці інтернатів про себе і своє життя» її автори О. Балакірева, О. Яременко, Н. Дудар та ін. [3]. Було видано також Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування)», авторами якого є О. Балакірева, І. Чернін, О. Хмелевська та ін. [1]. Ці звіти містять значний статистичний матеріал та дані соціологічних досліджень.

Український інститут соціальних досліджень за угодою з Представництвом ЮНІСЕФ в Україні протягом 1998–2000 рр. виконував проект «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні».

Проект включав три напрями: розробка програми деінституалізації опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розробка сімейних моделей опікунства; розвиток служб підтримки сім'ї. Зміст завдань має педагогічне та соціально-педагогічне спрямування. Під час проведення дослідження вчені широко застосували соціологічні методи та соціологічний підхід до аналізу проблем. Звіт за підсумками дослідження містив значну кількість соціологічних даних. Тож є всі підстави вважати воно здійснено в парадигмі педагогічної соціології.

Було здійснено опитування учнів семи шкіл-інтернатів 8–11 класів. Всього опитано 434 особи. Також опитано 293 випускники (учні 10–11 класів) дев'яти шкіл-інтернатів. Для виявлення ставлення населення до прийомних сімей опитано 2000 осіб.

Під час опитування учнів 8–11 класів дослідники, перш за все, цікавилися рівнем правових знань учнів щодо свого статусу. Був зроблений висновок, що правових знань у школярів майже немає. Дослідники цікавилися також станом соціального оточення вихованців інтернату. Зрештою, було доведено, що більшість учнів мають друзів поза інтернатним закладом. Тож теза про закритий характер школи-інтернату є помилковою. Дослідники також вивчали проблему ставлення до інклюзивної освіти, навчання дітей з інтернату у звичайній школі. Суттєвих переваг не виявлено: 44 % не хочуть навчатись у звичайній школі, а 40 % ставляться до цього схвально. Тож соціальне включення дітей інтернату може ускладнитись через небажання значної кількості дітей навчатись разом з дітьми із звичайних шкіл.

Однією з проблем дослідження була неготовність вихованців інтернатного закладу системи освіти до самостійного життя. Виявлено занепокоєння опитаних учнів стосовно майбутнього. Найважливішою соціальною проблемою для випускників інтернату є матеріальні труднощі («не вистачатиме грошей»), житлові («не матиму, де жити»).

Багато років Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка вивчає проблеми дітей-сиріт. Значущими є результати дослідження, проведеного цим Інститутом у 2016 р. в межах проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України» [8].

Воно охоплювало велике коло питань: діяльність дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні, система відбору, підготовки та підвищення кваліфікації батьків-вихователів і прийомних батьків, становище дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, стан захисту їхніх прав, основні причини повернення дітей із дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей до інтернатних закладів, рівень підготовки вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей до самостійного життя, життєвий шлях випускників дитячих будинків сімейного типу й прийомних сімей, а також ключові проблеми та потреби дитячих будинків сімейного типу й прийомних сімей в Україні.

Дослідники зафіксували відсутність акумульованої інформації про випускників дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей у службах у справах дітей та центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Встановлено, що більшість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей створені в сільській місцевості – селах та райцентрах. Майже всі опитані вихованці цілком або переважно задоволені ставленням до себе з боку прийомних батьків чи батьків-вихователів (98,7 %) [8, с. 66].

Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка також здійснив у 2011 р. соціологічне дослідження за темою: «Життя вихованців після виходу зі шкіл-інтернатів у Хмельницькій області». Його метою було вивчення процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (на прикладі Хмельницької області), а саме: як склалося життя вихованців інтернатних закладів після того, як вони закінчили цей навчальний заклад. У процесі дослідження отримано відомості щодо: набуття життєвого досвіду, здобуття освіти, професійного шляху, створення сім'ї, житлово-побутових умов тощо. Об'єктом дослідження стали 946 випускників 2006–2010 рр. випуску 5 шкіл-інтернатів Хмельницької області.

Соціологічні дані переконливо свідчать, що теза про суцільну маргіналізацію випускників інтернату є помилковою. Так, більшість вихованців з категорій «діти-сироти» або «діти, позбавлені батьківського піклування», а саме 64,1 %, продовжують навчання в професійно-технічному навчальному закладі (ПТНЗ), кожен п'ятий (19,9 %) вступає до вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації, кожен десятий – до ВНЗ I–II рівнів акредитації. Більшість випускників із багатодітних та/або малозабезпечених сімей та тих, хто тільки навчався в школі-інтернаті, ідуть вчитися до ПТНЗ (40,3 %), однак більший відсоток, порівняно з вихованцями з першої вказаної категорії (27,8 % проти 19,9 %), продовжує навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Отже, дослідження на емпіричному матеріалі

спростовує поширену тезу про те, що інтернати не готують дітей до самостійного життя, а більшість їхніх випускників стають маргіналами.

Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка у 2010 р. здійснив соціологічне дослідження за темою: «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей». Опитано 438 учнів випускного класу, 110 випускників інтернатних закладів та 55 експертів. На основі отриманих даних дослідники стверджують, що учні інтернатних закладів мають низький рівень правових знань, тож треба їх надавати учням більш цілеспрямовано. На думку вчених, існує досить високий рівень порушення прав дитини. Вихованці інтернату мають друзів поза межами інтернатного закладу. Більшість респондентів позитивно ставляться до вчителів. Дослідники фіксують випадки, коли молодші учні зазнають тиску з боку «авторитетів». Серед факторів, що мають найбільший вплив на формування ієрархічних неформальних відносин у дитячому колективі, рівні значення мають фізична сила та престиж, зумовлений заможним станом.

Дослідження соціальної нерівності дітей, що виховуються в школі-інтернаті, із застосуванням соціологічних методів здійснила Е. Позднякова-Кирбят'єва [7]. Згідно з результатами її досліджень, серед учнів школи-інтернату мають намір вступати до ВНЗ близько 50 %, що значно менше, ніж серед випускників інших закладів системи освіти не інтернатного типу. У школі-інтернаті діти не реалізують своїх надій на здобуття гідної освіти. Вони мають інші критерії для відбору провідних цінностей [7, с. 13].

Методи соціологічного дослідження для вивчення явища соціальної відповідальності та формування цієї якості в учнів школи-інтернату застосувала Н. Огренич [6]. Вона вважає, що дієвим засобом формування соціальної відповідальності є суспільно корисна і продуктивна діяльність. Так, Н. Огренич здійснила дослідження структури учнів школи-інтернату за критерієм ступеня відповідальності. Було виділено три групи: стійке, ситуативне і безвідповідальне ставлення до праці. Згідно з результатами, у середньому третина учнів мають стійке відповідальне ставлення до соціально цінних трудових завдань, майже дві третини – ситуативне відповідальне ставлення. Отже, суцільне негативне ставлення до особистості вихованців шкіл-інтернатів є упередженням, воно базується на окремих спостереженнях, які перенесені на всіх дітей. Зокрема, Н. Огренич зауважує, що своє дослідження вона здійснювала в парадигмі педагогічної соціології.

Застосування методів соціологічного дослідження здійснила Т. Бондаренко з колегами Державного інституту проблем сім'ї та молоді [2]. Вони провели опитування дітей стосовно їхнього ставлення до школи-інтернату й з'ясували, що третина дітей позитивно сприймає умови життя в інтернаті, третина надає середню оцінку. Незадоволений своїм життям кожний п'ятий респондент. Незадоволеність виявляється стосовно якості харчування та одягу [2, с. 94].

Соціологічне дослідження інституціалізації соціального захисту дітей здійснила О. Клименко. В її докторській дисертації та монографії «Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві» багато уваги приділено школам-інтернатам для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Автор порушує проблеми дітей, які потрапили в складні обставини та перебувають у кризових ситуаціях [4]. На основі аналізу ключових моделей соціального захисту дітей за кордоном (солідарної, ліберальної, патерналістської) у межах власного соціологічного дослідження О. Клименко запропонувала заходи щодо вдосконалення системи соціального захисту в Україні.

Автор вважає, що в Україні нормативно-правова система не готова до оперативного реагування на кризові ситуації у сфері соціального захисту дітей; існує невиправдано високий рівень залученості державних інституцій до впливу на становище дітей у суспільстві; слабкою є економічна складова підтримки соціального влаштування дітей із нетиповим дитинством. Дослідниця також звертає увагу на те, що в Україні немає освітніх закладів, які би спеціалізувалися на адаптації, інтеграції та ресоціалізації дітей, які потрапили в кризові ситуації, немає також окремих програм у межах роботи загальноосвітньої школи.

Дослідниця О. Клименко пропонує термін «нетипове дитинство» для позначення процесу «перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик шляхом виключення дитини із загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві». Окрім дітей-сиріт та «дітей вулиці», «нетиповою», на думку вченої, є також «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю» та навіть «дитина – військовий злочинець».

До кола дослідницьких проблем цієї роботи входять також соціалізація та інтеграція до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, труднощі ідентифікації й соціального захисту «дітей вулиці», реалії існування дітей, які перебувають в зоні АТО [4].

Висновки. Отже, розгляд проблем інтернатної педагогіки в соціологічному дискурсі збагачує й поглиблює дослідження результатів виховного процесу в освітніх закладах цього типу, дозволяє враховувати соціальні чинники формування життєвих траєкторій вихованців. Найбільш активно проблематику шкіл-інтернатів вивчає Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, який приділяє увагу стану інтернатного догляду за дітьми, причинам сучасного соціального сирітства, життєвому шляху випускників, готовності вихованців інтернатних закладів до самостійного життя, ставленню до інклюзивної освіти тощо.

Методи соціологічного дослідження в педагогічній за змістом роботі шкіл-інтернатів здійснили Т. Бондаренко з колегами в межах науково-дослідної роботи Державного інституту проблем сім'ї та молоді. Н. Огренич із застосуванням соціологічних методів дослідила проблеми формування в учнів інтернатних закладів соціальної відповідальності, яка виступає важливою передумовою їх успішної соціалізації. О. Клименко здійснила соціологічне дослідження проблематики діяльності інтернатних закладів у контексті інституціоналізації соціального захисту дітей. До кола наукових проблем її роботи входять також соціалізація та інтеграція до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», реалії існування дітей, які перебувають у зоні АТО.

Список використаної літератури

1. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування) / О. М. Балакірєва, І. М. Чернін, О. М. Хмелевська та ін. Київ : Укр. ін-т соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 2010. 106 с.
2. Бондаренко О. М. Соціальна адаптація особистості в умовах пострадянського суспільства. *Перспективи*. 2001. № 4. С. 3–6.
3. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірєва (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. Кн. 1. 134 с.
4. Клименко О. Ю. Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві : монографія. Харків : ХДАК, 2015. 400 с.
5. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / Л. С. Волинець та ін. Київ : Студцентр, 1996. 192 с.
6. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1997. 22 с.
7. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Ціннісні диспозиції учнів в контексті соціокультурної диференціації освіти : дис. канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2007. 218 с.
8. Проведення досліджень з питань надання соціальних послуг дітям : аналіт. звіт / Укр. ін-т соц. дослід. ім. О. Яременка. Київ, 2016. 236 с.
9. Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) / О. А. Калібаба, Ж. В. Петрочко, О. С. Шпиленко та ін. : Ж. В. Петрочко (заг. ред.) ; Український ін-т соціальних досліджень ім. Олександра Яременка, Християнський дитячий фонд. Київ : Науковий світ, 2006. 100 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Гордиенко Н. Н. Исследование по педагогической социологии школ-интернатов: историографический аспект

В статье рассматривается опыт социологических исследований школ-интернатов. Активно социологические исследования проблематики интернатов осуществляет Украинский институт социальных исследований им. А. Яременко. Методы социологического исследования для изучения школ-интернатов применили сотрудники Государственного института проблем семьи и молодежи, а также Н. Огренич и А. Клименко. Обосновано положение о том, что рассмотрение проблем интернатной

педагогика в социологическом дискурсе обогащает и углубляет исследования результатов воспитательного процесса в образовательных учреждениях этого типа.

Ключевые слова: школа-интернат, социологические исследования, институт социальных исследований, социологическая историография, педагогическая социология.

Gordienko N. Study on the Pedagogical Sociology of Boarding Schools: a Historiographic Aspect

The article examines the experience of sociological studies of boarding schools. It is noted that pedagogical sociology of boarding schools is a direction of sociological research of educational-educational and rehabilitation process in boarding schools. In this direction, social conditions, social factors and social determinants of upbringing and abandonment of children in the orphanage are studied.

The most active sociological research of the problems of boarding schools is carried out by the Institute of Social Studies. Yaremenko, who specifically studied the state of orphan care for children, the causes of modern social orphanhood, the life of graduates, the processes of social adaptation of graduates of boarding schools, the readiness of boarding school students for independent living, the problem of the treatment of inclusive education, etc. Scientists came to the conclusion that the majority of the population with pity relate to children from the orphanage; that the thesis about the closed nature of the boarding school is erroneous; that the thesis of the continuous marginalization of the graduates of the orphanage is also erroneous; that the social inclusion of children in the orphanage may be complicated by the reluctance of a significant number of children to study with children from ordinary schools.

The research refutes the thesis that boarding schools do not prepare children for independent living. According to researchers, there is a fairly high level of violation of the rights of the child. Researchers note the lack of accumulated information on graduates of family-type orphanages and foster families in children's services and centers for social services for families and children.

Methods of sociological research for studying the phenomenon of social responsibility of pupils of boarding schools were used by N. Ogrenich. The results of these studies show that the continuous negative attitude towards the personality of boarding school pupils is biased, it is based on separate observations that have been carried over to all children.

The methods of sociological research in pedagogical work content were used by the staff of the State Institute of Family and Youth. They interviewed children regarding their attitude to the boarding school and other issues.

A sociological study of the institutionalization of social protection of children was carried out by O. Klymenko. Among the research problems of this work is also the socialization and integration into the social life of children with disabilities, the life trajectories of orphans and adopted children, the difficulties of identification and social protection of street children, the reality of the existence of children in the ATO zone. The researcher believes that in Ukraine the regulatory system is not ready for an emergency response to crisis situations in the sphere of social protection of children.

It is concluded that the consideration of the problems of boarding school pedagogy in sociological discourse enriches and deepens the study of the results of the educational process in educational institutions of this type, allows to take into account the social factors of the formation of life trajectories of boarding school students.

Key words: boarding school, sociological research, institute for social research, sociological historiography, pedagogical sociology.

УДК 314.82

М. П. КУХТА, І. О. МАРТИНЮК

СТЕРЕОТИПИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ВПЛИВУ НА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ

У статті розглянуто роль стереотипів у соціальному житті; на прикладі взаємодії механізмів стереотипізації й солідаризації доведено, що роль стереотипів у соціальному житті набагато складніша, ніж видається; їхні функції не зводяться до створення спрощеної моделі буття та схематичної картини дійсності, і що тезаурус пов'язаних зі стереотипами понять охоплює мало не всю систему наріжних категорій і понять соціології. Серед численних різновидів стереотипів обрано для аналізу в контексті соціокультурного простору сучасного українського суспільства стереотипи, що стосуються старшої вікової верстви. Показано, що для українського сьогодення доволі типовими є вікова стигматизація, упередженість і навіть дискримінація (що дістала назву ейджизму) у ставленні до людей похилого віку. Обґрунтовано шляхи подолання існуючої тенденції, яка, на думку авторів, гальмує реалізацію соціального потенціалу старшої соціально-демографічної групи.

Ключові слова: стереотип, солідарність, солідаритет, старша соціально-вікова група, стигматизація, ейджизм.

Стереотипи так само, як традиційні методи пізнання (аналіз, синтез чи узагальнення) є підвалиною для ґносеології, слугують основою соціальної організації життя. Будь-яка зі сфер суспільства, де виникає диференціація, породжує відповідні стереотипи: релігійні, расові, політичні, ідеологічні, електоральні, гендерні, вікові, національні тощо. Стереотипи відрізняються і за рівнем носія – йдеться про особистісні, групові, суспільні, загальнолюдські стереотипи. За допомогою стереотипів створюється картина світу, формується світогляд. Цінності, норми, приписи, очікування також безпосередньо пов'язані зі стереотипами, хоч і не зводяться до них.

Стереотипи регламентують і регулюють суспільне життя, виступаючи результатом накопичення соціального досвіду. Дія суспільних інститутів ґрунтується на накопиченому й легітимізованому соціальному досвіді, формою збереження якого, зокрема, виступають стереотипи. Одним із способів збереження й передачі цього досвіду слугують прислів'я та приказки, що акумулюють народні спостереження за характерними відмінностями об'єктів і процесів, хоч і не лише соціальних.

Прикладом того, наскільки глибоко проник у тканину суспільних відносин і життя загалом феномен стереотипізації, може слугувати його взаємодія з іншим фундаментальним механізмом функціонування суспільства – механізмом солідарності.

Солідарність посідає важливе місце серед суспільних процесів. Вона є необхідною передумовою трансформацій суспільства, що визначає шляхи його розвитку, особливо в періоди нестабільності, тому до відновлення стабільності потребує застосування властивих їй способів згуртування, зо-

крема, випрацювання певних стереотипів, що сприяли б об'єднанню людей. Проблема соціальної солідарності фігурує в працях таких класиків соціологічної думки, як Ж. Фур'є [1], О. Конт [2] і Е. Дюркгейм [3], які розглядали це явище як наслідок процесу розподілу різних видів людської праці, а також як моральний фундамент суспільства. Наприклад, О. Конт вважав, що консенсус у суспільстві забезпечується завдяки домінуванню в ньому соціальних почуттів і соціальних ідей певного типу, які сприяють зміцненню суспільної солідарності. У цій ролі здатні виступати саме стереотипи, що існують саме як поширена й усталена думка, яку поділяє значна кількість людей.

У підході, що розвивав Е. Дюркгейм, солідарність зумовлена зростанням функціонального поділу праці, спеціалізацією, що не тільки підвищує продуктивність, а й фактично спричинює зрушення в соціальних стереотипах і, зрештою, у системі соціальних відносин у суспільстві. Особливо це помітно стосовно класових стереотипів, що формуються залежно не тільки від місця в поділі праці, а й від розподільчих відносин, позиції щодо влади тощо, а також гендерних стереотипів, які є результатом історичного розвитку розподілу праці між чоловіками й жінками.

З погляду веберівського підходу [4], що ґрунтується на теорії соціальної дії та етиці протестантського віровчення, солідарність визначали як підсумок процесу інтеграції акторів суспільства і водночас як норму їх поведінки. Інтеграція активно діючих індивідів відбувається або завдяки почуттєвій належності учасників, що визначена афективною порядком, або об'єднання їх у якусь спільність виникає на основі суспільно орієнтованого смислу, ідеї, яка є результатом солідарності цілераціонального характеру. З позицій сьогодення таким смислоутворювальним началом здатний виступати саме стереотип.

Структурному функціоналізму Т. Парсонса [5] властиво розглядати солідарність водночас як феномен і як соціальну систему. Солідарність з погляду цих теоретичних засад являє собою динамічне явище, яке зумовлено комплексом повсякденних взаємодій акторів. Завдяки цій взаємодії виникає стабільність соціальної системи, її відтворення шляхом постійного контролю над зовнішніми і внутрішніми перетвореннями. Стереотипи тут виступають засобом формування, збереження й трансляції норм, які регулюють і регламентують вищезгадану взаємодію.

Схожим чином інтерпретується солідарність у феноменологічній соціології А. Шютца [6], де вона розглядається як апіорний, соціально зумовлений феномен. При цьому індивід фігурує як реципієнт готових символічних форм, що некритично ним сприймаються. Стереотипічна природа цих форм – поза сумнівом.

Інтеракціоністська традиція в особі таких її представників, як Дж. Мід [7] і Г. Блумер [8], інтерпретує солідарність як підсумок рутинної взаємодії людей, в ході якої затверджуються або змінюються головні смисли і значення соціальних об'єктів. Так, Г. Блумер розглядає соціальну со-

лідарність як динамічний стан, що виникає в процесі людської взаємодії, який необхідно постійно підтримувати зусиллями всіх учасників інтеракційного процесу. Інтегруючим фактором виступають «спільна дія» і близькі за змістом та значенням її інтерпретації (тобто ті самі стереотипи), які забезпечують консолідацію соціуму.

Можна було б продовжити перелік соціологічних теорій, у яких стереотипи відіграють провідну роль, згадати імена П. Сорокіна, Ю. Хабермаса, Дж. Александера, П. Бурдьє, але й наведеного, вважаємо, достатньо, щоб продемонструвати щільний зв'язок між солідарністю та стереотипами. Так, російський філософ і соціолог А. Гофман [9], розмірковуючи над тим, що таке солідарність з соціологічної точки зору, акцентує увагу на функціональній полісемії соціальної солідарності. Полісемія поняття солідарності, примножена за рахунок переплетення з політичним, ідеологічним, моральним, парадигмальним дискурсами, привела до появи значної кількості дефініцій соціальної солідарності. Показово, що з 12 типових дефініцій, виділених дослідником, принаймні значна частина (прихильність акторів одним і тим самим цінностям, загальна соціальна ідентичність, спільність поглядів тощо) безпосередньо ґрунтується на соціальних стереотипах.

Соціологи цікавляться явищем соціальної солідарності в різноманітні його прояви. При цьому відзначають такі ознаки, як кооперація, згуртованість, єдність; інші дослідники як основні ознаки виділяють довіру, наявність спільних ідей, поглядів, цілей; треті – належність до якогось цілого й відповідну ідентифікацію; четверті пропонують варіанти конструктів соціальної солідарності, поєднуючи ці характеристики в різних комбінаціях і додаючи свої. Однак у кожному випадку неможливо, на наш погляд, поминути стереотипи як змістовну основу солідаризації.

З огляду на складність, багатозначність і певну аморфність цього явища, навряд чи можливо синтезувати його вичерпну дефініцію. Найбільш продуктивною, на думку авторів, є інтерпретація соціальної солідарності в дусі постнекласичної традиції, відповідно до якої у визначенні підкреслено ознаки, які є істотними з погляду конкретних дослідницьких завдань. Тому, не претендуючи на всеосяжність нашого тлумачення, ми розглядаємо соціальну солідарність як засноване на певному збігу поглядів, норм, цінностей, стереотипів осмислене ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що супроводжується співчуттям, співпереживанням і спонукає до згуртованості з іншими акторами, які дотримуються аналогічних позицій, що, у свою чергу, виражається в готовності діяти певним чином і нести відповідальність за свої дії [10].

Проте зв'язок понять солідарності й стереотипів не означає їхньої тотожності. Показовим у цьому плані є співвідношення стереотипів і солідаритетів. Механізм солідаризації передбачає об'єднання за щось або проти когось або чогось. Результатом такого об'єднання є формування солідаритету, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи іншої суспільної проблеми, яка набула масового поширення в межах актуального

хронотопу [11]. Однак таке ставлення або інтегрує людей, або навпаки, протиставляє. Що ж до стереотипів, то можливі не лише позитивні й негативні, а й нейтральні стереотипи.

Наведений приклад демонструє, що роль стереотипів у соціальному житті набагато складніша, ніж видається; їхні функції не зводяться до створення спрощеної моделі буття та схематичної картини дійсності. Тезаурус пов'язаних зі стереотипами понять охоплює мало не всю систему наріжних категорій і понять соціології. Завдання сучасної науки полягає у виявленні закономірностей їх взаємодії стосовно умов суспільного життя, що стрімко змінюються. Оскільки в межах однієї статті неможливо охопити чи бодай детально окреслити все коло питань, що безпосередньо чи опосередковано заторкують проблеми існування й функціонування стереотипів, ми обрали за *мету* дослідження однієї з найменш вивчених сфер їх використання – стереотипів щодо людей старшого віку.

Сконцентруємо увагу на тих засобах функціонування соціокультурних чинників, якими є стереотипи, атитюди та такі своєрідні втілення норм, приписів і традицій, як стигми. Стереотипи містять оцінку певного об'єкта та відповідне емоційне забарвлення, при цьому когнітивний та афективний компоненти разом з поведінковими дають особливу форму ставлення – атитюд.

Зауважимо, що стереотипи мають соціокультурне походження, і хоча в різних країнах вони є схожими, проте передусім пов'язані із цінностями й особливостями культури. Так, можна виділити культури геронтофобні та геронтофільні – у перших більшого значення набуває молодь, а її виживання є першочерговим пріоритетом, тобто розподіл ресурсів відбувається з переважною орієнтацією на молодь. У геронтофільних культурах головні позиції посідають люди старшого віку – їх розглядають як більш значущих, «корисних». Відповідно в процесі розподілу ресурсів першими в «черзі» стоять саме вони.

Так, у суспільствах, де більшого значення набуває фізична витривалість – у зв'язку з кочовим способом життя, переважанням ручної, фізичної праці, необхідністю відтворення населення за рахунок дітонародження – домінуватимуть негативне ставлення й, відповідно, негативні стереотипи щодо старшого віку. У суспільствах, де більшого значення набувають життєвий досвід, мудрість, здатність до ефективного управління, – навпаки, існуватиме вищий рівень поваги щодо старших, більшою буде кількість позитивних стереотипів, пов'язаних з віком.

Вікова стигматизація, упередженість і навіть дискримінація (що дістала назву ейджизму), на жаль, є доволі типовими для українського сьогодення. За результатами дослідження О. Красної [12], майже в усіх статеві-вікових групах присутні уявлення про похилих як соціально ізольованих, з низьким рівнем матеріального забезпечення та поганим здоров'ям. Проте до старших людей не завжди ставляться негативно. У молодших групах існують уявлення про те, що «старшим слід вірити», «необхідний

соціальний захист для похилих» тощо. За даними цього ж дослідження, мало поширені думки про те, що всі літні люди однакові, депресивні, не здатні функціонувати в суспільстві та стають недоумкуватими.

У деяких представників старшої вікової групи справді інколи бувають присутні всі виділені негативні характеристики, однак вони є не стільки ознакою віку, скільки результатом дії відповідної стигми. Співвідношення частки негативних і позитивних показників здебільшого виникає унаслідок високого ступеня збіжності авто- та гетеростереотипів старших у суспільстві, для яких усе ж домінує атитюд, створений на підставі негативної стигми. М. Керміс (1984) склав перелік основних негативних стереотипів щодо людей старшого віку в сучасній західній культурі:

- всі люди похилого віку однакові;
- старі люди бідні;
- всі старі хворі;
- всі люди похилого віку депресивні;
- старі – тягар для інших;
- старі не здатні повноцінно функціонувати в суспільстві;
- всі старі люди самотні;
- всі старі люди стають недоумкуватими.

Водночас частина досліджень за кордоном не підтверджує суто негативну стереотипізацію похилих людей [13]. За цими даними, порівняно з молоддю старших негативно оцінюють лише тоді, коли вони фізично недієздатні чи розумово відсталі.

Однак для нашої країни переважають негативно забарвлені практики стереотипізації громадської думки щодо людей старшого віку. Особливо це стосується ситуацій працевлаштування. Наприклад, на круглому столі «Дискримінація за віковою ознакою: чому вік працівника стає головним критерієм при працевлаштуванні», що відбувся в Києві за ініціатииви Центру інформації з прав людини, Коаліції з протидії дискримінації та за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», було наголошено, що серед дискримінаційних практик найбільш поширені вікові обмеження під час прийому на роботу [14].

Негативні стереотипи щодо старших здебільшого вказують на те, що суспільство не зуміло віднайти адекватних форм взаємодії із цією віковою когортою. За даними досліджень [12], самі представники старшої вікової групи мають уявлення щодо власної рольової поведінки, подібне до уявлень інших демографічних груп. Це свідчить про високий рівень ідентифікаційної невизначеності літніх людей і те, що в нашому в суспільстві, по-перше, немає адекватних уявлень про ті ролі людей старшого віку, які мали б суспільну значущість; по-друге, характерною є недооцінка соціальної значущості громадських форм поведінки людей старшого віку.

За іншими даними, серед негативних стереотипів старості переважають такі:

- старість є хворобою, дисолюцією життєво важливих фізіологічних систем організму, галопуючим зростанням фізичної та духовної немічності;

- старість – це падіння рівня життя, крах, обвал, залежність;
- старі люди розглядаються виключно як об'єкти соціальної допомоги та підтримки;
- старість асоціюється з образом людини, що візуально характеризується як така, що має стоматологічні дефекти, шкіру зі зморшками, сиве волосся [15; 16].

Така стигматизація масової свідомості відбувається, незважаючи на руйнування стереотипу «середніх років», активну модернізацію старіння та залучення різноманітних технік маскування маркерів старіння. Ще один стереотип, характерний для нашого простору, – старість співвідноситься з агресивною поведінкою в громадському транспорті [17]. Ті ж дослідження показують негативні судження на адресу старших людей, що продовжують освіту: «Людині робити нічого, краще б більше допомагала по господарству», «вдома не сидить, все ніяк не може вгамонитися» тощо. У нашому середовищі продовжує домінувати теза про несумісність старшого віку з освітою, одомашнення, «безкоштовне» і (бажано) покірливе виконання домашніх обов'язків, яка фіксувалася ще за радянських часів [18].

За даними інших досліджень, у соціальному середовищі на рівні з такими страхами, як тероризм, екологічні катастрофи і злочинність, існує страх старості, що пов'язано з небажанням ставати тягарем для близьких, ходити по аптеках у пошуках дешевих ліків та жити на пенсію [19]. При цьому подібна ситуація характерна для всього пострадянського простору, на відміну від якого на Заході старість оцінюють як більш позитивний етап життя, наділений певними можливостями, зокрема, відпочинку від праці та подорожування по світу. А. Тащева серед основних чинників такої негативної стереотипізації в нашому соціальному просторі вбачає результати історичного розвитку, зокрема того, що за радянський період відбувалося розмивання ідеалів розуміння старості як мудрості та утверджувався підхід до розгляду людини як «гвинтика» соціального механізму, користь від якого є лише тоді, коли він працівник [20].

Дослідники зазначають, що великою мірою консервація геронтологічних стереотипів зумовлена діяльністю засобів масової інформації, де образ немічної старої людини, що потребує допомоги, доволі часто експлуатується. Найчастіше його використовують у роликах, що рекламують лікарські препарати та засоби для ведення домашнього господарства. Поширені також сюжети про сільську місцевість, де залишилися лише бідні старі [21; 22].

О. Краснова доходить висновку, що стереотипи щодо старості мають ще й гендерні відмінності. Так, стереотипи щодо похилих чоловіків більш позитивні, аніж щодо жінок, незважаючи на те, що останні загалом легше переживають власне старіння. Вона пов'язує це з тим, що соціальні ролі чоловіків і жінок зазвичай традиційні, конвенційні та жорстко фіксовані. Статус чоловіків залежить від зайнятості, а жінок – від репродуктивного циклу. Жінку цінують за сексуальну привабливість і корисність для чоловіків, тобто її цінність «сексуалізована». В очах суспільства це визначає її

позитивний статус у першій половині життя та негативний – у другій. Водночас у західноєвропейських країнах поширені зразки рекламної продукції, що слугують генератором позитивних емоцій і зображують образ старості, що випромінює радість, усмішки та приносить емоційне й психологічне розкріпачення [12]. Вітчизняні дослідники Є. Головаха та Н. Панина ще в 1978–1979 та 1981–1983 рр. проводили соціально-психологічне дослідження людей віком 50–70 років. Вони звернули увагу, що на запитання про те, чи бажали б дожити до 100 років, 55 % жінок і 39 % чоловіків дали негативну відповідь, тому що «не бажали бути безпомічними», «не хотіли бути обтяжливими для дітей», «не хотіли бути тягарем для себе», «не хотіли бути немічними старими» [23].

Висновки. У підсумку зауважимо, що умовно стереотипи щодо старшого віку можна поділити на позитивні та негативні. Негативні соціальні стереотипи щодо старості артикулюють її переважно як вік індивідуальних втрат (соціальних зв'язків, статусів, матеріальних ресурсів та здоров'я) або ж (якщо це позитивні стереотипи) – вік корисності для інших. Позитивні стереотипи щодо старіння якраз почасти спрямовані на реалізацію соціального потенціалу старших, бо цю групу починають розглядати як потенційно ресурсну. Проте цей процес великою мірою є вимушеним через зростання частки старших у суспільстві. Таке вимушене заміщення функцій недостатньо сприяє покращенню ставлення до старості – останню й надалі розглядають як «вік втрат», проте до цих втрат додаються ще й втрати в тій частці вільного часу та відпочинку, на яку розраховували старші люди [24].

Чи можлива зміна цього вектора сприйняття? Гадаємо, так. Перетворення повинні стосуватися суспільства в цілому, представники всіх соціальних груп і прошарків якого повинні усвідомити зміни реалій – зміни у співвідношенні вікових груп населення. Старших людей потрібно розглядати як «рівноцінних гравців», наділених власними особливостями. Тільки за цієї умови відбудуться зміни в їх соціальному становищі, а їхній соціальний потенціал стане реальним ресурсом для нашого суспільства.

Список використаної літератури

1. Фурье Ш. Избранные сочинения / пер. с фр. и ком. И. И. Зильберфарба. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. I. 427 с.; Фурье Ш. Избранные сочинения / пер. с фр. и ком. И. И. Зильберфарба. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. II. 396 с.
2. Конт О. Дух позитивной философии. Санкт-Петербург: Адель, 2007. 338 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва : Канон, 1996. 432 с.; Дюркгейм Э. Социология: Ее предмет, метод, предназначение. Москва : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. 400 с.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранные произведения* : пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давидова ; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. С. 45–271; Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва : Юрист, 1994. 308 с.
5. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Аспект Пресс, 1997. 270 с.; Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения. *Теоретическая социология* : антология / под ред. С. П. Баньковской. Москва : Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 2. С. 3–39.

6. Schutz A. The Problem of Social Reality. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1962. 360 p.; Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой; науч. ред. пер. Г. С. Батыгин. Москва: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.
7. Мид Дж. Г. Избранное: сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; сост. и переводчик В. Г. Николаев; отв. ред. Д. В. Ефременко. Москва, 2009. 290 с.
8. Блумер Г. Общество как символическая интеракция. *Современная зарубежная социальная психология: тексты* / под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. Москва: Изд-во МГУ, 1984. С. 173–179.; Блумер Г. Коллективное поведение. *Американская социологическая мысль: Тексты* / сост. Е. И. Кравченко; под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 90–115.
9. Гофман А. Б. Солидарность социальная. *Современная западная социология: словарь* / под. ред. Ю. Н. Давыдова, М. С. Ковалева, А. Ф. Филиппова. Москва: Изд-во политической литературы, 1990. С. 314; Гофман А. Б. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. *Социологический ежегодник, 2012*: сб. науч. трудов / ред. Н. Е. Покровский, Д. В. Ефременко. Москва: ИНИОН РАН; Кафедра общей социологии НИУ ВШЭ, 2013. С. 97–167.
10. Мартынюк И., Соболева Н. Солидаритеты современного украинского общества: проблемы теоретического и эмпирического исследования. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, 2015. Вип. 21. С. 13–18.
11. Там же
12. Краснова О. В. Стереотипы пожилых и отношение к ним. *Психология зрелости и старения*. 1998. № 1. С. 10–24.
13. Attitudes about Aging: a global perspective. Washington (DC): Pew Research Center. 2014. URL: <http://www.pewglobal.org/files/2014/01/Pew-Research-Center-Global-Aging-Report-FINAL-January-30-20141.pdf> (accessed 10 July 2015).
14. Ейджи́зм в Україні: круглий стіл 20.07.12 / Харківський ін-т соціальних досліджень. URL: <http://khisr.kharkov.ua/index.php?id=1342780581> (дата звернення: 29.07.2018).
15. Чеканова Э. Е. Социальные процессы старения: структуралистско-конструктивистский анализ. Саратов: Научная книга, 2004. 309 с.
16. Механизмы возникновения геронтологических стереотипов / Елютина М. Э., Тейн П., Великий П. П. и др. *Интегрированная старость: практики социального участия*: монография. Саратов: Наука, 2007. С. 63–75.
17. Кухта М. Взаємозв'язок життєвих проблем і перспектив людей похилого віку: соціологічний аналіз. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 67–68. С. 139–151.
18. Панина Н. В. Проблемы социальной адаптации пожилых людей к статусу пенсионера: автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва: ИСИ АН СССР, 1980. 22 с.
19. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А. Н. Реана. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2001. 656 с.
20. Ташева А. И. Проблема старости: социокультурный феномен. *Психология старости и старения*: хрестоматия / сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. Москва: Академия, 2003. С. 43–45.
21. Смирнова Т. В. Пожилые люди: стереотипный образ и социальная дистанция. *Социологические исследования*. 2008. № 8. С. 49–55.
22. Старикова М. М. Вынужденные и выбранные семейные роли пожилых людей: социологический анализ. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов: Грамота, 2010. № 1 (32). Ч. 2. С. 165–171.

23. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания. Киев : Политиздат Украины, 1989. 187 с.

24. Кухта М. Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні. Київ : КНУКіМ, 2018. 304 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2018.

Кухта М. П., Мартинюк И. О. Стереотипы как социокультурные факторы влияния на жизнь людей старшего возраста

В статье рассмотрена роль стереотипов в социальной жизни; на примере взаимодействия механизмов стереотипизации и солидаризации доказывается, что роль стереотипов в социальной жизни гораздо сложнее, чем кажется; их функции не сводятся к созданию упрощенной модели бытия и схематической картины действительности и тезаурус связанных со стереотипами понятий охватывает почти всю систему наружных категорий и понятий социологии. Среди многочисленных разновидностей стереотипов выбраны для анализа в контексте социокультурного пространства современного украинского общества стереотипы, касающиеся старшей возрастной слоя. Показано, что для украинской современности довольно типичны возрастная стигматизация, предвзятость и даже дискриминация (получившая название ейджизма) в отношении пожилых людей. Обосновываются пути преодоления существующей тенденции, которая, по мнению авторов, тормозит реализацию социального потенциала старшей социально-демографической группы.

Ключевые слова: стереотип, солидарность, солидаритет, старшая социально-возрастная группа, стигматизация, ейджизм.

Kuchta M., Martynyuk I. Stereotypes as a Socio-Cultural Factor Influence to the Life of Old People

The article deals with the role of stereotypes in social life; on the example of the interaction of mechanisms of stereotyping and solidarity, it is proved that the role of stereotypes in social life is much more complicated than it seems; their functions are not reduced to creating a simplified model of being and a schematic picture of reality, and that the thesaurus related to the stereotypes of concepts covers almost the whole system of cornerstones and concepts of sociology. It is proved that the connection between the concepts of solidarity and stereotypes does not mean their identity. Significant in this regard is the ratio of stereotypes and solidarity. The mechanism of solidarity involves uniting for something or against someone or something. The result of this association is the formation of solidarity, that is, a certain type of rationetical relation to a particular social problem that has received mass distribution within the current chronotope. However, this attitude either integrates people, or vice versa, contrasts. As for stereotypes, it is possible not only positive and negative but also neutral stereotypes.

Among the many varieties of stereotypes, stereotypes related to the older age group were chosen for analysis in the context of the socio-cultural space of contemporary Ukrainian society. It is stated dependent on the dominant type of culture the division of stereotypes into gerontophobic and gerontophilic. In societies where physical endurance becomes more important – in connection with the predominance of manual labor, physical labor, the need for reproduction of the population at the expense of childbirth – will dominate the negative attitude and, accordingly, negative stereotypes of older age. In societies where life experience, wisdom, and ability to manage effectively become more important, on the contrary, there will be a higher level of respect for older people, and more will be the number of positive stereotypes associated with age. It is shown that for the present-day Ukraine, age stigmatization, prejudice, and even discrimination (called ejizm) are very typical for the elderly. The ways of overcoming the current tendency, which, according to the authors, impede the implementation of the social potential of the senior socio-demographic group, are substantiated.

Key words: stereotype, solidarity, solidarity, older age group, stigmatization, ageism.

УДК 331.556(477.73)

А. М. ФЕСЕНКО, В. О. ЧОРНА

МІГРАЦІЙНІ НАМІРИ МЕШКАНЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НА РИНКУ ПРАЦІ РЕГІОНУ

У статті проаналізовано міграційні наміри мешканців Півдня України в контексті існування проблем трудової зайнятості на ринку праці регіону, що мають місце в сучасних українських умовах. Відзначено, що в умовах труднощів із працевлаштуванням та забезпеченням гідної оплати праці економічно активні мешканці Херсонської, Миколаївської та Одеської області активно замислюються про пошук заробітку не лише за межами своїх областей, а й за кордоном, що можна кваліфікувати як їхні міграційні настрої та наміри. Більше того, неабияка частина респондентів вже має досвід зовнішньої трудової міграції та зорієнтована на його відтворення.

Підкреслено, що поширеність трудовіграційних настроїв, зміцнення відповідних намірів та активізація трудовіграційних потоків перетворюються на постійний та масштабний процес відтоку з Південного регіону України робочої сили, населення у репродуктивному віці загалом, що підриває його демоекономічний потенціал.

Ключові слова: міграція, трудова міграція, наміри, трудовіграційні процеси, населення.

В Україні протягом багатьох років спостерігається посилення тенденцій зростання міграції економічно активного населення, зокрема за кордон, формування відповідних намірів, орієнтацій, настанов. Потужні потоки трудової міграції відверто «заробітчанського» характеру сформувалися в умовах наявної складної, по суті кризової, ситуації на вітчизняному та на регіональних ринках праці, в областях та обласних центрах Півдня України на тлі деіндустріалізаційних процесів двох останніх десятиліть.

Це актуалізує проблему відтоку кваліфікованої робочої сили з регіону та її наукового вивчення, предметом якого має бути не лише статистичний аналіз трудовіграційних потоків, а й дослідження процесу формування відповідних мотивацій наявних та потенційних «заробітчан», що є можливим за допомогою дослідницького апарату соціологічної науки.

Серед доробку вітчизняних міграцієзнавців варті особливої уваги дослідження демографічних і соціально-економічних характеристик трудових міграційних процесів, що представлені в працях Н. Варги, Е. Лібанової, А. Лобанової, І. Майданік, О. Малиновської, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибиткової, Ю. Римаренка, О. Хомри, В. Чорної, Б. Юськіва та ін. Науковий аналіз проблем, пов'язаних із процесами виникнення й розвитку трудових міграцій громадян України в різних аспектах міграційних процесів, здійснили в своїх працях В. Нагорний, М. Ожеван, Т. Петрова, О. Примака.

Водночас, незважаючи на те, що міграційний потенціал Півдня України є достатньо значним, в українській соціологічній науці все ще бракує

грунтовних досліджень трудової міграції та трудові міграційних намірів економічно активного населення в цьому регіоні.

Метою статті є викладення основних результатів дослідження міграційних намірів мешканців Південного регіону в контексті проблеми трудової зайнятості та працевлаштування в сучасних українських умовах.

Для виявлення стану та особливостей міграційних намірів мешканців Південного регіону України Миколаївським центром соціологічних досліджень (при ЧНУ ім. Петра Могили) протягом 2017–2018 рр. було проведено комплексне соціологічне дослідження, результати якого подано нижче.

У межах цього дослідження проведено опитування домогосподарств регіону за репрезентативною вибіркою (за місцем проживання, за віком і статтю респондентів), методом особистісного інтерв'ю. Оцінювання думок жителів міст і виділених з їх числа потенційних/явних трудових мігрантів дало змогу комплексно дослідити явище трудової міграції в контексті проблем працевлаштування та трудової зайнятості респондентів.

Отже, перший блок запитань пов'язаний із постановкою проблеми трудової зайнятості, працевлаштованості респондентів. Так, на запитання щодо працевлаштування одержано такий розподіл відповідей (табл. 1, 2, 3, 4, 5).

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, наскільки важко знайти роботу у Вашому місті за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком? (%)

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Легко	7,3	1,8	9,0	4,5
Важко	81,8	92,4	76,1	86,8
Важко відповісти	10,9	5,8	14,9	8,8

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, наскільки важко знайти роботу у Вашому місті за Вашою кваліфікацією та без достатнього заробітку? (%)

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Легко	16,4	19,3	41,8	22,2
Важко	62,7	61,0	43,3	58,5
Важко відповісти	20,9	19,7	14,9	19,2

Таблиця 3

Як Ви вважаєте, наскільки важко знайти роботу у Вашому місті з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією? (%)

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Легко	26,4	19,7	26,9	22,8
Важко	58,2	64,1	56,7	61,2
Важко відповісти	15,5	16,1	16,4	16,0

Таблиця 4

**Як Ви вважаєте, наскільки важко знайти будь-яку роботу
у Вашому місті? (%)**

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Легко	42,7	52,0	58,2	50,5
Важко	39,1	35,9	23,9	34,8
Важко відповісти	18,2	12,1	17,9	14,8

Таблиця 5

**Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи
Вашому професійно-освітньому рівню? (%)**

	%	% від числа працюючих
Так	26,8	38,6
Ні	31,3	45,2
Важко відповісти	11,4	16,2
Зараз не працюю	30,8	—

Як бачимо, говорячи про можливість знайти роботу в місті, більша частина опитаних вказує на той факт, що роботу за кваліфікацією з достатнім заробітком знайти доволі складно (86,8 %). Трохи легшим є завдання знайти роботу без кваліфікації з бажаною зарплатою (22,2 %); за кваліфікацією, але без належного заробітку (22,8 %). Найлегшим респонденти вважають знаходження будь-якої роботи (50,5 %). Водночас близько 20 % опитаних узагалі не переймається проблемою пошуку роботи, оскільки вони не відповіли на запитання стосовно цієї проблеми.

Подібні відповіді респондентів є свідченням збереження непропорційної структури підготовки кадрів, сформованої протягом останніх десятиліть, пов'язаної з консервацією застарілої структури зайнятості, що не тільки гальмує адаптацію національного ринку праці до інноваційних змін, а й значно ускладнює його функціонування [4]. До того ж наростання кризових явищ в економіці як регіону, так і країни в цілому, спричинило стрімке скорочення обсягів виробництва, загострення структурних диспропорцій на ринку праці, зумовлене звуженням попиту на неї, і відтак, ускладнення працевлаштування, насамперед за здобутим фахом.

Крім того, суттєво ускладнює наявну ситуацію на національному ринку праці присутність прихованого сезонного (підвищена незайнятість у міжсезонні, властива окремим галузям виробництва, таким як сільське господарство, цукрова й м'ясо-молочна промисловість тощо), аграрного (частина працездатного населення зайнята неповний робочий період унаслідок розорення дрібних селянських господарств, скорочення тривалості робочого тижня на підприємстві тощо, а решту часу витрачає на різні тимчасові роботи в інших галузях) та застійного (частина працездатного населення, що не має регулярної роботи, живе випадковими заробітками, зокрема долучаючись до транзитної, комерційної трудової міграції) безробіття, яке є характерним явищем саме для Півдня України.

Наслідком наявних проблем на ринку праці є й така тенденція – відповідність характеру роботи професійно-освітньому рівню опитаних, засвідчена останніми. Так, визначено, що майже 40 % респондентів (38,6 %) з числа працюючих обіймають посади за спеціальністю; усі інші працюють не за фахом або ж не знають, чи відповідає їх посада наявній спеціальності.

Тому для опитаних знайти будь-яку роботу, подекуди тимчасову, без належної кваліфікації, виявилось, як засвідчили їхні відповіді, значно простіше.

Таблиця 6

Чи звертались Ви коли-небудь по допомогу в пошуку роботи до таких установ? (%)

	Так, звертався й отримав допомогу	Так, звертався, але не отримав допомоги	Ні, не звертався
Державної служби (центру) зайнятості	15,8	16,0	68,3
Недержавної кадрової агенції	9,0	8,8	82,3

Бачимо, що майже 70 % респондентів не мали нагоди звертатися по допомогу в пошуку роботи до різного роду агенцій, а половина з тих, хто звертався до державних центрів зайнятості чи недержавних кадрових агенцій, отримали кваліфіковану допомогу у вирішенні своєї проблеми. Таку саму картину засвідчують дані Державної служби статистики за 2017–2018 рр.: так, для отримання допомоги в пошуках роботи до регіональних центрів Державної служби зайнятості в середньому на рік звертається не більше ніж 20 % офіційно зареєстрованих безробітних українців, з яких лише 40 % знаходять роботу за підтримки цієї служби [1; 2; 3].

Другий блок запитань передбачав виявлення власне міграційних настроїв та намірів респондентів.

Тут насамперед зауважимо, що більше від третини респондентів (33,4 %) подібного роду наміри дійсно мають (табл. 7).

Таблиця 7

Чи погодились би Ви особисто чи члени Вашої родини переїхати зі свого населеного пункту з метою тимчасового працевлаштування? (%)

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Так, безумовно	9,4	10,2	4,5	9,0
Скоріше, так	19,8	24,1	34,2	24,4
Безумовно, ні	47,0	49,4	46,9	49,7
Скоріше, ні	12,4	11,7	11,7	11,8
Важко сказати	5,4	4,6	2,7	4,5

Найбільш впевнені бажання демонструє, звісно, молодь, 70,9 % якої прагне здійснити трудові переміщення, тоді як з віком жага мобільності згасає. Але здобуття певної свободи після дорослішання дітей, завершення основного виду діяльності й виходу на пенсію поновлює бажання долучи-

тися до числа мігрантів, що спостерігаємо у віці 50–59 років (59,4 %). Віковий розподіл респондентів подано на рис. 1.

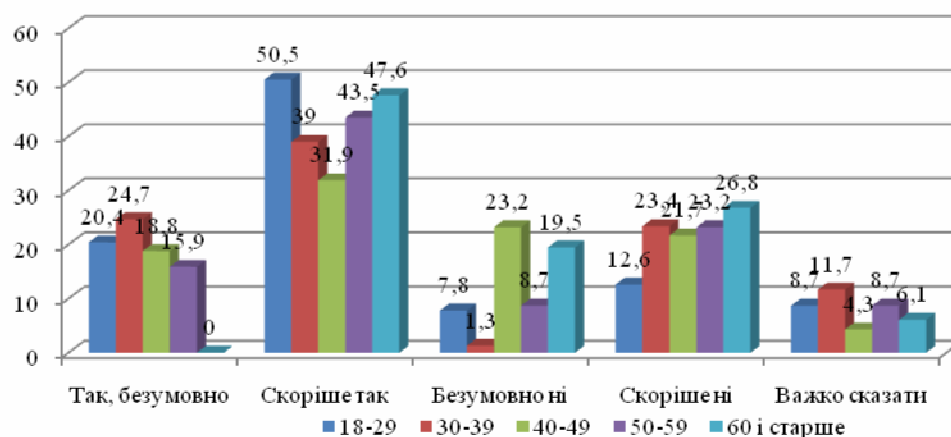

Рис. 1. Міграційні наміри населення (розподіл за віком, %)

Серед причин, що спонукають людей до зміни постійного місця проживання й місця роботи, більшість опитаних (68,5 %) засвідчили бажання покращити матеріальне становище, умови життя й необхідність знайти роботу (23,2 %).

З числа міграційно налаштованих респондентів досвід зміни проживання з метою отримання нового робочого місця щонайменше один раз у житті мала майже половина опитаних (49,0 %), а кількість осіб, які мали досвід повторної трудової міграції, становить 2/3 від тих, хто взагалі здійснював подібного роду переміщення (табл. 8).

Таблиця 8

**Скільки разів Ви особисто виїжджали за межі
Вашого населеного пункту з метою пошуку й працевлаштування
на нову роботу? (% числа опитаних, у дужках % від числа мігрантів)**

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
Жодного разу	53,6	50,2	49,3	51,0
1 раз	9,1 (19,61)	12,1 (24,3)	17,9 (35,31)	12,2
2 рази	9,1 (19,61)	11,2 (22,49)	9,0 (17,75)	10,2
3 рази	2,7 (5,82)	3,1 (6,22)	3,0 (5,92)	3,0
Більше ніж 3 рази	25,5 (54,96)	23,3 (46,79)	20,9 (41,22)	23,5

Визначаючи соціопросторову спрямованість переміщень, зауважимо, що більша частина (44,2 %) трудових мігрантів має наміри виїхати за межі України, тобто має зовнішньоміграційні наміри. Кількість же потенційних внутрішніх мігрантів удвічі менше, ніж зовнішніх, і становить 23,5 % (табл. 9).

Безперечно, робота за кордоном приваблює наших співвітчизників передусім порівняно високою оплатою праці (хоча традиційно проблемним залишається питання нормативно-правової, соціальної захищеності трудових мігрантів за межами нашої країни).

Таблиця 9

Якби Ви мали наміри виїхати з Вашого населеного пункту й вирушити на пошуки нового робочого місця, то куди саме?
(% від числа мігрантів)

	Миколаївська	Одеська	Херсонська	Разом
До іншого регіону України	22,7	26,5	14,9	23,5
До Росії	20,0	13,9	22,4	17,0
До країн СНД	3,6	4,5	4,5	4,2
За кордон	26,4	25,6	13,4	23,8
Ще не знаю куди	12,7	17,5	23,9	17,2
Важко сказати	14,5	12,1	16,4	13,5
Інше	0	0	4,5	0,8

Оскільки зміни умов життя людини відбуваються після здійснення нею переїзду, то маємо такі оцінки респондентів щодо ймовірних вигід від здійснення трудової міграції (табл. 10).

Таблиця 10

Як зміняться (ймовірно) умови життя людини після здійснення нею переїзду? (%)

	Значно погіршаться	Трохи погіршаться	Залишаться такими самими	Трохи поліпшаться	Значно поліпшаться
Матеріальні умови життя сім'ї	8,8	22,8	16,5	45,0	7,0
Медичне обслуговування	6,2	23,2	41,2	25,0	4,2
Умови відпочинку	6,0	8,8	49,2	27,8	8,2
Умови організації дозвілля	5,8	12,2	47,8	25,2	9,0
Можливість отримання достовірної інформації про те, що відбувається в країні	7,2	14,5	57,8	15,5	5,0
Умови виховання дітей	7,0	13,2	46,2	23,2	10,2
Можливість вільно висловлювати власні політичні думки	6,5	16,0	61,5	11,2	4,8
Можливість брати участь у культурному житті	5,5	8,2	47,2	26,8	12,2
Екологічна ситуація	11,8	10,5	49,2	20,8	7,8
Захищеність від свавілля влади	12,0	13,8	57,2	10,8	6,2
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	11,5	15,2	31,5	30,8	11,0
Особиста безпека	10,8	19,2	47,2	15,0	7,8

Так, 52,0 % відзначають імовірність покращення матеріальних умов життя сім'ї, 33,4 % – поліпшення умов виховання дітей, 41,8 % – отримання гарантій зайнятості, забезпечення роботою.

Щодо вказаних респондентами причин трудової міграції, то тут відзначимо певні відмінності між тими, хто вже має міграційний досвід, та тими, хто його не має.

Так, серед провідних причин власне трудові мігранти відзначали: бажання покращення матеріального благополуччя (80 %), зміни умови проживання (6 %), переїзд разом із сім'єю (6 %), прагнення змін сімейного стану (2 %), можливість здобути освіту, здійснити підвищення кваліфікації (2 %).

У свою чергу, та група респондентів, яка не мала власного міграційного досвіду, але водночас має відповідні наміри, продемонструвала такий розподіл: сімейні обставини (21,3 %); бажання підвищити рівень матеріального статку (23,5 %); наміри працевлаштуватися (15,4 %); здобути освіту або підвищити кваліфікацію (18,0 %); мати можливість кар'єрного зростання (11,3 %); реєстрація шлюбу (5,0 %); втеча для безпеки сім'ї (1,2 %); інша (4,3 %).

Висновки. Узагальнюючи, зауважимо, що загалом трудові міграційний тренд Південного регіону України характеризується домінуванням нині в країні трудові міграційної мотивації – «заробітчанством».

Наслідки активізації трудові міграційних процесів на Півдні України з розповсюдженням визначених видів трудової міграції населення мають переважно негативний демоекономічний характер. Серед таких наслідків можна відзначити: часткову або повну декваліфікацію вітчизняної робочої сили внаслідок потрапляння переважно на вторинний ринок праці; нерентабельність та втрати від вкладень в освіту й підготовку фахівців; зменшення податкових надходжень та відрахувань у соціальні фонди; зростання демографічного навантаження на працюючих на внутрішньому ринку; загострення демографічної кризи внаслідок відтоку молоді репродуктивного віку; безпосередні зміни в кількісному та якісному складі структури населення в результаті зміни постійного місця проживання.

Головним тут є те, що сама трудова міграція, зокрема зовнішня, перетворюється на постійний та масштабний процес відтоку з Південного регіону України робочої сили та населення в репродуктивному віці.

Список використаної літератури

1. Головне управління статистики в Миколаївській області : офіційний сайт. URL: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.08.2018).
2. Головне управління статистики в Одеській області : офіційний сайт. URL: <http://www.od.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.08.2018)..
3. Головне управління статистики в Херсонській області : офіційний сайт. URL: <http://www.ks.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.08.2018)..
4. Український центр економічних та політичних досліджень ім. Разумкова (м. Київ) : офіційний сайт. URL: <http://uceps.com.ua> (дата звернення: 20.08.2018)..
5. Український Південь: сучасні виклики та стратегічні пріоритети розвитку / А. Єрмолаєв, В. Лупацій, О. Маркєєва, Л. Поляков, В. Потапенко, І. Клименко,

В. Романова, С. Таран, В. Ємець, С. Денисенко. Київ : Ін-т стратегічних досліджень, 2014. 46 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2018.

Фесенко А. М., Черная В. А. Миграционные намерения жителей Юга Украины в контексте проблем трудовой занятости и трудоустройства на рынке труда региона

В статье проанализированы миграционные намерения жителей Юга Украины в контексте существования проблем трудовой занятости на рынке труда региона, имеющих место в современных украинских условиях. Отмечено, что в условиях трудностей с трудоустройством и обеспечением достойной оплаты труда экономически активные жители Херсонской, Николаевской и Одесской областей активно задумываются о поиске заработка не только за пределами своих областей, но и за рубежом, что можно квалифицировать как их миграционные настроения и намерения. Более того, немалая часть респондентов уже имеет опыт внешней трудовой миграции и ориентирована на его воспроизведение.

Подчеркнуто, что распространенность трудомиграционных настроений, укрепление соответствующих намерений и активизация трудомиграционных потоков превращаются в постоянный и масштабный процесс оттока из Южного региона Украины рабочей силы, населения в репродуктивном возрасте в целом, что подрывает его демоэкономический потенциал.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, намерения, трудомиграционные процессы, население.

Fesenko A., Chorna V. Migration Intentions of Residents of the South of Ukraine in the Context of the Problems of Employment and Employment in the Regional Labor Market

Within the framework of this article, the establishment and analysis of migration intentions of residents of the South of Ukraine in the context of the existence of problems of employment in the region's labor market occurring in modern Ukrainian conditions has been carried out.

It is noted that in the conditions of difficulties with employment and ensuring decent wages, economically active residents of Kherson, Nikolaev and Odessa regions are actively thinking about finding a living not only outside their areas, but also abroad, which can be qualified as their migration moods and intentions. Moreover, a considerable part of the respondents already has experience of external labor migration and is focused on its reproduction.

It was emphasized that the prevalence of labor-migration moods, the strengthening of relevant intentions and the activation of labor-migrant flows is becoming a constant and large-scale process of outflow of labor from the southern region of Ukraine, the population in reproductive age as a whole, which undermines its demoeconomic potential.

Key words: migration, labor migration, intentions, labor-migration processes, population.

УДК 316.346.32-053.6 +316.774:654.1

Н. П. ЧУТОВА

ВЛИЯНИЕ МАСС-МЕДИА НА ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ

В статье рассматривается роль масс-медиа в процессе социализации современной молодежи в период социальной трансформации и аутсайдерства традиционных институтов. Анализируется состояние института СМИ. Раскрывается степень и специфика влияния медиа на ценностную систему молодежи и неоднозначность последствий. Подчеркивается несоответствие масс-медиа как главного агента задачам социализации молодежи вследствие коммерциализации СМИ. Предлагается типологизация групп молодежи по восприятию медиа.

Ключевые слова: масс-медиа, социализация, молодежь, социальный институт, ценностные ориентации, ценностная система, агент социализации.

Исследователь масс-медийного пространства Д. Ваттимо констатирует, что «...общество, в котором мы живем, является обществом всеобщей коммуникации, обществом масс-медиа» [1, с. 7]. Действительно, особенностью современного общества является стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий, их проникновение во все сферы жизни. Согласно Г.-М. Маклюэну, медиа «формируют наши мысли, структурируют опыт и определяют наши взгляды на окружающий мир» [3, с. 125–126]. Масс-медиа, продолжает Дж. Лалл, «...принадлежат к самым известным и самым эффективным распространителям идеологии и определителям социальных правил и норм,... стимулируют кратковременные шаблоны поведения и длительные конвенции, влияющие на все общество» [5, с. 88]. Ги Дебор заявляет, что «повсюду спектакль», а масс-медиа – «...наиболее яркое и поверхностное проявление спектакля», действительность воспринимается как «зрелище»/шоу, в котором «мир перевернут с ног на голову» и «господствует банальность», где нет места истине, духовности, подлинности, нравственности [1, с. 68].

Молодежь несет в себе креативность и определяет «дух нового времени». В ситуации социальной динамики, когда уже невозможно моделировать свое социокультурное поведение в соответствии с традиционными культурными практиками, молодые люди оказывают влияние на старшее поколение, что актуализирует молодежный вопрос. Вследствие этого происходят ювенализация социальной практики и появление целых секторов общественной жизни, ориентирующихся на молодых людей, и прежде всего это электронные масс-медиа.

На начальном этапе СМИ исполняли роль незаинтересованного технического посредника, функция которого только сообщать, передавать какую-либо информацию и ничего больше. Современные масс-медиа – специфический актор, конструирующий особую виртуальную символическую реальность, вбирающую в себя часть социального пространства и социаль-

ных практик, мировоззренческие представления и ценностные устремления медиа-агентов и их потребителей, символического информационного кода – альтернативного виртуального мира, оказывающего суггестивное влияние на ценностную систему массовой аудитории и устраняющего какую-либо рефлексию.

Исходя из того, что электронные масс-медиа (компьютерные технологии и глобальная сеть Интернет), которые характеризуются непостоянством, изменчивостью, фрагментарной подачей информации, что совпадает с самоощущением молодежи и ее неопределенным социальным статусом, играют практически колонизаторскую роль в формировании молодежного сознания, проблема изучения влияния СМИ на процесс социализации современного молодого человека имеет огромное как научное, так и практическое значение. Проблема усиливается еще и тем, что молодежные практики часто становятся брендами, распространяемыми на взрослую аудиторию. Необходимо отметить, что влияние технологий медиа может быть как положительным, так и отрицательным, может способствовать укреплению социальной системы и консолидации общества, а может привести к ее распаду, что детерминирует актуальность изучения взаимоотношений молодежи и масс-медиа на долгое время.

Проблема воздействия масс-медиа на сознание индивида всегда вызвала особый интерес многих зарубежных и отечественных ученых. Манипулятивным технологиям СМИ посвящены работы Г. Лассуэла, У. Липпмана, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ж. Бодрийяра, М. Маклюэна, А. Моля, И. Гофмана, Т. Лукмана, П. Бурдье, Г. Дебора, Г. Гербнера, Дж. Лалла, Б. Грушина, Г. Почепцова, М. Назарова, Н. Костенко и др. Влияние масс-медиа на формирование ценностных ориентаций рассматривались в трудах К. Ховланда, Г. Оллпорта, Э. Денниса, Л. Зазнобиной, А. Шарикова, М. Яницкого, И. Мальковской, Л. Сокурянской и др. Исследованию разных аспектов проблемы влияния СМИ на молодежь посвятили свои работы такие ученые, как Н. Богомолова, В. Горохова, И. Зверева, В. Ильина.

В условиях модификации СМИ бесконтролен и практически мало изучен процесс социализации молодых людей. Произошли смена институтов социализации и ослабление влияния институтов культуры, а инфраструктуры, поддерживающие государственную традиционно ориентированную систему социализации, реорганизованы и включены в медийное пространство. Молодежная аудитория – самый пластичный и перспективный объект массированного суггестивного влияния масс-медиа. Молодые люди, являясь динамичной и мобильной социальной группой, остро реагирующей на происходящие изменения и активно воспринимающей все новое, не имеют достаточного социального опыта и багажа знаний, потому не могут верифицировать медийную информацию, доверяют ей, более того, цифровые технологии часто участвуют в формировании идентичности и становятся фундаментом повседневности молодежи.

Ценностная система современной молодежи формируется на фоне отсутствия единых базовых ценностных ориентаций, институциональной конкуренции, провокаций СМИ против традиционных институтов социализации в борьбе за молодежную аудиторию. Проблема усугубляется еще и тем, что современные СМИ находятся в некоем конфликте с духовно-нравственными законами. В погоне за «рейтингами» масс-медиа акцентируют внимание аудитории на примитивной и вульгарной информации (сплетни, скандалы, слухи, анекдоты) из жизни известных людей/«звезд», увеличивают количество развлекательных программ, придавая каждой обсуждаемой социальной проблеме характер шоу, переориентирует общество на повседневные смыслы и ценности, формируют «просвещенное невежество».

Цель статьи – определение роли современных масс-медиа в процессе социализации молодых людей, выявление специфики влияния СМИ на формирование и трансформацию духовного мира молодежи.

Недостаточное внимание к проблеме социализации молодого поколения в период культивирования массовой культуры в СМИ может превратить молодежь в мощный фактор дестабилизации социума. Эффективность институтов социализации необходимо оценивать не столько способностью передавать опыт предшествующих поколений и воспроизводить унаследованные ценности и умения, сколько готовностью молодежи к самостоятельному творческому решению задач и проблем, возникающих в стремительно меняющейся социальной реальности.

Обострение конфликтов, распад социальных связей и отношений отражаются на деятельности и развитии социальных институтов, традиционно связанных с социализацией личности (семья, образование). Семья, являясь важнейшим агентом социализации, особенно в определении ценностных ориентаций, в настоящее время все больше утрачивает традиционную форму, былой авторитет в молодежной среде. Появились серьезные противоречия в ценностных ориентациях «отцов» и «детей». «Брешь поколений» (М. Мид) объясняется во многом развитием масс-медиа и информационных технологий. Молодое поколение идентифицируется с компьютером, медиа, Интернетом, виртуальной реальностью, оно адаптировано к постмодернистской реальности культуры мейнстрима. Старшее, «довиртуальное» поколение не принимает фрагментарности современной культуры, не доверяет и боится кибернетизированного пространства. В результате «два поколения, существующие рядом, проживают в двух разных реальностях...» [3, с. 28].

Кризис переживает и институт направленной социализации – система образования. Согласно результатам социологических исследований, в рейтинге по восприятию молодыми людьми роли социализирующих агентов учителя занимают последнее место. А. Моль утверждает, что не система образования формирует знания современного человека, а масс-медиа, которые «фактически контролируют всю нашу культуру... То, что не попа-

ло в каналы массовой коммуникации, в наше время почти не оказывает влияния на развитие общества». Именно СМИ формируют «мозаичную» культуру, которая «вынуждает... оставаться на поверхности вещей, ни во что не углубляясь», воспринимая окружающий социальный мир «...спонтанно-случайностным» способом [6, с. 39, 63, 47].

Изменились статус и значение не только учителей, но и книг (предпочтение отдается фильмам), они утратили былую воспитательную роль. Часто, чтобы просто избежать скуки, для удовольствия молодые люди используют компьютерные игры, и, как им кажется, контролируют время. Но, контролируя время, молодежь не способна контролировать медиа, которые, погружая в мир эскапизма и освобождая от социального подавления, управляют и развивают опасные зависимости, становясь все более значимыми в жизни молодого человека.

Виртуальная действительность осваивается молодыми людьми динамично: сначала она была предметом исследования, потом стала сферой развлечений, а сегодня – это создание собственной медиасреды, которая является авансценой для самовыражения и проявления креативности. Проблема заключается в том, какими моральными критериями будут руководствоваться «творцы» (блогеры) новых форм масс-медиа.

Социализируя молодежь в массовом масштабе, превратившись, по определению Н. Костенко, в «последнего социализатора», проблема социальной ответственности медиа, за поставляемый ими информационный продукт, чрезвычайно злободневна [4, с. 463]. Основная проблема заключается в коммерциализации масс-медиа. Процесс коммерциализации медиа ведет к широкому использованию манипулятивных технологий в интересах медиа-собственников, желанием отвлечь молодежь от осознания настоящих причин социальных проблем, распространению «социальных инфекций» (идей потребления, гедонизма и бездуховности), которые препятствуют самоидентификации молодых людей и включению их в социальный организм. Возникает опасность подмены подлинных социальных и духовно-нравственных ценностей неким суррогатом – синтетическими ценностями, что ведет к утрате личностной уникальности и стилизации поведения.

Обращаясь к авторской типологизации групп молодежи по восприятию медиа, можно отметить, что в настоящее время существует 3 группы молодых людей по восприятию масс-медиа:

- 1) оппоненты – высоко социализирующиеся – частично идентифицирующие свой стиль жизни с медийными образами;
- 2) апологеты – низко социализирующиеся – полностью идентифицирующие свой стиль жизни с медийными образами;
- 3) медийные индифференты – средне социализирующиеся – не идентифицирующие, а создающие свой стиль жизни вопреки медийным образам.

Безусловно, нельзя отмечать только негативное влияние СМИ на молодежь. Специфика этого влияния заключается в том, что, с одной стороны, выявляется позитивное влияние масс-медиа на процесс социализации молодых людей (по оценкам социологов, почти 80 % информации молодые люди получают благодаря СМИ). С другой стороны, масс-медиа оказывает деструктивное влияние, выражающееся в несоответствии демонстрируемых ценностей медиа с традиционными представлениями и установками, стремление заменить межличностную интеракцию виртуальным общением, росте агрессивности и насилия в молодежной среде, утверждении мо-заично-клиповой культуры.

Выводы. Масс-медиа как социализатор не отвечает общественным потребностям, потому что не обеспечивает всестороннего глубокого информирования молодежи, не использует свои технологические возможности для освещения культурно-исторических, духовных достижений общества, не развивает ее познавательный интерес. Необходимо, чтобы медиа, исполняя воспитательную функцию, стали примером трансформации человека из объекта влияния в субъект социальных процессов. Современные условия требуют от масс-медиа нового контекста, в котором благополучие социума зависит от ответственной личности, а молодежь – активный участник развития демократических отношений на основе свободного выбора.

Список использованной литературы

1. Общество спектакля. Ги-Эрнст Дебор / пер. с франц. Ст. Офертаса, М. Якубович. Москва : Логос, 2000. С. 68.
2. Ваттимо Дж. Прозрачное общество / пер. с итал. Д. Новикова. Москва, 2003. С. 7.
3. Землянова М. Л. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. Толковый словарь терминов и концепций. Москва : МГУ. 1999. С. 125–126.
4. Костенко Н. В. Легитимация стилей политической коммуникации в новостях. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства* : наукові доповіді та повідомлення III Всеукр. соц. конф. / за ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. Київ, 2003. С. 463.
5. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід / пер. з англ. О. Гриценко, С. и Т. Гарастович. Київ : К. І. С, 2002. С. 88.
6. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 408 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Чутова Н. П. Вплив мас-медіа на процес соціалізації сучасної молоді

У статті розглянуто роль медіа в процесі соціалізації сучасної молоді в період соціальної трансформації та аутсайдерства традиційних інститутів. Проаналізовано стан інституту мас-медіа. Розкрито ступінь та специфіку впливу медіа на ціннісну систему молодих людей і неоднозначність наслідків. Підкреслено невідповідність мас-медіа як головного агента завданням соціалізації молоді в суспільстві внаслідок комерціалізації ЗМІ. Запропоновано типологізацію груп молоді за сприйняттям медіа.

Ключові слова: мас-медіа, соціалізація, молодь, соціальний інститут, ціннісні орієнтації, ціннісна система, агент соціалізації.

Chutova N. The Influence of Mass Media on the Process of Socialization of Modern Youth

The article discusses the role of mass media (especially electronic) in the socialization process of modern youth in the period of social transformation and the outsidership of traditional institutions. The youth brings creativity and defines «the spirit of the new age.» There is a juvenile social practice and the emergence of entire sectors of public life that are oriented towards young people, and above all, electronic mass media. The young audience is the plastic and promising object of massive suggestive influence of mass media. There is a mixed media impact on young people. The value system of modern youth is formed against the background of the lack of uniform basic value orientations. The young generation is identified with a computer, the Internet, a virtual reality, it is adapted to the postmodern reality of mainstream culture. The digital technologies are often involved in the formation of identity and become the foundation of everyday life for young people. Electronic media are characterized by inconstancy, variability, fragmented presentation of information, which coincides with the self-awareness of young people and their uncertain social status, plays an almost colonizing role in shaping the youth consciousness. The problem is compounded by the fact that modern media are in conflict with the spiritual and moral laws. In the period of social transformation, there is a change in the institutions of socialization and a weakening of the influence of cultural institutions. The modern mass media is a specific actor who constructs a special virtual symbolic reality: part of the social space and social practices, world outlook and value aspirations of media agents and their consumers, the symbolic information code is an alternative virtual world that has a suggestive effect on value system the mass audience and eliminates any reflection. Socializing the youth on a massive scale, the media are socially responsible for the information product. The commercialization of media leads to a wide use of manipulative technologies in the interests of media owners, a desire to distract young people from realizing the real causes of social problems, and the spread of «social infections». Media changes the nature of the socialization process in accordance with its commercial interests and, as a socializer, does not meet public needs. The author proposes a typology of groups of young people according to media perception: 1. opponents – highly socialized – partly identifying their lifestyle with media images; 2. apologists – low socializing – completely identifying their lifestyle with media images; 3. media indifferents – medium socializing – not identifying, but creating their own lifestyle despite media images. Modern conditions require the media to have a new context in which the well-being of society depends on the individual, and young people are an active participant in the development of democratic relations based on free choice.

Key words: mass media, socialization, youth, social institution, value orientations, value system, agent of socialization.

РЕЦЕНЗІЯ

С. Л. КАТАЄВ

НЕГАТИВНАЯ СОЦИОЛОГИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

(Рецензия на книгу: Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / ред. коорд. Романенко Ю. В. ; Я. В. Зоська, Ю. Ю. Медведева, Ю. В. Романенко, И. А. Святненко, Н. В. Туленков, Е. А. Хомерики. Киев : Меркьюри Подолье, 2016. 383 с.)

Рецензируемая работа, на наш взгляд, является значительным достижением украинской социологии. Благодаря этой монографии понимание общества, социальных процессов и явлений существенно углубляется. В данной рецензии речь идет о той части монографии, которая принадлежит авторству Ю. Романенко. Это вторая глава «Этническая идентичность: социосистемологический аспект».

Автор применяет комплекс современных и традиционных методологических подходов, мастерски стыкует, комбинирует и дополняет один другим. Стержнем методологии является, согласно авторскому утверждению, социосистемологический подход, культурологически ориентированный неофункционализм. В работе автор прибегает к применению психоанализа, причем вполне органично варьируя юнгианское и фрейдистское его толкование.

Широко используется дискурс психиатрии. Здесь можно проследить влияние или продолжение использования психиатрических рассуждений в анализе общества Н. Паниной и Е. Головахи. Их известная работа «Социальное безумие» тому пример. Так, в частности, Ю. Романенко применяет психиатрический диагноз множественной личности к объяснению особенностей украинского общества.

Отчетливо прослеживается также использование синергетического подхода. Мы бы определили подход к пониманию общества Ю. Романенко как аттрактивная концепция структурного функционализма.

Автор широко прибегает к перетолкованию известных терминов. Иногда смысл слова радикально меняется и становится очень непривычным. Такое радикальное перетолкование предложено, например, для термина «фашизм», который в результате иной трактовки приобретает нейтральное значение без привычной негативной коннотации. Также довольно далеко от привычного понимания определение термина «идентичность». На наш взгляд, непривычная трактовка идентичности связана с более глубоким пониманием этого социального качества личности и группы. Идентичность в работе определяется следующим образом: «Идентичность есть контрэнтропийная (противодействующая потере пространственной на-

правленности) и контрдистемпорализирующая (противодействующая каким-либо формам прожигания-“проматывания” социально-исторического времени) структура высшего регистра культурной системы, обеспечивающая “настройку” культуры, социума, психики и тела на режим сохранения, защиты границ пространства и времени».

Автор определяет, намечает вехи, критерии оценки общества как социальной системы. А потом согласно этим критериям оценивает, объясняет украинское общество. И эти оценки являются тотально негативным. Перефразируя название классического произведения социологов франкфуртской школы, мы назвали бы подход Ю. Романенко негативной социологией украинского общества. Но это не плоское отрицание, а отрицание изощренное, методологически утонченное. Методология, предложенная в книге, имеет универсальный характер и может быть применена для анализа любого общества, социального института и социальной системы.

Автор выстраивает величественное здание, можно сказать, собор в виде научного труда по социосистемологическому измерению геополитики. Лумановское понимание общества, и так, казалось бы, достаточно сложное, в работе Ю. Романенко получает дополнительный градус сложности. Автор заполняет лакуны в понимании общества, замечая дополнительные нюансы в теории социальной системы, которые получают обстоятельное истолкование и обоснование.

Работа сложна и по языку, и по стилю изложения материала. Но при внимательном, неспешном чтении текст понятен, рассуждения вняты и вполне логичны. Это насыщенный и густой напиток из смыслов, поглощение которого доставляет читателю глубокое эстетическое наслаждение.

Значительно упрощая концепцию автора, кратко обозначим основные ее пункты. Системологическая модель социума содержит четыре изоморфных системы, которым также свойственна рекурсия: культура, социум, психика, тело, имеющие высший, средний и низший регистры. Благодаря рекурсии каждая система содержит компоненты – субуровни, сопряженные с другими системами. Например, для системы культуры выделяются субуровни: культура в культуре, культура в социуме, культура в психике и культура в теле. Такие же пары выделяются для каждой системы. В результате получается 16 элементов подсистем. Каждый элемент системы получает свое место в иерархии и содержательно описывается. Определённые социальные качества, явления и процессы отнесены к одному из 16 подуровней. Например, подуровень культура в культуре содержит следующие элементы: аттрактор, миссия, идентичность, мировоззрение. Каждый подуровень имеет определенные функции. Так, подуровень культуры в культуре обладает функцией центрирования, а подуровень социум в культуре обладает вертикализирующей функцией.

Как видим, уровень сложности в понимании общества значительно увеличивается.

По каждому параметру в работе содержится характеристика украинского общества. Приведем некоторые оценки. «Украинская социальность ориентирована на децентрализованный аттрактор хаоса». Для Украины свойственно проявление «аномического социального макростресса», антиэлитарная социальность, в которой охлократические элементы осуществляют моббинг этноэлит и автохтонных лидеров». «Общество как система становится скорее утопией, чем реальностью, превращаясь в островные скопления частных лиц». В Украине сложился «феминоцентрический олигархический феодализм».

Содержательным лейтмотивом в истолковании украинского общества является его матриархальный характер. По мнению автора, именно матриархат является главным виновником негативных процессов как в истории Украины, так и в современном ее состоянии. Согласно точке зрения автора, в Украине сложился специфический общественный строй – «мультиолигархический постиндустриальный неофеодализм с элементами уголовного капитализма». Отличительные его черты – это очень слабое государство, общество не является системой, а агрегатом, в котором правят олигархи.

Здесь просматривается марксистское понимание государства как аппарата, стоящего на службе господствующего класса. В данной работе автор считает, что государство обслуживает интересы олигархата, который не подчиняется законам, не служит интересам общества и состоит по преимуществу из представителей чуждых этносов. Олигархат является криминальным, отличается демонстративным и непродуктивным потреблением, равнодушным к нуждам общества. В обществе нет полноценной национальной элиты, а только квазиэлиты. Соответственно украинское общество безэлитное, лишенное структуры, аттрактора, единых для всех норм права, идеала, целей и всех других атрибутов, которые обозначены в 16-элементной структуре социальной системы.

Содержание работы значительно шире его названия. Идентичность является только одним из компонентов одного из 16 параметров анализа общества.

Юрий Романенко фактически использует прием Ж. Бодриера, который, выявляя определенную тенденцию в развитии общества, теоретически абсолютизирует эту тенденцию, придавая ей всеобщий характер, а потом полученный продукт подвергает нещадной критике. Такую процедуру он проделывает с концепцией общества, в конечном счете отвергая его существование, или с помощью концепции трансэротики утверждает исчезновение эротики и т. п. Так и Ю. Романенко, выявив некую тенденцию в украинском обществе, например слабость политической элиты и государства, бесконечный процесс перехода и кризиса и многие другие негативные черты – абсолютизирует их, а затем подвергает резкой критике полученный результат. В таком виде критика вполне оправдана, но этот вид достигается с помощью построения социологической гипотезы, создания некоего мыслительного образа. Трудно согласиться с оценкой общества, любого, не обязательно украинского, а просто человеческого, как абсолютного ничто.

Вполне вероятно, что я слишком вульгаризирую и непомерно упрощаю рассуждения автора. На вряд ли найдется еще два-три специалиста такого уровня, как Ю. Романенко, способных так же, как он, глубоко и содержательно раскрывать сущность общества. В этом состоит трагедия автора, что он не найдет равного себе по силам специалиста, способного на одном с ним уровне вести научную дискуссию. Читателю остается восхищаться, но вступать в дискуссию бесполезно. Даже если читатель, с чем то не соглашается, то уровень аргументации этого читателя настолько ниже авторского, что этими аргументами можно смело пренебрегать. Автор одинок в своем совершенстве, он один стоит на вершине.

Критика украинского общества с позиций аттрактивной концепции структурного функционализма размещает украинский социум в контекст европейской культуры. Синергетическая концепция аттрактора, структурный функционализм луманского образца и другие современные западные теории общества являются порождением европейского интеллекта, а потому использование достижений европейской мысли украинским автором для анализа украинских реалий уже размещает Украину в европейскую ойкумену. Я понимаю слабость этого аргумента, но уже то, что Ю. Романенко является представителем украинского общества, и этот представитель создает интеллектуальный продукт европейского уровня и европейского образца, делает Украину государством европейского типа, пусть и в несовершенном его виде. Подобно тому, как нельзя назвать страну дикой, в которой производится современная электронная техника, так и нельзя списывать со счетов истории Украину, если ее представители способны создавать глубочайшие интеллектуальные продукты, подобные произведениям Ю. Романенко.

Подобно тому, как Т. Парсонс своими произведениями и теорией структурного функционализма выразил дух американского социума, а Г. В. Ф. Гегель в теории абсолютного духа выразил сущность немецкого социума, так и Ю. Романенко в теории аттрактора выразил сущность украинского социума.

Одно соображение останавливает меня в том, чтобы присоединиться к тотальному отрицанию украинского социума. Как в такой пустыне может произрасти великолепное дерево, каким является труд Ю. Романенко? Значит, в этой пустыне есть оазисы. И далее, значит, надо найти методологический инструмент, позволяющий обозначать эти оазисы и обосновывать саму возможность оазисов позитивного смысла в лишённом смысла украинском обществе.

Оценка труда Ю. Романенко с эстетической позиции как совершенного интеллектуального произведения позволяет в некоторой степени дистанцироваться от радикальных выводов автора. Иначе преждевременно придется ощущать себя в аду, каким считает автор украинское общество, чего по понятным причинам мало кому хочется.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агаларова К. А. – доцент, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології, Харківський політехнічний інститут, Національний технічний університет, м. Харків, Україна.

Агарков О. А. – доктор політологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи, Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Братченко Л. Є. – старший викладач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Візниця Ю. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Криворізький факультет Державного дніпропетровського університету внутрішніх справ, м. Кривий Ріг, Україна.

Глебова Н. І. – доцент, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Мелітопольський державний педагогічний університет, м. Мелітополь, Україна.

Гордієнко Н. М. – доцент, кандидат соціологічних наук, проректор з наукової роботи, Комунальний вищий навчальний заклад «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна.

Грабовець І. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Іванова І. Ф. – доцент, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Калашнікова Л. В. – доцент, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Катаєв С. Л. – професор, доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Карвот Я. – доктор-інженер, генеральний директор Підприємства водоканалів, м. Рибнік, Польща.

Каритка В. – аспірант кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Каркач А. В. – старший викладач кафедри соціальної роботи, Полтавський інститут економіки і права, м. Полтава, Україна.

Комарова О. О. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Комісаренко А. М. – доцент, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціальних наук, Державний вищий навчальний заклад «Криворізький національний університет», м. Кривий Ріг, Україна.

Кохманьска А. – доктор філософії, ад'юнкт кафедри прикладних суспільних наук, факультет організацій і управління, Сілезька Політехніка, м. Забже, Польща.

Кузьор О. – доктор хабілітований, професор, завідувач кафедри прикладних суспільних наук, заступник декану факультету організацій і управління, Сілезька Політехніка, м. Забже, Польща.

Кухта М. П. – кандидат соціологічних наук, старший викладач, Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ, Україна.

Лобанова А. С. – доктор соціологічних, професор, професор кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Ляпіна Л. А. – доцент, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Мартинюк І. О. – професор, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут соціології НАН України, м. Київ, Україна.

Новікова Л. В. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна.

Обер Ю. – доктор-інженер, ад'юнкт кафедри прикладних суспільних наук, Факультету організацій і управління, Сілезька Політехніка, м. Забже, Польща.

Онишук В. М. – професор, доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Інститут соціальних наук, м. Одеса, Україна.

Орлова О. І. – доцент, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, Криворізький економічний інститут, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Кривий Ріг, Україна.

Пархоменко О. І. – аспірант кафедри соціології, прикладної психології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Полторак В. А. – професор, доктор філософських наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Рудюк Є. О. – магістр соціології, кафедра соціології, Інститут соціальних наук, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Руг Я. – професор, доктор філософських наук, професор Інституту соціології, Жешовський університет, м. Жешув, Польща.

Тарасова О. А. – доцент, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Фесенко А. М. – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Хижняк Л. М. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Карабіна, м. Харків, Україна.

Черноус Л. С. – доцент, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Чорна В. О. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Чутова Н. П. – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціально-економічних дисциплін, Криворізький медичний коледж, м. Кривий Ріг, Україна.

Щербина В. В. – доцент, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Щербина С. С. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 79

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Н. А. Ананьїна
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 04.11.2018 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 15,58. Обл.-вид. арк. 15,58. Тираж 300 прим. Зам № 39-18Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; zoskayana@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.